

UNGVÁRY KRISZTIÁN
MERUK JÓZSEF

RÁKOSI MÁTYÁS
ELTITKOLT
SZOLGÁLATAI

*Egy sztálinista diktátor börtönben,
jólétben és száműzetésben*

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>Bevezető: Rákosi Mátyás és a hatalom</i>	12
1. <i>Egy eltitkolt szovjet igazolvány: a Rákosi brand politikai marketingjének aduja</i>	33
2. <i>Rákosi Mátyás diplomata-útlevele: vízumba pecsételt diktátori titkok</i>	61
3. <i>A saját imázsát építő Rákosi és Moszkva kapcsolata</i>	94
4. <i>Rákosi gondoskodik arról, hogy Moszkvába csak rajta keresztül menjen információ: Pálffy György „eltakarítása”</i>	115
5. <i>Szovjet állambiztonsági tisztek Rákosi kapcsolati hálójában</i>	130
6. <i>Tábornoki katonakönyv és Rákosi luxuslakása a Kreml közelében</i>	174

7. <i>Varga Jenő levelei a politikai sakk- játzmában mattot kapott Rákosinak</i>	190
8. <i>Sík Endre: a barát, akit Rákosi Mátyás cserben hagyott</i>	204
9. <i>Alapi Gyula, a Rajk-per főügyésze, és „érdekes munkája” Moszkvában</i>	218
10. <i>B terv Tokmakban: egy állítólagos szökési terv Kínába</i>	227
11. <i>Beszédes levelek, furcsa fejlécek</i>	235
12. <i>Miért éppen 1969-ben jutott eszébe Rákosi Mátyásnak a nyugdíja?</i>	243
13. <i>Rákosi levele Bíró Zoltánnak</i>	261
14. <i>Pártszerű diéta és életrend 1953-ban és 1956 októberében</i>	266
15. <i>Hatalmat érő Rákosi-idézet Hruscsovtól 1953-ban és a levélmaraton utolsó tollvonásai</i>	274
16. <i>Rákosi hitvесе, a két testvérpárt közös bosszújának áldozata</i>	283
<i>Idézetek és hivatkozások forrásai</i>	299
<i>Jegyzetek</i>	307

ELŐSZÓ

Rákosi Mátyás élete viszonylag jól dokumentált. Terjedelmes életrajza¹ mellett Pünkösti Árpád négy kötetben dolgozta fel a magyar kommunista diktátor pályáját.² Emellett többtucatnyi kötet és tanulmány foglalkozott a „Rákosi-korszak” politikatörténetével.³ Külön feldolgozás készült Rákosi emigrációs éveiről,⁴ és megjelentek levelezésének bizonyos részletei is.⁵

Ehhez a forrásbőséghez képest meglepő, hogy Rákosi Mátyás életének sok mozzanata ma sem ismert. Például nem ismertek a szovjet állambiztonság rá vonatkozó iratai sem, holott mind 1956 előtt, mind 1956 után bőven keletkeztek ilyenek. Rákosi ráadásul megfigyelt személyként és besúgóként is megjelenik ezekben a dokumentumokban.

2016-ban egy véletlennek köszönhetően Ungváry Krisztián hozzájutott Rákosi Mátyás irathagyatékának több mint háromszáz darabos kollekciójához. Az anyag eredetéről csak annyit lehet tudni, hogy műbőr táskába csomagolva került elő Ciprus szigetén egy szállodai szobából. Levelek és egyéb dokumentumok mellett Rákosi utolsó érvényes diplomata-útlevele és szovjet lakhatási engedélye is az iratok közt volt. A kollekció legkorábbi darabja 1941. október 15-én kelt, több-

ségük azonban már 1956 novembere után keletkezett. A legkésőbbre datálható dokumentum 1970. november 15-én kelt. Az igazolványok, valamint az a körülmény, hogy Rákosi kimenő leveleinek másolatai és bejövő leveleinek eredeti példányai voltak a műbőr táskában, egyértelművé teszik, hogy itt személyes levelezéséről van szó. Sajnos azt nem tudhatjuk, hogy a kollekció mennyire tekinthető teljesnek. A nem szovjet vagy magyar címekre küldött levelek teljes egészében hiányoznak, de egyes levelek célzásaiból egyértelmű, hogy még magyar–szovjet relációban is léteztek a táská tartalmán túl Rákosinak címzett, illetve Rákosi által elküldött levelek.⁶ Gáti Tibor esetében rendelkezésre áll a „másik oldal” iratforgalma is, és ennek alapján megállapítható, hogy a 2016-os iratlelet e levelekből sem tartalmaz minden, Rákosi által az emigrációban keletkeztetett, illetve neki küldött iratot.⁷ Más levelek pedig a Politikatörténeti Levéltárban lelhetők fel.⁸ A hiányok okainak feltárására jelen ismereteink kevésnek bizonyulnak, a meglévő iratok tartalmi elemzése alapján azonban feltételezhető, hogy az iratok eltűnésében inkább a véletlenek játszhattak szerepet.

Ezek a Rákosi-dokumentumok így is számos ponton gazdagítják tudásunkat arról a rendszerről, amely mint a legstőtebb elnyomás szinonimája él a nemzeti emlékezetben. Az elsőre semmitmondónak tűnő papírfecnik pedig egyszerre beszélni kezdenek, ha adattartalmukat történelmi kontextusba helyezzük. Annak érdekében, hogy az iratok mindenki számára elérhetővé váljanak, a gyűjtemény szkennelt példányaait Ungváry Krisztián a Budapest Főváros Levéltárának ajánlotta fel. Az egyes dokumentumok a levéltár honlapján szabadon megtekinthetők és letölthetők lesznek.⁹

Sokan azt gondolják, hogy egy fontos irat, kép vagy más dokumentum önmagáért beszél. Ez a kijelentés azonban nai-

vitás. Egy dokumentum elsősorban akkor válik értékesé, ha interpretálni tudjuk a tartalmát. Az értelmezés folyamata így elengedhetetlen egy eredeti irat tartalmának és jelentőségének megismeréséhez. Mindez Rákosi irathagyatékának esetében sincs másképp, annál is inkább, mert Rákosinak jó oka volt arra, hogy bizonyos kérdéseket homályban hagyjon vagy elferdítsen. Máskor a megmaradt iratok jelentése csak további dokumentumokkal együttesen értelmezhető. Különösen így van ez az általunk feldolgozott Rákosi-kollekció esetében, ahol egy-egy útlevelepécset vagy a feleségnek írott meghatalmazás olyan történeteket hoz felszínre, amelyek eddig ismeretlenek voltak. Sajnálatos módon a magyar történészek közül csak kevesen ismerik az orosz nyelvű szakirodalmat, így Rákosi életének bizonyos mozzanatai eddig ismeretlenek maradtak a magyar publikum előtt, egész egyszerűen azért, mert nem akadt magyar kutató, aki vette volna a fáradságot, hogy az orosz kutatók eredményeit hasznosítsa. Kötetünk célja az, hogy a Rákosi-dokumentumok legfontosabb elemeit a legújabb orosz kutatási eredmények tükrében bemutatva ismerje meg az olvasó. Az sem mellékes, hogy szükségesnek látjuk a Rákosi visszaemlékezéseiben közölt és ott meg nem cáfolt élethazugságainak helyretételét. Az összesen négykötetes, majdnem 2000 oldal terjedelmű emlékezésfolyam rendkívül alaposan jegyzetelt, ennek ellenére vannak fontos állítások, amelyeknek cáfolata nem történik meg lábjegyzetben – feltehetően az információ hiánya miatt.

Két fejezetben (több alfejezetre osztva) azokat az információkat tárgyaljuk, amelyek Rákosi igazolványaihoz kapcsolódnak, illetve amelyek a történettudomány számára újdonságot jelentenek, többek között egy eltitkolt moszkvai útját. A harmadik fejezet Rákosi különböző „jelentéseit”, pontosabban a Rákosi-mítosz kialakulásának folyamatát járja körül néhány

– eddig ismeretlen – mozzanat segítségével. A negyedik fejezet a Pálffy György elleni pert világítja meg eddig ismeretlen szempontból, az ötödik fejezet pedig néhány szovjet állambiztonsági vezető és Rákosi sajátos viszonyát ismerteti. A hatodik fejezet Rákosi katonai rendfokozatához, illetve állítólagos puritánságához szolgáltat adalékokat. Ezt követően három fejezeten át Rákosi egy-egy barátjával folytatott levélváltását elemezzük. A tizedik fejezet Rákosi száműzetéséhez szolgáltat új szempontokat, majd öt fejezetben Rákosi magánviszonyait tárgyaljuk. A tizenhatodik fejezet Rákosi feleségét mutatja be eddig ismeretlen oldalról.

Egy magánlevelezés kutathatóvá válása hatalmas esélyt ad a kutatóknak. Olyan részletek tárulhatnak fel, amelyeket szerzőjük eredetileg nem a nyilvánosságnak szánt, és persze az önkontroll is sokkal kevésbé érvényesül a magánlevelek írásakor, mint például egy tudatosan készített memoár esetében. Rákosi iratai legalább annyira szólnak a magánember Rákosiról, mint arról, amit soraival közölni akart. Bepillantást nyerhetünk lelkivilágába, élethazugságaiba és politikai stratégiájába egyaránt. Mindez különösen érdekes egy olyan személy esetében, aki hidegvérű tömeggyilkosként Sztálin legjobb tanítványának bizonyult. Rákosi minden jel szerint semiben nem tartotta magát hibásnak: legfeljebb annyi kritikát engedett meg magának, hogy rendszere nem volt eléggé megtorló jellegű. Kritikája így igazából csak az önigazolást szolgálta. Másrészt viszont – és ez különösen érdekes – egyáltalán nem érezte magát kegyetlennek. Sztálintól eltérően Rákosi nem merült el a fekete humor bugyraiba, amikor áldozatairól volt szó. A magyar nép jószágos és szeretett vezetőjének tartotta magát, akit visszavárnak. Ez a valóságtól elrugaszkodott látásmód az ő esetében meglepő, hiszen amikor személyes jóléte forgott kockán, akkor iratai rendkívüli tudatosságról,

illetve ravasz, de józan számításról tanúskodnak. Bármennyire abszurd véleménye volt is a politikai kérdésekről, életstratégiája gyakorlatiasnak bizonyult, és viszonylag sokáig bevált.

Ez a kötet társszerzős mű, egyes fejezetei is közös munkával születtek. Az értékelés is minden esetben a szerzők közös munkája.

BEVEZETŐ: RÁKOSI MÁTYÁS ÉS A HATALOM

A kötet későbbi fejezeteiben ismertetett Rákosi-epizódok jobb megértéséhez célszerű sorba venni Rákosi Mátyás életének fordulópontjait, ugyanis kötetünk fejezetei jelentős részben visszaautalnak az életút egy-egy meghatározó fordulatára, anélkül hogy ezeket részletesen is ismertetnék.

Rákosinak a hatalomhoz vezető útja egyáltalán nem volt töretlen. Az 1892-ben Adán született kommunista mozgalmár nagyon fiatalon, 27 évesen gyakorlatilag a kereskedelmi miniszterinek megfelelő (korabeli megnevezése szerint: népbiztosi) pozíciókat töltött be a Tanácsköztársaság kormányában, majd rövid ideig a csendőrség, rendőrség, határőrség és pénzügyőrség erőit egyesítő Vörös Őrség parancsnoka volt. A Tanácsköztársaság bukását követően a Komintern egyik aktivistája lett csupán, majd 1925 és 1940 között a szegedi Csillagbörtön lakójaként elvileg minden formális hatalmát elveszítette – informálisan viszont ekkor kezdődött el a „Rákosi brand” kialakítása. Ebben azonban nem Rákosinak, hanem egyedül a propagandát koholó Kominternnek volt szerepe. Hatása azonban még a börtönön belülre is begyűrűzött.

Nagyon valószínű, hogy Rákosi későbbi politikai sikerei a börtönévek alatt elsajátított tudással magyarázhatók. Érdekes módon arról a 15 évről, amelyet itt eltöltött, az egyébként igen terjedelmes visszaemlékezésében kevesebb mint tíz oldalt írt. Rákosi a börtönben szakma helyett kitanulta a sztálinista hatalomtechnika csínját-bínját. Ez csak azért volt lehetséges, mert az ÁVH intézményeihez képest a Horthy-rendszer börtönei már-már szanatóriumhoz hasonlítottak. A politikai foglyoknak napi két óra séta járt, saját bútoruk lehetett, könyveket rendelhettek, korlátlanul levelezhettek, és látogatókat is fogadhattak. Saját ruhájukat hordhatták, a nappali órákat külön zárkájukban vagy társaikkal tölthették. Élelmérésüket feljavíthatták, sőt spirituszfőzőt is kaptak és spájzolhattak. Bár a kommunisták köztörvényes bűnözőknek számítottak, 1929-től a szegedi Csillagbörtönben gyakorlatilag ugyanolyan kedvezmények jártak nekik, mint a politikai foglyoknak.

A MARXISTÁK EGYETEME

Ebben az időszakban még ismeretlen volt a „ne csak őrizd, gyűlöld” elv, amelyet Rákosi alatt honosítottak meg az ÁVH börtöneiben. Sőt, több fegyőr egyenesen összejátszott a kommunista rabokkal. Egy lebukás is ismert: Kolompár János börtönfelügyelőt 1943. március 2-án emiatt küldték a keleti frontra.¹ Az összejátszást a fegyőrök rendkívül alacsony fizetése is elősegítette. Kiss Károly, az MDP és az MSZMP későbbi vezető politikusa például a gyűjtőfogházban járathatta magának a *Magyar Nemzetet* (egy cipőüzem dolgozói fizették neki elő), és esténként a fegyőr rendszeresen kopogott a celláján, hogy csúsztassa ki a lapot, mivel neki magá-

nak nem volt pénze újságra.² A kommunista rabok több mint ezer kötetből álló, saját könyvtárat alakítottak ki, és tengernyi idejükben intenzív pártéletet szerveztek. Réti László, aki 1948 után a munkásmozgalmi intézet igazgatója lett, így nyilatkozott egy interjúbán: „Nekem a Csillag volt a főiskolám. Érintkezhattünk a többi fogollyal is, de dolgozni nem kellett. Nappal mindenki abban a zárkában tartózkodott, ahol akart, így tudtuk megszervezni még a felsőfokú oktatást is. Rákosi például történelmet tanított; gazdaságtanból a *Kapital* első kötetét tanulmányoztuk németül; a vizsgadolgozatom egy hatvanoldalas füzet volt. A cenzúrán keresztül beküldött könyvek egy részét preparálták nekünk.”³ Még olyan szovjet propagandakiadványok is bejutottak ide, mint Alekszandr Taraszov-Rogyionov *Csokoládé* című műve,⁴ amely a „belső ellenség” elleni harc folyamatos szükségszerűségét tárgyalta: a könyvben a bűnösnek nyilvánított Zugyin nevű Cseka-tiszt maga is belátja, hogy saját életénél „mégiscsak az a fontosabb, hogy az emberiség boldogulása haladjon előre”, és megnyugodva veszi tudomásul a rá és feleségére kirótt halálos ítéletet, holott annak alapja csupán néhány csokoládébonbon és néhány harisnya elfogadása volt.⁴

Rákosi esetében Taraszov-Rogyionov rongyosra olvasott kötete korántsem csak elméleti síkon bírt jelentőséggel. Rostás István,⁵ aki 1927-től 1930-ig ült börtönben,⁶ és részben Rákosival együtt raboskodott, állítólag elmondta neki, hogy Kun Béla Moszkvában arról beszélt: Rákosi nem sza-

badulhat ki, mivel a pártnak érdekében áll egy újabb népbiztosi per, amelyet az illegális párt jól meg is tudna szervezni. Egy ilyen per ugyanis kiváló politikai propagandalehetőség, és Rostás szerint Kun éppen azzal érvelt, hogy Rákosi milyen kiválóan védekezett első perében.⁷ Nem tudjuk, hogy a történet igaz-e, azt azonban nincs okunk kétségbe vonni, hogy Rostás valóban ezt mondta Rákosinak, aki így maga is kénytelen volt szembenézni a lehetőséggel, hogy a „párt” érdeke miatt adott esetben egész életét börtönben kell majd töltönie.

Mivel Rákosi és az 1931 és 1933 között szintén ott raboskodó Révai József (aki 1945 után a párt meghatározó kultúrpolitikusa lett) és társaik napközben szabadon jártak-keltek az egymás melletti cellák között, az is megtörtént, hogy Szálasi Ferenc 1939 szeptemberében egyszer csak megjelent Rákosi előtt, és kezét nyújtott neki, mivel úgy vélte, hogy a Hitler–Sztálin-paktum a börtönön belül is érvényes (a nyilasok amúgy nem igazán érintkeztek a kommunistákkal, és Szálasi egyébként is a börtön más szárnyában volt elhelyezve, tehát rendszeresen nem találkozhattak). Rákosi egyébként még itt is privilegizáltnak számított, hiszen dolgozhatott a börtönirodán, ami az intézményen belül szabad mozgást biztosított neki. Amikor beteg lett, a francia nemzetgyűlés tagja is vizsgálhatta szívpanaszait.⁸ Másik orvosa az ekkor már igazgató-professzor Purjesz Béla volt: őt a börtön kérte fel arra, hogy a tuberkulózisban szenvedő Rákosit egy konzílium tagjaként kivizsgálja. Az 1945 utáni viszonyokkal összevetve feltűnő liberalizmusra vall, hogy egy, a magyar határokon túl is jól ismert sztárprofesszorral vezetett konzíliumot kért fel egy politikai elítélt kezelésére. Purjesz a gyógyszereken kívül jobb ellátást, napos cellát és sok sétát javasolt, és ezt Rákosi mind meg is kapta. 1949-ben aztán, amikor a kényszernyugdíjazott (1944-ben zsidó származása

² Alekszandr Taraszov-Rogyionov (1885–1938) egyetemistaként csatlakozott a bolsevikokhoz, 1918-ban a pártból kizárták, de ezt Sztálin nyomására később érvénytelenítették. Az orosz polgárháborúban, majd azt követően csapatparancsnokként és államügyszékként is dolgozott. *Csokoládé* című könyvét 1922-ben írta. A sztálini rendszer belső logikája őt sem kerülte el: 1938. április 27-én kémkedés vádjával letartóztatták, szeptember 3-án halálra ítélték, és még aznap kivégezték. 1952-ben rehabilitálták. Paradox módon a vádak közé *Csokoládé* című műve is beletartozott.

miatt is üldözött) Purjesz visszahelyezése érdekében egy több száz ember által aláírt kérvényt küldtek Rákosinak címezve, a főtitkár semmit nem tett az érdekében.⁹

ELSŐ AZ EGYENLŐK KÖZT

Memoárjában Rákosi azt állította, hogy a börtönben rengeteg fegyelmi büntetése volt, és az utolsó évben már semmit sem olvashatott. Ez utóbbi egészen biztosan nem volt igaz.¹⁰ Rákosi amúgy néhány oldallal később önmagát is cáfolja, amikor a börtön rendkívül laza belső ellenőrzési intézkedéseit ismerteti, amelyeket rendre ki tudtak játszani. Még azt is megemlíti, hogy detektoros rádiót tudott működtetni a börtönben, nem beszélve arról, hogy szinte minden könyvhöz hozzájuthatott.¹¹

A könyvek kérdését leszámítva a detektoros rádió története az egyetlen mozzanat, amiről Rákosi viszonylag bőségesen ír visszaemlékezésében.¹² Kiemeli annak jelentőségét, hogy mit jelentett egy közvetlen kommunikációs lehetőség a börtön falain belül. Ebből a szempontból csekély jelentősége volt annak, hogy ez a kommunikációs csatorna egyoldalú volt, hiszen arra amúgy sem volt szüksége, hogy saját magáról híreket juttasson el a külvilágnak. Arra azonban annál inkább, hogy kívülről híreket szerezzen, és ezeket a híreket monopolizálhassa. Természetesen nyomós konspirációs okok is szóltak amellett, hogy a detektoros rádióról csak hárman tudtak az egész börtönben. Mégis nehéz elhessegetni a gyanút, hogy Rákosi számára az információ már ekkor azonos volt a hatalommal, és ezért sem bővítette azok körét, akik tudnak a rádióról, még az után sem, hogy ebből a három emberből az egyiket szabadon engedték.

A kommunista közösség a börtönben is szemináriumokat tartott, vizsgadolgozatokat íratott, és folyamatos ideológiai vitákat folytatott. Aki a frakciózás bűnébe esett, az arra számíthatott, hogy teljesen elszigetelik – kivéve, ha az illető nyilvános „önbírálatot” gyakorolt.¹³ Ez történt például Demény Pállal, aki a Csillagban együtt raboskodott Rákosival. Hasonló sorsra jutott az is, akit valamilyen ok miatt kiátkoztak. Házi Ferencre, az illegális KP egyik felső vezetőjére a „Szem” azért mondott átkot,^{*} mert egy szerelmes levelet küldött ki a börtönből azon a csatornán, amely kizárólag pártüznetek továbbítására volt fenntartva, és egy véletlen miatt a levélküldés lelepleződött. Házi – akit a „Szem” kizárt a kollektívából és a pártból¹⁴ – 1935-ben szabadult, de a stigma továbbra is rajta maradt. Dacára annak, hogy korábban vezető kommunista volt, és négy fia szintén a KP moszkvai vonalának köteleződjött el, a csehszlovák kommunista párt is kizárta tagjai közül, így végső kétségbeesésében 1938-ban öngyilkos lett.¹⁵ A kommunista kollektíva másik fontos programja a „spiccialmanach” összeállítása volt: folyamatos kihallgatásokkal és keresztkérdésekkel próbálták rekonstruálni, hogy kik lehetnek azok a beépített emberek, akik miatt a többiek börtönbe jutottak. A Horthy-rendszer a Csillagban valószínűleg nem tartott fenn komolyabb fogdahálózatot, így nem is ezeket a személyeket kellett kiszűrni, hanem azokat, akik kívül maradtak, és a lebukásokért voltak felelősek. Ezért a börtönön belül a kommunista kollektíva – élén Rákosival – aprólékosan rekonstruáltatta az újonnan bekerültekkel a tárgyalás és a vizsgálat minden mozzanatát, az egyes személyeket keresztkihallgatásoknak vetették alá, és aki ennek során gyanúsnak bizonyult, arra pártkiátkozás várt. A szek-

* A kommunista párt börtönön belül működő, elhárítással is foglalkozó vezetősége.

tás kontrollvesztés és az empátia teljes hiánya legkésőbb itt teljes valójában megmutatkozott a későbbi diktátor személyiségében. Bizonyára az sem véletlen, hogy a börtönön belüli pártvezetőséget „Szem”-nek hívták. A légkört jól érzékelteti, ahogyan saját 1951-es kihallgatásán Kádár János a Csillagbörtönre és Rákosira emlékezett: „A szegedi börtönben nagyon szigorú rend volt az elkülönített osztályon *pártterlemben* [kiemelés a szerzőktől]. Itt kihallgattak engem, történetesen a párt főtitkára, és neki is elmondtam rendőrségi viselkedésemet.”¹⁶ Kicsiben tehát még a börtönben is elég hatékonyan modellezni tudták a sztálinizmust. Ráadásul a Csillagba rendszeresen bejáró ügyvédek keresztül az esetleges „kiátkozásokat” a külvilággal is tudatták, így az elhajlók szabadulásuk után sem számíthattak irgalomra. Rákosi tehát – legalábbis elméletben – alaposan felkészülhetett arra, ami később Moszkvában várta. Erre egyébként mindjárt megérkezése után szüksége is lett, ugyanis – bár a november 7-i ünnepélyen Sztálin bizalmasaival együtt ülhetett a Bolsojban – rögtön elővették 1925-ös fegyelmi ügyét. Azzal vádolták, hogy perében beismerte: közreműködött az olasz és a csehszlovák kommunista párt megszervezésében (ami egyébként is köztudott volt). Emiatt a Komintern már 1925-ben eljárást indított ellene, és 1940-ben, a Szovjetunióba érkezése után zárták csak le. Súlyos megrovásban részesítették, ugyanakkor átvehette a magyar párt vezetését is. Ez is egy kis lekcio volt arról, hogy Sztálin rendszerében senkinek nem járt szabadjegy az élet vasútján. Rákosi azonban már a börtönben is kellően a magáévá tehetette azt a bolsevik gyakorlatot, hogy minden ember életében akad olyan elhajlás, amely miatt felelősségre vonható, ha a „párt” érdeke azt kívánja.

ELVTÁRSÁK RÁKOSIRÓL

Rabtársai közül ötről tudjuk, hogy emlékirataikban megemlékeztek Rákosiról. Közülük azonban Vas Zoltán műve, a *Tizenhat év fegyházban* már megjelenési ideje (1940) miatt sem tekinthető igazi visszaemlékezésnek.¹⁷ Demény Pál és Normai Ernő biztosan nem egyeztették publikációikat, és nem is álltak kapcsolatban egymással. Ennek ellenére mindketten kiemelték olyan allűröket, amelyek Rákosi sajátos lelki beállítottságára utalnak. Demény arra emlékezett, hogy Rákosi a vele raboskodó (majd 1950-ben személyes parancsára agyonveretett) Szücs Ernőt¹⁸ gyakorlatilag inas-ként használta,¹⁹ és számon kérte rajta, amikor Weisshaus Aladárnak élelmet és könyvet mert adni. Amikor Demény elmondta neki, hogy kommunista röpcédulák készítése és terjesztése miatt van börtönben, visszakérdezett, hogy erre a párton belül kitől kapott utasítást. Demény azt válaszolta, hogy senkitől, önálló ötlete volt, annál is inkább, mert a párt tevékenysége három éve szünetel. Rákosi erre lakonikusan csak ennyit mondott: „A párt itt van. Én nem vagyok itt?”²⁰ Ezek után Rákosi meggyanúsította, hogy „landlerista”, majd kifejtette neki, hogy egyébként is gyanús, mert Rudas Bélával dolgozik együtt, akinek bátyja, Zoltán (aki szintén börtönben ült), „közönséges áruló [...] az volt már a Tanácsköztársaság idejében is, amikor a bécsi követségünkre küldtük. Összejátszott a szociáldemokratákkal.”²¹ Valójában ez a vád alaptalan volt. Rudas Zoltán 1915-ben a Galilei-kör elnöke, 1919 nyarán a székszárdi direktórium elnöke volt, majd csakugyan a bécsi magyar követségen dolgozott, és a Tanácsköztársaság bukása után egészen 1937-ig Ausztriában is maradt. Mindössze annyi igaz, hogy a frakcióharcok alatt – de már a Tanácsköztársaság után – eltávolodott a kommunistáktól. 1937-ben

hazatért, 15 év fegyházra ítélték, 1940-ben kegyelemmel szabadult, majd a nyilasok 1944-ben kivégezték. Demény saját naivitásának áldozata lett, mert a börtönben már első találkozásuk alkalmával gyanútlanul elmesélte Rákosinak, hogy amikor első pere zajlott, akkor Hébelt Ede, Rákosi ügyvédje azzal bízta meg, hogy lopja ki Rákosi hamis útlevelét (Hébelt azért folyamodott ehhez, mert el akarta kerülni, hogy ügyvédként ő maga bukjon le egy esetleges sikertelenség esetén), ezért Deményt ügyvédbojtárként mutatta be az ügyészségnek. „Rákosi egész furcsán nézett rám. Maga látta az én perirataimat? – kérdezte fagyosan. Mondom: igen. És átnézte? Átnéztem. Akkor kiment a zárkából és beszélt a többiekkel.”²²

Rákosinak jó oka volt a kétségbeesésre. Vallomásával nyert ugyanis igazolást, hogy az 1925-ben Vági István vezetésével alakult Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MiSZMP) főbb vezetői kivétel nélkül a KMP tagjai voltak, amivel leplezte, hogy a MiSZMP valójában csupán fedőszervként jött létre. Emellett arról is beszámolt a perében, hogy részt vett Olaszországban a kommunista párt ottani kongresszusán, ahol az volt a feladata, hogy az illegális és a legális baloldalt egyeítse. Ezeket a kijelentéseit egy túlbuzgó Komintern-funkcionárius dekonspirációnak minősítette, amiért távollétében fegyelmi eljárást indult ellene – miközben azt senki sem vitathatta, hogy perében igen bátran viselkedett. Rákosi nyilván önmagából indult ki, és feltételezte: Demény az információit arra fogja felhasználni, hogy bemártsa a „párt” előtt. Ezzel függhetett össze, hogy azonnal terjeszteni kezdte Deményről, hogy „frakció”.

Normai arról tudósít, hogy a rabtársait barátságos leereszkedéssel kezelő Rákosi „idióta egalitarianizmus” kifejezéssel illette azt az elvet, hogy a börtönbe kívülről juttatott élelmet a kommunista kollektíva egyenlően osztja el a tagok között.

Rákosi bőven kapott küldeményeket, míg a bebörtönzött párttagok fele semmiféle csomagra nem számíthatott, és pénze sem volt. Ami érdekes, hogy az elosztás rendszerét csupán elvi alapon kifogásolta, ugyanis elkülönített fogolyként tőle soha nem kérték, hogy javait a közösbe adja. Ugyanúgy sérelmezte, hogy a párttagok tegezték a börtönben, és amikor a kezdeményezésére éhségstrájk indult, ő volt az első, aki ezt abbahagyta.²³

A szegedi Csillag ügyei még a rendszerváltás előtti években is vihart kavartak az idős pártmunkások között, akiknek „frakciózással” kapcsolatos sebeit nem gyógyította be az idő. Rostás István 1988. január 22-én feladott levelében tiltakozott ugyan a Normai-kötet miatt, de a fentieket egyáltalán nem cáfolta, inkább azzal vádolta Normait, hogy Révai és Rákosi mellett ő is frakciózott, és azt hangsúlyozta, hogy a börtönben ő indította el a spiclivádakat. A kommunista kollektívát illetően tagadta, hogy az szervezetlen lett volna, ellenkezőleg, állítása szerint hathavonta rendeztek „választást” – azt azonban sajnos nem írta meg, hogy mifélett.²⁴

Szalai Pál 1939-ben nyilasként volt a Csillagbörtön foglya. Állítása szerint Rákosi a cellájában virágokat nevelt, komoly mennyiségű élelmet spájzolt, kivételezett státuszban volt, és egy Török nevű fegyőr különösen előzékenyen bánt vele. Őt magát megpróbálta ideológiai nevelésben részesíteni. Hozzá kell tenni, hogy a nyilasokhoz történő beépülés, illetve a „megtévesztett” nyilasok átállítása a Komintern VII. kongresszusának is az egyik határozati pontja volt. Szalai is megemlítette, hogy Rákosi és társai a börtönben másokat (például Deményt) Trockista frakciózással vádoltak.²⁵

A fent említettekén túl még több későbbi közszereplőről tudható, hogy együtt ültek Rákosival: Apró Antal, Horváth Imre (későbbi külügyminiszter), Fock Jenő, Málnási Ödön

és Weisshaus Aladár ezzel kapcsolatos nyilatkozatai azonban sajnos nem ismertek. Az, hogy a nyilas ideológus Málnási erről terjedelmes önvallomásaiban szinte említést sem tesz, arra utal, hogy Rákosi elzárkózott a vele való kommunikációtól, és minden bizonnyal Málnási sem erőltette ezt. Mindez azért érdekes csupán, mert Málnási materialista felfogásával és tökeellenességével jó beszélgetőtársa lehetett volna Rákosinak. Azt viszont tudni lehet, hogy Rákosi a börtönben olvasta Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története* című művét.

A BÖRTÖN MINT INKUBÁTOR

A hatalomtechnika elsajátításában a börtönnek elsősorban azért volt szerepe, mert időt és összezártságot biztosított. Elképzelhető azonban, hogy Rákosiban e nélkül is fejlődtek volna azok a vonások, amelyek példátlanul sikeres tömeggyilkossá tették. Esete bizonyos szempontból párhuzamba állítható Lakatos Imre filozófus ügyével. Lakatos egy kommunista csoport vezetőjeként 1944-ben öngyilkosságba kényszerítette csoportjának egyik tagját, miután mindenkivel elhitette: az érintett léte konspirációs terhet jelent, és veszélyezteti a csoport többi tagjának életét. Mindezt párthatározatként közölte az áldozattal. Jellemző módon ezt a határozatot előtte az egész csoport megszavazta. Lakatos ihletője ugyanaz a kötet volt, amelyet Rákosi és elvtársai is nagy lelkesedéssel olvastak a Csillagbörtönben: a már említett *Csokoládé* című szovjet fejlődésregény.²⁶

Rákosi börtönéveivel kapcsolatban védőügyvédjének, Domokos Józsefnek a visszaemlékezése is fontos forrásnak

számít. Domokos kifejezetten kellemetlen kliensként jellemezte Rákosit, akinek mániája volt, hogy halálra fogják ítélni, és ezt a véleményét négy ügyvéd sem tudta megíngatni.²⁷ (Egyébként már az is sokatmondó, hogy védelmére ekkora csapat sorakozhatott fel.) Rákosi állandóan mindenre és mindenkire panaszkodott. Ám a leginkább illúzióromboló élménye Rákosival az volt, amikor – jóval Rákosi szabadulása után – egy véletlennek köszönhetően megtudta, hogy Rákosi magánlevelezésében magának vindikálta az ügyvéd egyik jogi ötletét, amely ellen valójában először tiltakozott. Domokos volt ugyanis az, aki 1935-ös új perénél azt javasolta, hogy 1925-ös és 1935-ös perét vonják össze, mert a perrendtartás miatt így legfeljebb 15 év összbüntetést kaphat. Ehhez képest Rákosi nem volt rest már a börtönből azt írni hozzátartozóinak (akikről tudhatta, hogy az információt Moszkvába is eljuttatják), hogy „még az összesítés sem az [ügyvédek] ideája volt”, hanem az övé.²⁸

Miután 20 éves büntetéséből 15 év lejárt, alkalmazták az 1928. évi X. törvénycikk értelmében ilyenkor adható negyedkedvezményt, szabadlábra helyezték, s így Rákosi a Szovjetunióba utazhatott. Szabadulása tehát azért vált lehetővé, mert büntetését, amely ráadásul egy, már a börtönben ráhúzott második eljárás eredménye volt, tulajdonképpen kitöltötte.²⁹ Igaz, hogy Rákosi börtönbeli rossz magaviselete miatt³⁰ elvileg meg is tagadhatták volna a negyedkedvezmény alkalmazását. Ez azonban ellentétben állt a magyar diplomácia érdekeivel, ugyanis a magyar–szovjet viszony épp 1939–1940-ben igencsak felértékelődött, elsősorban a közös, Románia elleni ambíciók miatt.

Lengyel Zoltán, Rákosi másik ügyvédje már 1925-ben, a szovjet fél pedig 1934-ben vetette fel, hogy Rákosit ki lehetne cserélni az 1848–49-es honvédszászlókra, magyar oldalon azon-

ban ettől elzárkóztak, többek között arra hivatkozva, hogy Rákosinak le kell ülnie törvényes büntetését, ráadásul garanciákat akartak, hogy szabadulása után felhagy a Magyarország elleni politikai tevékenységével.³¹ 1940-ben ennek az ötletnek már semmi nem állhatott útjában, de még ekkor is hangsúlyt fektettek arra, hogy a két esemény látszólag ne kapcsolódjon egymáshoz. Rákosi 1940. október 30-án szabadult, a zászlókat viszont csak 1941. március 20-án adták vissza.³² Érdekes módon ekkor már nem vártak el tőle semmilyen nyilatkozatot arról, hogy nem fog Magyarországgal szemben politikai tevékenységet folytatni.

Moszkvába érkezésekor még egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy mi vár rá. Az előbb utaltunk arra, hogy börtönévei alatt elég jól fel tudott készülni a sztálinista feljelentő-kultúra és tisztogatás természetrajzából. Az is tudható, hogy a börtönben szinte minden újsághoz hozzájutott, rokonsága is kapcsolatban állt vele, sőt Moszkvába emigrált testvére is küldött neki üzeneteket.

Rákosi a novemberi díszszemle után a Moszkva melletti Barviha egyik szanatóriumába került. Itt Dmitrij Manuilszkij készítette fel a jövőt illetően. Amit megtudott, minden előzetes információnál rosszabb volt. Azzal szembesült, hogy a KMP első Központi Bizottságának Szovjetunióban élő tizenhárom tagja közül mindössze ketten haltak természetes halált: nyolcat kivégeztek, kettőt pedig bebörtönöztek. A Szovjetunióba kerülő tizenkilenc népbiztos közül pedig tizennégyen váltak a sztálini tisztogatások áldozatává.³³

HATALOMBAN ÉS SZÁMÚZETÉSBEN

Rákosi szabadulása (1940) és halála (1971) között legalább hat alkalommal került olyan sorsfordító helyzetbe, amelyben saját reakciója határozta meg az események végkimenetelét. Először rögtön Szovjetunióba érkezése után, ahol egyáltalán nem vehette kézpénznek, hogy ő marad a magyar kommunista párt vezetője (lásd ehhez a 3. és az 5. fejezetet). Másodszor Sztálin halála után, 1953-ban, amikor az új szovjet pártvezetés rendkívül keményen vonta felelősségre. Harmadszor ugyanabban az évben, Berija letartóztatása és kivégzése után, amikor a szovjet pártvezetés viszonyai újra tisztázatlanná váltak (lásd ehhez a 4. fejezetet). Negyedszer 1955 elején, amikor elérte Nagy Imre megbélyegzését. Ötödször, amikor a XX. kongresszus után is megmenekült a felelősségre vonástól, sőt a háttérben megtarthatta hatalmát. Végül hatodszor akkor, amikor 1962 januárjában tárgyalnia kellett Kádár János küldönceivel, a hozzá küldött Aczél Györggyel és Nógrádi Sándorral. A hat esetből ötször ő került ki győztesen, abban az értelemben, hogy hatalmát nagyrészt biztosítani tudta.

Sztálin halálát követően Rákosi már 1953 májusában Moszkvába utazott, és ott az új vezetés önmérsékletre intette. Mivel nem vonta le a kellő tanulságokat, 1953. június 13. és 16. között újra Moszkvába rendelték, és élete talán legsúlyosabb ledorongolásában részesült (lásd ehhez az 5. fejezetnek „A szuverenítésre érzékeny Rákosi szelektív memóriája” című alfejezetét). Ennek következtében kellett átadnia a miniszterelnöki pozíciót Nagy Imrének. Helyzete eléggé aggasztó volt, hiszen Damoklész kardjaként lebegett felette a moszkvai sugallatra, de mégiscsak általa letartóztatott Péter Gábor lezáratlan ügye. Berija néhány héttel későbbi letartóztatása

és kivégzése végül mentőövet jelentett Rákosinak, mint ahogyan azt ebben a kötetben egy külön fejezetben is tárgyalni fogjuk: Berijára ugyanis mindent rá lehetett kenni. Ettől kezdve egészen 1956 nyaráig Rákosi újra nyeregben érezhette magát. 1954 során fokozatosan háttérbe szorította Nagy Imrét, és 1955. január 8-án elérte, hogy a magyar miniszterelnököt „jobboldali elhajlóként” bélyegezzék meg Moszkvában. Azt is meg tudta oldani, hogy a szovjet–jugoszláv viszony 1955. nyári rendezése után sem szégyenítették meg, holott a Rajk-ügy továbbra is nyílt sebet jelentett a magyar–jugoszláv kapcsolatokban, miközben a szovjet elvárás az volt, hogy a magyar fél is nyújtson békejobbot Titónak. Rákosi még az SZKP XX. kongresszusa után is nyeregben tudott maradni egy ideig, amit annak köszönhetett, hogy a korábbi jugoszlávellenes intézkedéseket már 1955 nyarán a letartóztatott Péter Gábor nyakába varrta, a Rajk-pert pedig „provokációnak” nevezte. Nem sokkal később Farkas Mihályt kiáltotta ki bűnbaknak, akit a Központi Vezetőség 1956. március 12–13-i ülésén vissza is hívtak a Szovjetunióból (ahol épp katonai tanulmányokat folytatott), és bizottságot állítottak fel ügyének vizsgálatára.

A XX. kongresszus következményeit érdemes egy kicsit részletesebben is elemezni. Hruscsov és társai a sztálinizmus tetteseiként korábban maguk is térdig gázoltak a vérben. A XX. kongresszuson el lehetett ugyan ütni a felelősség kérdését azzal, hogy mindenről Sztálin és Berija tehetett, de sejthető volt, hogy az ügy dominóeffektust indít el. Rákosi a kongresszus egyik szünetében – de még a szovjet első titkár sorsdöntő beszéde előtt – megjegyezte Hruscsovnak, hogy „beszélni kellene végre azokról a hibákról is, amelyeket a magyarkérdésben 1953-ban [a szovjetek] elkövettek”. Hruscsov felháborodottan kikérte magának ezt a megjegy-

zést, és ellentmondást nem tűrően leszögezte, hogy a magyar ügyekért a magyarok felelősek – ami nyilvánvalóan a tények eltorzítása volt. Más kérdés, hogy Hruscsov nem tehetett mást: ha nyíltan beismeri, hogy a szovjet rendszer valójában vazallus államokra épül, akkor az ideológiai szólamok nem lettek volna többé tarthatók, nem beszélve arról, hogy meg kellett volna nevezni az ügyek konkrét felelőseit is. Ez nyilvánvalóan nem állt szándékában, hiszen akkor senki sem maradt volna érintetlen az SZKP vezetői közül. Elég gondot okozott neki a szovjet ortodox sztálinista túlélő keret és a technokrata irányba nyitó PB-tagok közötti patthelyzet kezelése. Így maradt a hárítás: a magyarok oldják meg az ügyet úgy, ahogyan tudják. A későbbi évek egyébként azt bizonyították, hogy a XX. kongresszus vonala valójában folytathatatlan volt. Hruscsov az ügybe bele is bukott, utódai pedig a legszívesebben magát a XX. kongresszust is meg nem történtté tették volna. Sztálin 21. századi rehabilitálása Oroszországban ennek a szemléletnek ijesztő, de az ország változatlan nagyhatalmi igényeinek szempontjából logikus továbbéléséről tanúskodik. Az orosz dilemma ugyanis Sztálin óta bizonyos szempontból nem sokat változott. Az ország gazdasága jóval gyengébb, mint hadserege és titkosszolgálatai, aminek következtében külpolitikai érdekeit elsősorban utóbbi szervekkel kénytelen biztosítani.

A XX. kongresszus előbb említett dominóeffektusa tehát nem volt kivédhető, ezért Rákosi helyzete is egyre nehezebben volt tartható. A koncepciós perekben kivégzettek, valamint Péter Gábor és Farkas Mihály ügyét sem lenyelni, sem kiköpni nem tudta, különösen az után, hogy Péter egy, fogásból kijuttatott és a szovjet követségre is eljutó levelében egyértelművé tette, hogy mindenben Rákosi az első számú felelős. Rákosi ekkor megpróbálta aktivizálni a szovjet követségi

vonalat is: dokumentálható, hogy 1956. március 25-én, április 18-án, május 6-án, május 10-én, 11-én, június 18-án, valamint július 4-én is találkozott Andropovval (akinek ebben az időszakban a PB-ből több másik látogatója is volt).³⁴ Könnyen lehet, hogy a találkozók még ennél is gyakrabban történtek, bár ezekről egyelőre nem került elő dokumentáció. Ám a fenti dátumokról készült jegyzőkönyvek vázlatos áttekintése is elég annak megállapításához, hogy Rákosi ekkor minden eszközt bevetett: bemártott és lejárattott bárkit, akit csak tudott.

1956. május 18-án a Sportcsarnokban tartott beszédében Rákosi beismerte, hogy ő maga is hibás az elmúlt évek politikájáért. A Rákosi által Magyarországra hívott Szuszlov június 14-én demonstratívan dicsérte Rákosit a magyar pártvezetés előtt, jelezve, hogy Moszkvában még mindig őt tekintik első számú vezetőnek. A magyar helyzet azonban egyre feszültebbé vált: érezhető volt, hogy a rehabilitációk nem halaszthatók tovább, de nem is folytathatók le Rákosival, és egyre növekvő erőt képviselt a kommunista pártellenzék is. Egy hónappal Szuszlov látogatása után a szovjet vezetés már hátrább sorolta – de még ekkor sem teljesen és végérvényesen: 1956. július 9-én az SZKP elnöksége Rákosi kapcsán arról határozott, hogy a magyar pártvezetőt „tehermentesíteni kell”. Július 13-án a szovjet legfelső vezetés fontos tagja, Anasztasz Mikojan teljes titokban Magyarországra érkezett. Hegedüs András miniszterelnök szerint már érkezése napján megmondta Rákosinak, hogy le kell mondania. Más források azonban ennek ellentmondanak,³⁵ és az is ellene szól, hogy Mikojannak megérkezése pillanatában még nem volt kész jelöltje. Rákosi visszavonulását amúgy sem szánták véglegesnek, amit az is bizonyít, hogy fel sem merült Rákosi nyugdíjba küldése. Július 18-án Rákosi a Központi Vezetőség ülésén lemondott, anélkül hogy új alkalmazásáról bármi

elhangzott volna (későbbi „ellátása” is csak szóbeli téma volt a PB öt nappal későbbi ülésén).

Rákosi bukásának oka Vas Zoltán szerint Gerő Ernő intrikája volt. Rákosi állítólag a Nagy Imre-féle pártellenzék teljes likvidálását tervezte. Négyszáz olyan emberről készített listát, akit az ÁVH-nak kellett volna letartóztatnia. Gerő, akitől amúgy távol állt a szentimentalizmus, minden bizonnyal megrettent az események várható belpolitikai következményeitől, és felhívta Hruscsovot.³⁶ Szovjet forrásokkal ez a magyarázat jelenleg nem igazolható, de nem is cáfolható. Az is lehetséges, hogy épp a letartóztatandók listájának hiánya sarkallta cselekvésre az SZKP elnökségét. Azt ugyanis pontosan látták, hogy a helyzet Rákosi vezetésével immár kezelhetetlen, mivel nem rendelkezik azzal a hatalommal, amely a konszolidációhoz szükséges. Tavasztól kezdődően a szovjet követségre egyre több PB-tag jelentkezett be külön-külön, és kért útmutatást a teendőket illetően. Moszkva maga sem volt abban a helyzetben, hogy egy csatlós állam belpolitikai problémáit megoldja, Rákosi ottani szövetségesei pedig egyre több pozíciót vesztek (Molotovot ekkor hívták vissza a külügyi tárca éléről). Július 26-án végül Rákosi megérkezett a Szovjetunióba. Ekkor még nem is sejtette, hogy többé nem jut haza élve.

Politikai szavatossága egy ideig még megmaradt, amit az is érzékeltet, hogy zökkenőmentesen át tudott igazolni az újonnan megalakult MSZMP-be, és Moszkvából is csak 1957. április 18-án távolították el. Ekkor is csupán azért, mert levelekben és telefonon is többször tiltakozott Hruscsovnál a magyarországi fejlemények miatt, sőt prepotens módon lépett fel vele szemben. Száműzetésének első, krasznodari helyszíne azonban egyáltalán nem volt komfort nélkülinek mondható.

Rákosi sorsának utolsó fordulata 1962. július 2-án történt. A bukott diktátor ekkor már végképp elvesztette realitásérzé-

két, és az őt meglátogató budapesti KB-küldöttekre annyira rossz benyomást tett, hogy ennek nyomán döntés született illetményeinek 90 százalékos csökkentéséről és arról, hogy áttelepítik a kirgíziai Tokmak városába.

Szokásaitól eltérően a magyar kommunista vezetés rendkívül irgalmasan bánt Rákosival, amikor ezt követően is többször jelezte neki: ha minden politikailag értékelhető tevékenységről lemond, hazatérhet. Ebben az irgalomban persze szerepe volt annak is, hogy óvakodtak Rákosi ügyében kéréseket megfogalmazni a szovjet vezetéshez, mert tudták, hogy ezért máskor majd benyújtják a számlát. A szovjet vezetők számára valójában Rákosi nem osztott, nem szorzott, leszámítva Andropov aggodalmait, ő ugyanis gyanakodott Rákosira, és ezért kinn tartását javasolta. Rákosi ugyanakkor hazatérési reményét soha nem adta fel, és folyamatosan beadványokkal bombázta a szovjet és a magyar hatóságokat. Groteszk fordulatként kétségbeesett leveleiben a jogállamiságot kérte számon korábbi magyar tanítványain. Végül azonban csupán azon tudott változtatni, hogy kiharcolt magának és nejének egy-egy gyógyüdülést, és 1966-tól kellemesebb helyszínekre, Arzamaszba, majd Gorkijba (ma újra Nyizsnyij Novgorod) költözhetett. Az, hogy ez sikerült neki, részben annak is volt köszönhető, hogy az ekkor hatalomra kerülő Brezsnyev jobban rokonszenvezett vele, mint Hruscsov, de annak is szerepe lehetett benne, hogy a szovjet pártvezetés nem akart hisztériát Rákosi ügyében.

Csöndben maradni azonban nem tudott. A magyar PB 1969 februárjában már elfogadta, hogy Rákosi hazajöhet, és az ügyet a KB elé kívánta terjeszteni. A *Der Spiegel* című német lap 1969. február 3-i számában „Jonatán” címmel megjelenő rövid újságcikk azonban lerombolta mindazt, ami Rákosi ügyében összeállt. A név nélkül közölt kis glossza arról számolt be,

hogy egy magyar festőnő egy kirgiz piacon összetalálkozott az éppen gyümölcsre alkudozó Rákosival. Az egykori pártvezető honfitársát meglátva panaszkodni kezdett, hogy nem olvashat magyar újságokat „»mert azok az igazat írják arról, hogy rám a magyar nép visszavágyik, mert csak én menthetem meg Magyarországot! Ez azonban a Kremlnek rendkívül kínos! Ott a nagy októberi forradalom véget ért. Tudósítson otthon arról, hogy kész vagyok a hazatérésre! Megmentem a forradalmat! Elvtársaim erőszakolják ki a Kremltől hazatérésemet!« Amikor a magyar hölgy elbúcsúzott tőle, Rákosi még utánakiáltott: »És még egy kérésem van: nagyon vágyom magyar almára. A magyar jonatán páratlan. Ha ön jó elvtársnő, akkor küld nekem egy csomagocska almát!«³⁷

Ahogy Feitl István történész is írja, az írás kapcsán bizonyára többeknek szöveget ütött a fejébe, hogy mégsem olyan kockázatmentes hazahozni a politikai tevékenységről elvileg lemondó Rákosit. Révész Géza találóan úgy fogalmazott, hogy „egy politikai hullá 14 év után persze már nem búzlik, de ez az eleven politikai hullá még búzlik”.³⁸ Kádárnak és garnitúrájának elemi érdeke volt úgy tennie, mintha semmi köze nem volna Rákosihoz, éppen úgy, ahogyan 1955–1956-ban Rákosi is mindent megtett annak érdekében, hogy a koncepciós pereket más nyakába varrja. „Időnk volt eddig is, van most is rengeteg” – jegyezte meg Kádár az ügy kapcsán sajátos stílusában, megtalálva az arany középút.

A PB egy évvel később újra elővette az ügyet, és elkészített egy formális szerződést, amelyben a hazatérés feltételei szerepeltek: Rákosinak köteleznie kellett magát arra, hogy látogatókat csak előzetes bejelentés után fogad, a médiának is csak egyeztetés után nyilatkozik, nyilvános helyen csak engedély esetén jelenik meg, lakásán mellőzi az összejöveteleket, és politikailag félreérthető kapcsolatokat nem létesít.

Borbándi János, a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának vezetője és Harangozó Szilveszter rendőr ezredes (korábban Péter Gábor titkárságvezetője) 1970. május 17-én Moszkvába utaztak, és egy vendégházban találkoztak Rákosi-val. A bukott diktátor vitatkozni próbált, majd gondolkodási időt kért, és visszavonult feleségével tanácskozni. Negyven perc után újra nyílt az ajtó. Rákosi közölte, hogy a feltételeket nem fogadja el, és köszönés nélkül távozott. Ezzel mindeképp nagy szolgálatot tett Kádárnak. Ha ugyanis hazatér, de nem tartja be a megállapodást, legfeljebb házi őrizetbe került volna. Ráadásul az országon belül mégiscsak más pozícióból tudott volna tárgyalni, mint a Szovjetunióból, nem beszélve arról, hogy lényegét tekintve Gorkijban is korlátozták a politikai jogait. A volt pártfőtitkár azonban egyszerűen becsapta maga mögött az ajtót.

I.

EGY ELTITKOLT SZOVJET IGAZOLVÁNY: A RÁKOSI BRAND POLITIKAI MARKETINGJÉNEK ADUJA

Beszédes történelmi forráslelet Rákosi Mátyás, azaz Rakosi Matvej Joszifovics állandó tartózkodási engedélye, amelyet a szovjetunióbeli Krasznodar város hatósága állított ki számára 1959. március 7. napján. Az alábbiakban az okmány adatainak bemutatása mellett annak is megpróbálunk a végére járni, hogy Rákosi – bizonyos élethelyzetekben – miért titkolta el e dokumentum létezését. A legvalószínűbb az, hogy luxusszáműzetésében, majd pórias kényszerlakhelyén is ezzel a füllentéssel próbált részvétet keltetni maga iránt, miközben időről időre ábrándmonológokat rögtönzött a hazatéréséről, Kádár János küldönceivel tárgyalva. Igazi életrajzi újdonság került elő az említett igazolvány révén, hiszen – legálábbis olvasmányemlékeink szerint – Rákosi lépten-nyomon

a kiszolgáltatottságáról és az iratok nélküli lét megaláztatásairól panaszkodott. Meglepődve lapoztuk végig az iratot. Igazolványának hivatalos neve Vid na zszityelsztvo v SZSZSZR dlja inosztranca, azaz Külföldi személy lakhatási engedélye a Szovjetunióban. Az okmány a nemzeti útlevél* felmutatásával együtt volt érvényes. Az igazolvány különlegességét éppen az adja, hogy a dokumentum szokatlanul primitív, időzített ködösítés tárgya volt évtizedeken át. Egészen pontosan látható lesz: Rákosit még holtában is fedezte saját családsága.

Egy kis kitérő erejéig itt érdemes megemlíteni, hogy a Szovjetunióban ekkor már volt arra példa, hogy egy nagyon ismert, külföldi „fontos elvtárs” valódi szovjet személyi okmányokhoz jutott. Az iratot egy bizonyos Nyikolaj Nyikolajevics Nyikolajev [sic!] nevére állították ki, ő egy vidéki fafeldolgozó kombinát igazgatója volt. A csodás lingvisztikai lelemény nem más takart, mint Nikosz Zahariadiszt, a Görög Kommunista Párt legendás vezetőjét. Zahariadiszt 1949-től Taskent városában élte életét, húszezer honfitársával érkezett oda, miután hazájában – amerikai segítséggel – szétverték a partizánmozgalmat, s Hellászból menekülniük kellett a kommunistáknak. Zahariadiszt a háború idején megjárta a Gestapo börtöneit és a dachauai koncentrációs tábor. 1931-től 1956-ig állt a görög kommunisták élén, és karizmatikus vezetőként máig rajongás övezi emlékét. Emlékműve van a görögországi Delphiben és a szibériai Szurgutban. Moszkva egészen addig a görög nemzet hőseként tisztelte, amíg a Kreml nem kezdett olyan pártpolitikai intrikákba, amelyekben már kényelmetlen volt Zahariadiszt személye.

* Rákosi Mátyás eddig ismeretlen diplomata-útlevelét, annak bejegyzéseit részletesen bemutatják és elemzik tanulmányunk további fejezetei. Az iratot 1955. december 29-én állították ki Budapesten, és érvényessége 1957. december 30. napján lejárt. Ez utóbbi dátum megkülönböztetett fontosságot nyert a Szovjetunióba száműzött magyar diktátor életében.

Вид на жительство в СССР
для
ИНОСТРАНЦА

АА № 117013

Предъявителю сего вида *венгерскому гражданину*
Ракоси Матвею Иосифовичу

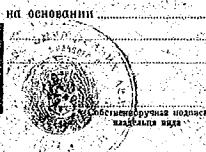
входящему в СССР по визе №
вданной „*1*” 19*60* г.
разрешено проживание в Союзе Советских
Социалистических Республик сроком
по „*1*” *января* 1960 г.
Настоящий вид выдан Управлением милиции
УВД Краснодарского Края

в городе *Краснодаре*
в „*7*” *марта* 1959 г.

М. П. *Краснодар*
Начальник
Управления милиции

СВЕДЕНИЯ О ВЛАДЕЛЬЦЕ ВИДА

1. Число, месяц и год рождения *1932 г.*
2. Место рождения
3. Национальность *венгрия*
4. Когда въехал в СССР *26/IV-56*
5. Из какой страны прибыл в СССР *из Венгрии*
6. Цель приезда *визовые*
7. Профессия
8. Род занятий
9. Семейное положение *в браке состоит*
10. При нем находятся дети до 16 лет *нет*

ПРОПИСКА И ВЫПИСКА

ОБЩЕСТВЕННАЯ ОБЯЗ. ГОР.
ПРОПИСАН ВРЕМЕННО
по *23.1* *марту* 1959 г.
по *ул. Ленина* д. *10* кв. *15* № *17*
Нач. п.с. *Сидор*

21.5 65
Сидор

ОБЩЕСТВЕННАЯ ОБЯЗ. ГОР.
ПРОПИСАН ВРЕМЕННО
по *23.1* *марту* 1959 г.
по *ул. Ленина* д. *10* кв. *15* № *17*
Нач. п.с. *Сидор*

С. И. *Краснодар* по *13* *марта* 1960 г.
по *ул. Ленина* д. *10* кв. *15* № *17*
Нач. п.с. *Сидор*

ПРОПИСКА И ВЫПИСКА

Разрешено въезду в гор.
Краснодарск на поезде
мессажа без права работы
в гор. Москве

Нач. п.с. Сидор
4/VI-59

Разрешено проехать
месса в г. Краснодар
с 30.08.59 по 30.09.59
с 31/8-66

Рákosi Mátyás 1959. március 7-én Krasznodarban kiállított tartózkodási engedélye, amelyet eltitkolt magyar száműzői elől, és sohasem írt alá.

Nyomban el is távolították pártjának éléről, s ekkor, 1956-ban lett fűrésztelep-vezető Novgorod megyében, majd száműzött Szibériában. Onnan szökött vissza Moszkvába 1962-ben, hogy görög vízumot szerezzen. Szovjet elvtársai kényszerintézkedés keretében vitették vissza. Zahariadis csaknem két évtizeden át Nyikolajevként élt Szibériában, szovjet személyi dokumentumokkal, sok ezer kilométerre görög társaitól. Szurgut városában, magányos világában dobta el az életet magától 1973-ban.

Rákosi életét kutatták, kutatják, diktatúrájának természetrajzát is sokan, sok szempontból vizsgálták már. Közöttük meg kell említeni Valerij Muszatov történészt és volt nagykövetet (az Oroszországi Föderáció nagykövete Budapesten 2000 és 2006 között), aki fontos kutatási eredményeket tett közzé Moszkvában és Budapesten, de ez a tartózkodási engedély eddig az ő elemzéseinek sem képezte tárgyát. Érdekes egy idézet erejéig bemutatni a majd hatvan esztendeje valóságosként elfogadott képet: „Rákosi jelenlegi helyzetét megalázónak nevezte, mivel eddig még igazolványt sem kapott. »Önök árnyék nélküli emberré tesznek engem« – mondta ezt 1960 nyarán az MSZMP hozzá küldött korifeusainak. Felsorolt néhány olyan esetet, amikor kérték az iratait, és ő, mivel nem voltak papírjai, kénytelen volt elmagyarázni, hogy ő, Rákosi, úgy mond, dokumentumok nélkül él, mivel neki nem adnak stb.”¹

Külön érdekes, hogy Rákosi ekkor (vagyis 1960 nyarán) csak Aczélnak és Nógrádinak füllentett, hiszen máskülönben az igazolványról már említést tett egy levelében jó egy évvel korábban.² Vajon Kádár János bizalmasai úgy keltek volna útra Budapestről, hogy nem olvasták el a „Rákosi-dosszié” anyagát? Ez azonban csak egy kérdés a sok közül. Épp ilyen joggal kérdezhetnénk, hogy az a Krjucskov nevű szovjet tolmács, aki szorgalmasan jegyzetelt az említett magyar-magyar találkozón, s aki 1956-ban, Jurij Andropov budapesti

szovjet nagykövet bizalmasaként a diplomáciai misszió sajtótitkári teendőit látta el, majd évtizedek múltán a KGB vezetőjének nevezték ki, ne tudott volna arról, hogy Rákosinak már egy éve van szovjet igazolványa. Ez aligha elképzelhető. Az viszont bizonyos, hogy Muszatov az előbb idézett tanulmányában nem kommentálja az igazolványügyet. Az orosz történész azt azonban tapintatosan láttatja, hogy a magyar-magyar beszélgetés résztvevői kivétel nélkül valamennyien fontosnak tartották egy „szovjet elvtárs” hallgatag jelenlétét ezen a találkozón.

Rákosi tehát szemrebbenés nélkül arra panaszkodott, hogy nincs igazolványa, s a Budapestről érkezett Kádár-megbízottak ezt elhitték neki, sőt nyilván jelentették is megbízójuknak. Nyoma ugyanis – egyelőre – nincs az ellenkezőjének. Rákosi pedig nyugtázhatta, hogy a Budapestről érkezett kiküldötteknek fogalmuk sincs arról, amit ő a leveleiben a pártközpontnak ír.

A közéleti szereplők tevékenységében rendszerint számtalan politikaimarketing-elemet láthatunk, így ezt az életstratégiai füllentést is érdemes ennek mentén megvizsgálni. Röviden összefoglalva: Rákosi azért hazudott az igazolványról, mert abból haszna volt. Aligha szorul különösebb érvelésre kimondani: Rákosi Mátyás korának baloldali, legfőképpen kommunista köreiben ismert és elismert személyiség volt. Nevét gyakorta emlegették, a Szovjetunió a Horthy elleni küzdelem harcosaként fogadta be,³ és mindez az akkori sztálini politikai érdekszférában a mai léptékkal mérve is hatalmas mozgásteret nyitott előtte. Egy felülről megfegyelmezett politikai struktúra működését alaposan kiismerve építhette fel – szovjet szponzorok közreműködésével – a „Rákosi brand” személyi intézményrendszerét. Ezzel a hírnévvel és aurával lett a második világháború után a dácsalátogatóból Sztálin

informális, majd hivatalos magyarországi helytartója. Az elit-közegekben, a politikai képzetlenség és a háttéralkuk szövevényének e sajátos világában a tekintélyes személyi „márka”, az intrikákban való edzettség és a kikezddhetetlenség imázsa nem csupán azt eredményezte, hogy Rákosi a sztálini világ után még további három évet tölthetett el a hatalom csúcsán. A Rákosi brand ereje menlevelet jelentett neki ahhoz is, hogy élve megússza saját bukását, épségben eltávozzon az országból, majd hírneve moszkvai elbűvöltjeinek jóvoltából még legalább hat évet javakban dúskálva (és még hosszú esztendőket egyáltalán) éljen – igaz, száműzetésben, sóvárogva a hazatérés után. Meg kell említeni azt is, hogy az 1956 utáni szovjet vezetés saját bukott sztálinista politikusaival is viszonylag kesztyűs kézzel bánt. Hogy csak a három legismertebb bukott sztálinista pártvezért említsük: Lazar Kaganovics megtarthatta moszkvai lakását, Molotov és Vorosilov pedig még protokolláris funkciókat is kaphatott. Rákosi azonban csak „csatlós” politikusnak számított, és mint görög kollégájának sorsa is mutatja, pátyolgatása egyáltalán nem volt szükség-szerűnek tekinthető.

Nem túlterjeszkedve egy irat adatainak részletes ismertetésén, annyi tudható tehát, hogy a szovjet tartózkodási engedély időszakonkénti letagadásának, eltitkolásának életstratégiai okai voltak. Ez a csalás része volt annak, ahogy Rákosi a hírnevét a mindennapi megélhetésre váltotta. Igazolvány nélkül eljátszhatta azt, hogy helyzete a szovjet elvtársak szerint is csak ideiglenes, tehát bármikor számolni lehet azzal, hogy vendéglátói hazaküldik Budapestre. Siránkozása tehát nem volt más, mint jól kalkulált politikai zsarolás. Tegyük hozzá: a hatvanas évek első feléig ez a stratégia teljes sikert hozott a számára. A Rákositól való budapesti borzongás legfőképpen Kádár János politikai képzetlenségéből és a Rákosi-érá-

ból örökölt megfélemlítő kapcsolatkulturából eredt. Rákosi tisztában volt vele, hogy puszta létezése is gyomorremegést kelt Magyarország kommunista vezetőiben. Külön fejezetet érdemelne annak feltárása, hogy a „szovjet elvtársak”, akik pontosan tudták, hogy Rákosi kinek az utasítására, mikor és milyen tartózkodási engedélyt kapott, vajon miért nem közölték a „magyar elvtársakkal”, hogy Rákosi valójában rendelkezik a megfelelő szovjet dokumentummal. Nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük: a Rákosi brand magyarokat hergelő momentumai időnként jól jöttek Moszkvának a „testvéri” kapcsolatok építgetésében, terelgetésében. Ténylegesen azt, hogy miért hagyták a hozzájuk száműzött Rákosit folyamatosan hazudozni az igazolványáról, legfeljebb egy testvérpártintrikákkal foglalkozó tanulmány tárhatná fel. Amint azt is, hogy vajon Rákosi miért lehetett annyira biztos abban, hogy az igazolványát kiállítató, pártkapcsolati döntéshozó támogatói (Szuszlov, Andropov) nem leplezik le a „magyar elvtársak” előtt, akiknek így naprakész magabiztossággal játszhatta el az „árnyék nélküli”, sopánkodó, száműzött, hazavágyódó (értsd: hatalomra ácsingózó) politikust.

GÉPPISZTOLYOS FENYEGETÉS MIATT KÉRT TARTÓZKODÁSI ENGEDÉLY – RÁKOSI ALÁÍRÁSA NÉLKÜL

A vízum számának és a kiadási dátumának megjelölése nélküli iratot Krasznodar város rendőrkapitánya írta alá a szovjet belügyminisztérium Krasznodar területen működő helyi hatósága nevében 1959. március 7-én. De történetünk nem itt,

hanem az irat legkorábbi dátumával kezdődik, amely a tartós lakhatást engedélyező szovjet okmány második oldalán található. Itt a 4. számú adatnál, amely a Szovjetunióba való beutazás dátumát rögzíti, az szerepel, hogy 1956. VII. 26. Az irat kiállítói minden bizonnyal azért nem tüntettek fel azonosítható vízumot az előző oldalon, mert Rákosinak országgyűlési képviselőként és pártvezérként volt diplomata-útlevele (ezt a következő fejezetben mutatjuk be részletesen), amely vízummentességre vagy diplomáciai vízumra jogosíthatott. Ennek ellenére a hatósági ügyintézők valamilyen forrásból (ma úgy mondanánk: adatbázisból) mégiscsak értesültek az „engedélyes” személy eredeti beutazásának pontos időpontjáról. Megjegyzendő, hogy a különleges szervezettségű szovjet nyilvántartási rendszerben egyértelműen pontos és ellenőrzött időpont-meghatározások voltak. Ezt a tartózkodási engedélyt csakis olyan utasításra állíthatták ki, amely valós határátlépési adatokat rögzített. Rákosi esetében sem konspirációs, sem politikai okok nem lehettek a belépés időpontjának kódosítására. Annál is inkább, mivel a következő adat azt is közli, hogy Magyarországról történt az érkezés.⁴

Érdemes más forrásokkal is egyeztetni Rákosi Szovjetunióba érkezésének időpontját. Annyi bizonyos, hogy az MDP KV ülése Budapesten, 1956. július 18-án kezdődött és július 21-ig tartott. A négynapos ülés első napján váltották le Rákosit, azaz fogadták el – egészségi okokra hivatkozó – lemondását. Ezt az időpontot a szakirodalmi munkák tényként fogadják el, hiszen szinte kivétel nélkül a *Szabad Nép* 1956. július 19-én megjelent számát használják forrásként. Egyedi, de nem forráshivatkozással közölt adatot publikált Feitl István,⁵ és ugyanezt tette közzé a *HVG* írása.⁶ Eszerint „Rákosit [...] leváltása után egy nappal felrakták egy moszkvai gépre...” Csakhogy Rákosi Mátyás nem 1956. július 19-én hagyta el az országot.

Pütkösti Árpád könyvében erről a következőket olvashatjuk: „Lemondásáról a család is csak párttaggyűlésen értesült, nem tőle – állította Rákosi közeli rokona. – Talán a feleségének is csak a taggyűlésre indulásakor szólt, hogy ne ijedjen meg, a lemondásáról lesz szó. Július 25-én telefonált, hogy nem tud eljönni kislányunk második születésnapjára, mert utazik Moszkvába. Állítólag úgy mentek el, hogy kalapot sem vitt, később küldték utána.”⁷

Vagyis Rákosi július 25-én még Budapesten volt. Arra vonatkozóan azonban nem igazán lelhető fel adat, hogy mit csinált, mi történt vele 1956. július 18. estétől, azaz a leváltásától az elindulásáig. Dátum megjelölése nélkül szó esik egy tiszteletére adott „díszvacsoráról”, amelyen felvonultak a pártvezetőség prominensei. Ám sem a helyszín, sem a menü nem ismeretes. A megjelentek közül említ néhányat Pütkösti idézett műve. Most, évtizedek múltán már tudjuk, hogy abban a felállásban az utolsó vacsora volt.

A repülőtéri indulás időpontja és körülményei visszaemlékezésekből rekonstruálhatók. Esetünkben e pontosításokra a szovjet „érkeztető” dátum verifikálása miatt van szükség. Pütkösti könyvében a dátum szempontjából igen fontos, első megszólaló N[ádor] Ferenc, a magyar légierő akkori (1956) parancsnoka.⁸ A teljes idézetben olvasható szöveg így kezdődik: „Június végén, egy éjszaka...”⁹ A hónap megjelölése – évtizedek távlatából – lehetett emlékezeti tévesztés vagy egyszerű elírás is. A leírt események (Rákosi és neje megérkezik Budaörsre, s előtte felkészítik a kormánygépet az indulásra) teljességgel egybeesnek a többi emlékező leírásaival. Így – utólagos korrekcióval – természetesen megállapíthatjuk, hogy július hónap végéről szólnak a főtiszt szavai. A következő megszólaló a kormánygép parancsnoka, Fritz János: „A kormánygépet 1956 nyarán áttelepítettük Budaörsre. Az átszer-

vezésnek ebben az időszakában Rákosi csak 1956. július 26-án használta a gépet, akkor még nem tudtuk, hogy utoljára.”¹⁰ A parancsnok pilótától tudhatjuk meg, hogy az indulás „hajnalban” történt. Szintén ezt a napszak-meghatározást használja idézett emlékirataiban Rákosi, és az írottakat Szatmári István, Rákosi egykori titkára is megerősíti.¹¹

A történészutatók mai nemzedékének van még mit feltárniuk a különleges „átrepülés” ügyében. Budapesti és moszkvai kormányzati (hadügyi) irattárak bizonyosan őrzik a légter-használati és útvonalengedély-kérések nyomát. Az sem érdektelen, hogy Rákosi kíséretében orvosa, dr. Policzer Miklós milyen úti okmányokkal utazhatott, s ugyanez vonatkozik Hegyi Pálra, a testőrére. Szintén kérdés, hogy milyen iratai voltak a pártvezér szovjet állampolgárságú feleségének. Ezen apró mozzanatok legalább annyi meglepetéssel szolgálhatnak még, mint a pilóta ama mellékes megjegyzése, hogy a „gyógykezelésre” utazó (különgéppel repülő) Rákosi útja Moszkvába, majd onnan a Krím félszigeten fekvő Szimferopolba, a szovjet pártelit üdülőparadicsomába vitt. Külön tanulmányt és gazdasági számításokat érdemelne a következő mondat is: „Másnap, már Rákosi nélkül Minyeralnije Vodira repültünk, ott felvettük Dobit és a tolmácsnőjét, és Moszkván keresztül augusztus elsején érkezünk haza.”¹² Dobi István tudvalevően 1948-tól miniszterelnök volt, 1952 augusztusától pedig az Elnöki Tanács elnöke, egészen 1967 áprilisáig.

* A Li-2-es repülőgépnek a világon egyetlen üzemképes példánya jelenleg is üzemel Budaörsön, a Goldtimer Alapítvány kezelésében. Egyik pilótája, Sajtos Zoltán, az *Aeromagazin* szaklap főszerkesztője. A polgári és katonai repülési ügyekben járatos szakértő számításai szerint, a Budaörs–Moszkva–Szimferopol–Minyeralnije Vodi oda-vissza légi útvonal kétszer 3513 kilométer, azaz több mint 7000 kilométeres távolságot jelent. Az út megtétele ma is gondos előkészítést, tervezést, egyeztetéseket és engedélyek beszerzését teszi szükségessé.

A leváltott magyar pártvezető tehát 1956. július 26-án hajnalban indult el a Szovjetunióba – kormánygéppel, Budaörsről –, és valamikor a kora délutáni órákban érkezhetett meg Moszkvába, nagy valószínűséggel Vnukovo repülőterére. Ez az a hivatalos érkeztetési dátum, amelyet 31 hónappal és 12 nappal később beírtak a Rákosi Mátyás számára kiállított tartózkodási engedélybe Krasznodarban. Addig a szovjet vendéglátók – szokás szerint – a magas rangú vendégnek dukáló kíséretet rendeltek ki a „magyar elvtárs” mellé, és ők magabiztosan gondoskodhattak személyi azonosságának állandó igazolásáról.

A magyar legendáriumban Rákosi a leváltása másnapján (július 19.) vagy a KV-ülés utáni napon (július 22.) menekült el az országból, repülőgépen. Az orosz média általánosítása még cifrább, hiszen több száz helyen írják azt, hogy Rákosi az „októberi események” után hagyta el Magyarországot. Ez utóbbi mendemonda annál is irracionálisabb, mivel Valerij Muszatov orosz történész munkái orosz nyelven is hozzáférhető, pontos adatokat tartalmazó, igen értékes források. Meglepően leegyszerűsítő Feitl István történész utalása Rákosi kiérkezésének topográfiai vonatkozásairól. Túl azon, hogy a kutató téved az érkezési dátumot illetően, ezt írja: „...a jól ismert kormányüdülőben, a Moszkva melletti Barvihán rendezkedett be.”¹² Kénytelenek vagyunk elismételni, hogy Rákosi nem a KV-ülés után egy nappal hagyta el az országot, és egyáltalán nem rendezkedett be rögvest Moszkva környékén. A Li-2-es kormánygép parancsnoka egészen pontos útvonalat adott meg: „Másnap Szimferopolba repültünk, ahol, mintha nem tudták volna még a hírt, államfőnek kijáró tisztelettel fogadták.”¹³ Ez – számításaink szerint – július 27-én volt.

Visszatérve a brand erejéhez: Rákosi nem menekült. Lemondása után egy teljes hete maradt még Budapesten arra, hogy

felmérje, milyen pajzsot jelent számára saját nimbusza. Nem zárható ki, hogy ennek az első tesztnek a sikere ébresztette rá, hogy ha itthon nem történt bántódása, akkor Moszkvában és a Szovjetunióban még kevésbé érheti baj. Újabb egy hét múlva azt is meg tapasztalhatta, hogy jól számított. A Rákosi brand pajzsa a szovjet pártelit üdülőjében szebben csillogott, mint valaha. Igaz, már csak ez a pajzs maradt. Csakhogy a brand értékének volt egy másik, különleges eleme is, amelyről Pünkösti Árpád csak annyit ír: „Szuszlov összejátszott Rákosival.”¹⁴ A pilóta szerint pedig „Moszkvában Szuszlov várta Rákosit”.¹⁵ E két szűkszavú mondat megérdemel egy rövid kiegészítést. A Rákosi márka egyik szovjet éltetője Mihail Szuszlov volt, aki 1952-től kisebb megszakítással a szovjet kommunisták legfelsőbb vezetőtestületeiben ült, és 1982-ben bekövetkezett haláláig a párt Központi Bizottságának titkáráként tevékenykedett. A másik „főszponzor-nak” Jurij Andropov tekinthető, akinek sorsa királydrámába illő fordulatokkal kapcsolódott Rákosi személyéhez. Minderről a későbbiekben lesz még szó.

Nem kerülhető meg az a kérdés, hogy miként jutott bárki külföldiként egy ilyen állandó tartózkodási igazolványhoz a Szovjetunióban. Feitl István történész tanulmánya¹⁶ idézi Rákosi 1959. július 27-én kelt levelét, amelyet az MSZMP Központi Bizottságához címzett. „Én a múlt év elején, amikor megtudtam, hogy ugyancsak száműzetésben lévő fivérem¹⁷ a moszkvai nagykövetségen útlevelet kért és kapott, hasonló kéréssel fordultam oda.”¹⁸ A nagykövetség válaszát Rákosi meglepetéssel olvasta egy magyar diplomata megfogalmazásában: „...feleslegesnek tartják [hogy Rákosi útlevelet kapjon]. Utasítottak engem az elvtársak [véltetően a nagykövet vagy egy követtanácsos szavai ezek – *M. J.*], járjak el az illetékes szovjet szerveknél, hogy állítsanak ki Rákosi elvtárs számára

itt-tartózkodási engedélyt. Az utóbbi megtörtént.”¹⁹ Vagyis a diplomata eljár az ügyben – legalábbis ezt állította. A követ-ségi idézet után azonban Rákosi így folytatja a levelét: „Ezután vártam egy évet, de nem történt semmi [ti. nem kapott magyar útlevelet, a régi pedig lejárt, vagy általános okmánycseré miatt vált érvénytelenné – *M. J.*]. Az idén [1959] tavasszal, miután már megelégtettem az olyan eseteket, hogy pl. felizgatott tömeg közepette, az odahívott katonai járőr géppisztolycsöve előtt magyarázom, hogy bár külföldi vagyok, harmadéve élek itt, útlevelem nincs, s mégsem vagyok imperialista kém, az itteni elvtársak előtt nyomatékosan felvettem a kérdést. 24 óra alatt kaptam egy fényképes igazolványt, de ennek szövegéből kiderült, hogy csak érvényes útlevéllel együtt használható.”

Több dologra is fény derül az idézett levélből és annak belső idézetéből. Mindenekelőtt az, hogy Rákosinak ekkor (1959) már nem volt érvényes magyar útlevele (diplomata-útlevele 1957. december 30-án járt le), és szovjet pártfogóinak kreativitása sem terjedt odáig, hogy megoldást találjanak az ügyre. A második fontos momentum az, hogy a magyar nagykövetség kezdeményezte a szovjet hatóságoknál egy szovjet tartózkodási engedély kiadását, Rákosi szerint azonban ennek nem lett fogantatja. És ekkor jött a brand ereje: a rettenthetlen magyar politikus dacol a felheccelt tömeggel és a géppisztolyok csövével, majd 24 óra alatt kiállított magának Krasznodarban egy igazolványt, amelynek oldalait éppen most tanulmányozzuk.

Létezik épeszű ember, aki elhiszi, hogy a szovjet valóságot alaposan ismerő Rákosi bármiféle kétes tömeghisztéria közepette bajba kerülhetett Krasznodarban? És vajon miféle imperialista kém az, akinek nincs éppen érvényes útlevele? Ez bizony elég vézna argumentáció. Rákosi e levélben maga előtt is fényezte önmagát, vagy legalábbis jelezni igye-

kezett, hogy a Rákosi márka továbbra is bármit képes elintézni a szovjet hatóságoknál. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a levél Budapestre küldésekor Rákosi már három és fél hónapja egy friss szovjet tartózkodási engedély tulajdonosa volt. Nem is akármilyené. Talányokkal, furcsaságokkal volt teli ez az irat – már a keletkezésekor is. Folytassuk tehát az irat bemutatását.

JÓZSEF FIA MATVEJ, AZAZ MÁTYÁS VÍZUM NÉLKÜL ÉRKEZHETETT A SZOVJETUNIÓBA

Külön figyelmet érdemelne az igazolvány kiadásának időzítése. Erre vonatkozóan azonban egyetlen hitelt érdemlő támpont sincs – egyelőre. Az bizonyos, hogy Rákosi szovjet tartózkodási iratának elkészítéséről néhány hónappal Nagy Imre és társai kivégzését követően döntöttek Moszkvában. A szovjet pártvezetés elérkezettnek láthatta az időt Rákosi „ideiglenes, gyógykezelti” státuszának véglegesre váltására. Az azonban nem állítható, hogy egy dinamikus tartalmú márkánév ezzel egy csapásra statikussá változott volna. Ebben a márkában volt még annyi tartalék, hogy a politikai zaklatás fegyverével, a távolból, száműzöttként szerezzen kellemetlen órákat, napokat, heteket a tesztoszta „magyar elvtársaknak”. Akik jöttek is hozzá rendszeresen Budapestről, Kádár parancsára. Rákosi érezhette, hogy van még vele erő – vert helyzetében is. Nem is adta fel.

Rákosinak bizonyosan nem voltak értesülései a személyéhez szorosan kötődő – moszkvai és budapesti – háttéreseményekről. Az egyik legfontosabb ezek sorában, Jurij

Andropov sorsának, karrierjének alakulását érintette. E történelmi kitérő rövid lesz, köze van az igazolványmítoszhoz, és a szereplők valódi arcvonásait is segít megismerni. Belcsenko KGB-vezérezredes neve talán kevésbé ismert, a többieké azonban – többé-kevésbé – igen: Ivan Szerov hadsereg tábornok, a KGB vezetője; Nyikita Hruscsov, az SZKP főtitkára; Jurij Andropov, a Szovjetunió nagykövete Budapesten; Kádár János, az MSZMP KB első titkára; és Rákosi Mátyás. Neveik egyáltalán nem véletlenül, sokkal inkább sorsszerűen kerültek egy különös történetbe. Szergej Belcsenko vezérőrnagyi rangban 1956 közepén lett Magyarországon a KGB képviselője. Visszaemlékezéseit Alekszej Popov történész dolgozta fel a *Tizenöt találkozó Belcsenko KGB-tábornokkal* című kötetében 2002-ben. Ebben található az alábbi rész: „Telefonon hívott fel I. A. Szerov, és ezt mondta: »Nyikita Szergejevics [Hruscsov] kéri, hogy tudakoljuk meg Magyarország vezetőinek a véleményét nagykövetségünkéről, J. V. Andropovról. Akarják-e őt továbbra is ezen a poszton látni?» Ekkor már 1957 elejét írtuk. A feladat bizony eléggé kényes volt. Egy találkozón feltettem ezt a kérdést Kádár Jánosnak. Nem válaszolt azonnal. Tartott egy kis szünetet, majd megszólalt: »Andropov elvtárs igen rátermett ember, profi a szakmájában. De nagyon szoros barátságban volt Rákosival, ezért, ha lehet, szeretnénk a helyén egy másik embert látni.« Ezt a kívánságot továbbítottam I. A. Szerovnak, ő pedig – alkalomadtán – Ny. Sz. Hruscsovnak. J. V. Andropovot visszarendelték, és más munkára irányították át.”²⁰

Rákosi több okból is jó kapcsolatban volt Andropovval, aki 1953 októberében lett a budapesti követségen első beosztott, majd 1954 júliusától a Szovjetunió nagykövete Budapesten. Rákosi az oroszul szintén jól beszélő vetélytársait hatalmi erővel gyűrte le, a többiek pedig labdába sem rúghat-

tak, mivel az intrikákhoz alapvetően szükséges bizalmi légkört orosznyelv-ismeret nélkül ki sem alakíthatták. A Moszkvába visszaparancsolt Andropov 1957 májusától a szocialista országokkal való törődésre létrehozott pártközponti osztály élére került. Itt – tíz éven át – közvetlen köze volt a Rákosit érintő moszkvai döntésekhez, és nyilván ahhoz is, hogy a „menedékes” ügyét miként alakítsák a Budapestről érkező MSZMP-vezetői indítványok értelmezésekor. Andropov 1961-ben tagja lett az SZKP Központi Bizottságának, és rá egy évre a KB titkára is lett. Nem túlzó az a feltételezés, hogy régi magyar barátja, „Matvej” minden lehetséges segítséget megkapott Andropovtól, amíg a döntések nem veszélyeztették saját Kreml-beli karrierjét. Óvatosnak kellett lennie, hiszen – amint azt Belcsenko szerint megtudta – egyszer már megperzselődött Rákosi miatt.²¹

A szovjet közigazgatás aprólékosságát és alaposságát ismerve a tartózkodási engedélyben kitöltött adatsorok éppúgy üzennek valamit, mint az – egyébként meghatározóan fontos – üresen hagyott rubrikák. Az AA sorozatjel valószínűsíthetően egy hatósági megkülönböztetés első tagja (hiszen az A az orosz ábécében is az első betű). A 117013. számú engedély tulajdonosaként a Rakosi Matvej Joszifovics név szerepel. Annyi bizonyos, hogy a szovjet közigazgatás még a külföldiek esetében is gyakran használta a keresztnév eloroszosított változatát (Mátyás – Matvej), illetve az apai nevet (József fia – Joszifovics), hiszen ez a személyek azonosítására szolgáló általános gyakorlat volt az országban. Rákosi esetében azonban a Szovjetunióban korábban eltöltött években* használt „orosz” névváltozat újrahasznosításáról volt szó.

* A hadifogság és a kommunista mozgalmi tevékenység oroszországi éveit, azaz az 1920-as évek után, folyamatosan 1940. október 30-tól 1945. január 30-ig.

Szembeötlő, hogy az igazolványban a név alatt üresen maradt a beutazási vízum sorszámát és kiadási dátumát rögzíteni hivatott két adathely. Ez a hiányosság nem lehet egy vidéki, külföldieket ellenőrző hivatal mulasztásának következménye. Aki nem írta be a két adatot, az erre utasítást kapott, s a parancs szövege is előkerülhet majdan egy irattárból. Bármely hatósági személy vette is kezébe ezt az igazolványt, az nem csupán a két A betűből tudhatta, hogy nem akárkivel van dolga. (Megjegyzendő: Rákosi a Szovjetunióban aligha tölthetett el úgy akár egyetlen napot is, hogy lépéseit ne követték volna éber tekintetek, így egy váratlan utcai ellenőrzéstől sem igazán kellett tartania.) Ami pedig a szovjet tartózkodási engedélyt hitelesítő nemzeti útlevelet illeti: ez egy magyar pártvezető és országgyűlési képviselő esetében egy diplomáciai mentességet garantáló okirat lett volna, ha ez a passzus nem jár le a szovjet irat kiadásáig, és ha a diplomáciai mentesség jogalapja meg nem szűnik a párttiszttség elvesztése után majd egy esztendővel, a parlamenti mandátum megszűnésével.²²

Mint említettük, a vízumszám és vízumkiadási dátum megjelölése nélküli iratot Krasznodar város rendőrkapitánya írta alá, a szovjet belügy Krasznodar területen (megyében) működő helyi hatósága nevében 1959. március 7-én. Az irat kiadásakor a lakhatást a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén 1960. január 1. napjáig, azaz nem egészen tíz hónapig engedélyezték, a későbbi hosszabbításokat pedig rendre bejegyezték.

A szovjet tartózkodási (lakhatási) engedély 2. számozott oldalán az irat tulajdonosának tíz adata, a kiállítás alapjául szolgáló okmány megjelölésének helye, egy fénykép, a jogosult aláírásának helye és pecsét szerepel. Az első rubrikában (születési év, hónap, nap) csupán az évszám – 1892 – van fel-

tüntetve. A születési helyre vonatkozó második, kétsornyi tételnél nincs bejegyzés. E nagyvonalú adatkezelés is jelzi, hogy a Szovjetunió már akkor is a korlátlan lehetetlenségek országa volt. A Rákosi márkanév eszerint kiérdemelte ezt a kivételezést: a születés napját és hónapját nagyvonalúan nem firtatták. Nehezen képzelhető el hasonló gyakorlat egy európai ország közigazgatásában – bár az is igaz, hogy Rákosit ekkor még egy szovjet hivatalnoknak illet ismernie annyira, hogy ne kérdezgesse ilyen apróságokat.

EGY „VENGEREC”, AZAZ MAGYAR, AKI NEM VÁNDORHANDLÉ VOLT

Az oldal 3. rubrikájában, amely a jogosult nemzetiségét firtatja, az orosz nyelvi folklór valódi gyöngyszemével találkozunk. A rendőrségi hivatalnok ugyanis a „vengerec” kifejezést írta ide. A szó első jelentése az orosz értelmező szótárak utóbbi száz évben kiadott változataiban „magyar”, de a múlt század első harmada óta azt is jelzik a nyelvészek, hogy ez a szóhasználat régies, és a magyar nemzetiséget inkább a „vengr” (*vengerszkij*) szó jelöli. Ráadásul a „vengerec” egy másik jelentésében – főképpen az egykori Szovjetunió, ma Oroszország déli régióiban – azt a vándorkereskedőt jelölte, aki táskával, batyuval vagy szekéren járta a falvakat és városokat, s kínálatában még gyógyszerek is voltak. A hivatalnok tehát, még ha nem is gyakran találkozhatott a számára távoli nép képviselőivel, az otthon nagy ritkán használt, népi „vengerec” bejegyzést írta Rákosi dokumentumába. (Jómagam, hosszú évek alatt, orosz nyelvi közegben, legfeljebb egyszer-kétszer

hallottam ezt a szót, nem csekély iróniával – *M. J.*) Természetesen az is elképzelhető, hogy a hivatalnok nem tett mást, mint hogy szó nélkül bemásolta Rákosi bemondását. A volt pártfőtitkár társalgási szinten tudott ugyan oroszul, de saját bevallása szerint sem beszélt hibátlanul. Ezért könnyen lehet, hogy ő volt az, aki inadekvát fogalmat használt. Erre utalhat, hogy nagyjából nyolc évvel később, az igazolvány lejárta miatt általa kézzel kitöltött 9. számú űrlapon szintén a „vengerec” kifejezés szerepel.

A 4. számú adat a Szovjetunióba való beutazás dátumát rögzíti. Itt – mint azt már említettük – az 1956. VII. 26-i dátum szerepel, tehát az irat kiállítói vízumot ugyan nem tüntettek fel az előző oldalon, de valamilyen forrásból mégiscsak értesültek az engedélyes eredeti beutazásának pontos időpontjáról. Nehezen hihető, hogy csupán a kérelmezőre bízták volna e dátum megjelölését. A következő adat azt közli, hogy Magyarországról történt az érkezés.

A 6. rubrika bejegyzését akár a „legszovjetebb” jelzővel is illethetnénk. Aki kitalálta a „gyógykezelés” szó alkalmazását az ilyen esetekre, annak komoly kommunikációs gyakorlata lehetett. Mindenekelőtt azért, mert a kifejezés önmagában életszerű, a szakhatóságok számára jól kezelhető, és nem kelt sem gyanakvást, sem kételyeket. Az akkori szovjet társadalmi tudat terében még részvétet is kelthetett. Már akiben. Ráadásul pro forma egybeesett Rákosi hivatalos (budapesti) lemondási állandósításával.

Jól látható, hogy a 7. és a 8. tétel üresen maradt. Szakmája és foglalkozása egy „gyógykezeltnek” is lehetett volna, de ezzel ugyanúgy nem törődött senki, mint az eredeti vízum meglétének firtatásával. A 9. és 10. pontokból megtudható, hogy az okirat tulajdonosa nő és nincsenek vele 16 éven aluli gyermekek.

„Az engedély arra való hivatkozással lett kiállítva...” – kezdődik a 11. pont, de a terjedelmes válaszra módot adó sorok itt is üresen maradtak, amiképpen hiányzik a jogosult saját kezű aláírása is. A sután körbevagdosott igazolványkép fehér keretének maradványai és a jobb alsó sarokban a pecsétnek szorított fehér felület talán még egy magyar szabványfotó üzenetét hordozzák. A képen egy választékosan öltözött férfi tekint az objektívbe, semleges háttér előtt, rezzenéstelen, fegyelmezett arccal.

A tartózkodási engedély harmadik és negyedik oldala az érvényesség évenkénti meghosszabbítását jelzi: Krasznodarban 1960. január 15-től 1961. január 1-jéig; 1961. január 6-tól 1962. január 1-jéig; és 1962. január 23-tól 1963. január 23-ig. Szembeötlő, hogy ettől kezdve nem január 1. a fordulónap, hanem a plusz egy év leteltének a napja. Tokmakban 1963. január 23-tól 1964. január 23-ig; 1965. január 23-tól 1966. január 23-ig (itt a Tokmak városnevet nem jelölték); majd 1966. május 13-tól 1968. május 13-ig, azaz két esztendőre szól a hosszabbítás.

Az ötödik és hatodik oldalon a tartózkodási hely ideiglenes változásait tüntették fel. Mindjárt az első azt is rögzíti, hogy Moszkvába 30 napra utazhatott el Rákosi 1959. szeptember 21-én. A Szovjetunióban ekkor még az országon belüli utazásokhoz is engedély kellett. (Az emberi jogokat drasztikusan korlátozó igazolványkiadás és a belföldi utazási tilalmi rendszer csak 1993-ban szűnt meg Oroszországban, a Borisz Jelcin elnök által jóváhagyott törvény²³ alapján.) 1962 márciusában jelenik meg először a városnevek között a kirgíziai Tokmak. A nyolcadik oldalon sorjáznak a lakcím-bejelentkezési pecsétek „ideiglenes bejelentkezés” felirattal. A kilencedik oldalon az 1968. januári bejegyzés kézírással is nyomatékosítja a pecséten, hogy a lakcímre való bejelentkezés ideigle-

nes. A tizedik oldalon rögzítik ugyan a be- és kijelentkezést, ám itt a hatóság embere kézírással arról is rendelkezik, hogy az igazolvány tulajdonosa elutazhat Kiszlovodszkba egy fél hónapra, de nem jogosult Moszkvába beutazni (1964 augusztusa). Ugyanezen az oldalon alul egy bejegyzés is látható 1966. október 31-i dátummal, amely Gorkij megye Arzamasz városában engedélyezi az ott lakást. Az utolsó előtti oldalon egy kézzel írott bejegyzés engedélyezi 1967 június-júliusában 34 napra Kiszlovodszk város felkeresését. Alatta ez a szöveg olvasható: „Nem jogosult más városokba való utazásra.” Az igazolványban található legkésőbbi dátum 1968-as. Rákosi ezt követően még három évet élt. Vélhetően a betelt igazolványának bemutatásával új dokumentumot kaphatott.

BESZÉDES ŰRLAP A LAKHATÁSI ENGEDÉLYRŐL RÁKOSI KÉZÍRÁSOS ADATAIVAL

Az önmagáról gondoskodni kénytelen Rákosi Mátyás – talán még jóval 1967 decembere, vagyis a régi igazolvány lejáratá előtt – a helyi rendőrség útlevélosztályán kért egy adatlapot a következő tartózkodási engedély beszerzéséhez. Mái homály fedi, hogy ez az adatlap egy eredeti kitöltött, de fel nem használt dokumentum-e, avagy Rákosi precíz, duplikáló módszere érvényesült, és a nyilatkozat csupán egy megőrzésre félretett másolat (vázlat), miközben az eredetit valóban beadta. Rákosi számos levél esetében hasonlóan járt el. Ez utóbbi esetben valahol lennie kell egy Gorkijban kiállított (újabb keletű) tartózkodási engedélynek is.

A nyilatkozat betérjesztője a tartózkodási engedély kiadását (meghosszabbítását) kérhette, de a hivatalos eligazító szövegben nincs pontosítva, hogy külföldi állampolgár részére szóló iratról lenne szó. Rákosi csak ímmel-ámmal válaszolt: nem jelölte meg az eljárás típusát (kiadás, meghosszabbítás), és válasz nélkül hagyta az 1. sz. kérdést is, amely a kérelmező állampolgárságát firtatta. Emlékeztetünk arra, hogy az első (és gyakran elhallgatott) tartózkodási engedélyét Rákosi Mátyás csaknem nyolc esztendővel korábban kapta kézhez. Ezen a nyilatkozaton (adatlapon) nem szerepel a kitöltés dátuma, de a lakcím (Arzamasz, Nyizsegorodszkaja 1. kv. 4.) vitathatatlanul teszi, hogy Rákosi és hitvese ekkor már Gorkij megyében lakott.

A 2. számú kérdés önmagában furcsa következtetések sokaságához vezetne, de a csodálkozáshoz éppen elegendő, ha a tényeknél maradunk. „Tartozott-e korábban más állampolgári kötelekbe? Jelölje meg részletesen, hol, mikor és milyen állampolgársága volt és mivel összefüggésben veszítette azt el.” Rákosi válasza: *Vengerec*, azaz Magyar. Így, nagybetűvel. Részletezni azonban nem kívánta a kérdést, amelyik az eredeti állampolgárság elvesztésére vonatkozott.

A 3., 4. és 5. kérdésekre adott válaszok összehasonlíthatók a már „leltározott” és az igazolványban is látott adatokkal. A 3. számú kérdésre adott válasz már-már bőbeszédűnek mondható. Míg a korábbi, betelt passzushoz Rákosi csak a születési évszámát jelöltette, itt már a hónap és a nap is olvasható – igaz, nem az előírt sorrendben. A születési hely neve a nyolc éven át magával hordott igazolványban üres maradt, itt azonban a 4. számú kérdésre válaszolva olvasható Ada település neve. Az 5. számú kérdés a nyilatkozatban a nemzetiségre kérdez rá, s mint azt már említettük, Rákosi hű maradt önmagához, és a mulatságos „vengerec”

В паспортный отдел _____

Приложение № 9

От _____

Место для
наклейки
фотокарточки
заявителя

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу о выдаче, продлении (непужное зачеркнуть) вида на жительство для _____

указать какого вида

Сообщаю о себе следующие сведения:

1. Гражданство _____
подданство _____
2. Состояли ли ранее в других гражданствах. Укажите подробно, где, когда и в каких гражданствах состояли и в связи с чем его утратили *Венгерское*

3. Год, месяц и число рождения *1892 - 9го марта*4. Место рождения *Ада*5. Национальность *Венгерец*

6. В браке состою, не состою (непужное зачеркнуть) _____

7. Имя и год рождения детей до 16-ти летнего возраста, совместно проживающих, их гражданство _____

8. Образование и какими языками владеете *Высшее, Венгерск. русск. Немцк. англ. француз. итальянск.*9. Когда впервые прибыли в СССР *1915*10. Сколько раз еще были в СССР, где и время пребывания *чаще*

11. Дата и место переезда границы СССР в последний раз, № визы и кем выдана _____

12. Цель приезда в СССР _____

13. Профессия или занятие в СССР _____

14. Место работы _____

15. Местожительство в СССР (точный адрес) *Арзамас, Никитинорода 1. кв. 4.*16. Родственники, проживающие в СССР, в том числе и дети: *✓*

Фамилия, имя, отчество	Степень родства (отец, мать, муж, жена, сын, дочь, братья, сестры)	Год рожде- ния	Гражданство родственников	Местожительство и место работы

Tartózkodási engedélyt kérelmező űrlap 1967-ből, amikor a korábbi igazolványa betelt. Rákosi „vengerec”-nek írta magát, ami magyart jelentett valaha, de ugyanígy jelölték a néprajztoban a vándorhandlékat is.

kifejezést használta. A 6. számú kérdésnél a „nem házas” kifejezés áthúzása tájékoztatja a hatóságot a kérelmező családi állapotáról. A 7. számú kérdés a 16 éven aluli gyermekekre vonatkozik – itt egy jelzés tudatja, hogy nincsenek. A 8. számú kérdés a végzettségre és a nyelvismeretre vonatkozik, A válasz: „felsőfokú, magyar, orosz, német, angol, francia, olasz”. Ez olyan kérdés lehetett, amelyre a válasz nem a kiadott igazolványba került, hanem a kérelmező rendőrségi dossziéjába. A 9. számú kérdés a Szovjetunióba való első belépését firtatja. Rákosi 1915-öt írt – ez az orosz hadifogságba esésének esztendeje volt, de az „Oroszország” szót – nyilvánvalóan óvatosságból – nem írta le. Arra a kérdésre (10. számú) pedig, hogy hányszor járt a Szovjetunióban, mikor és mennyi időn át, ezt feleli: „gyakran”. Bárcsak kibontotta volna ezt tételesen: ma gazdagabbak lennénk Sztálin és Rákosi négyszemközti találkozóinak felsorolásával.

A következő négy kérdésre egyáltalán nem adott választ (legalábbis a fennmaradt példányon). Továbbra is a hatóságra bízta az utolsó szovjet határátlépés (érkezés) időpontját, a vízum számát, a vízumkiadó szerv nevét, és nem jelölte meg az ideérkezés célját sem, holott az igazolványban ott állt: „gyógykezelés”. Nem válaszolt sem a szakmáját, sem a munkáját tudakoló kérdésre, és kitöltetlen maradt a munkahelyre vonatkozó rubrika is.

A nyilatkozat 15. számú kérdése fontos útba igazítás számunkra, hiszen pontos lakcímként Arzamasz várost, a Nyizsegorodszkaja utca 1. 4. számú lakást jelöli meg. Mindebből megállapítható, hogy egész biztosan 1966. október 31. után, e lakcímen töltötte ki ezt az adatlapot, amint arra az imént is utaltunk. A telepecsételt igazolvány 10. oldalán ugyanis a „bejelentkezés és kijelentkezés” rovatban ez a dátum áll a Gorkij megyében levő Arzamasz város megjelölésével.

Üresen maradt a 16. számú kérdés táblázata is, amely a Szovjetunióban élő rokonokra, köztük a gyermekekre (rokonsági fok, állampolgárság, lakcím és munkahely) kérdez rá. A 17. számú kérdés is megválaszolatlan maradt. Ez a külföldön élő rokonok felsorolását írta volna elő. A lap másik oldalán csak a 18. számú kérdésre ad választ Rákosi Mátyás, ez pedig a korábbi igazolvány adatait sorolja fel.

RÁKOSI ELTARTÁSÁRA ÉVENTE NYOLC PONTIAC ÁRÁT KÖLTÖTTÉK EL A SZOVJET KOMMUNISTÁK

Bármily beszédes legyen is az előbbieken tárgyalt irat és a később keletkezett adatlap, jellegénél fogva nem szólhat arról, hogy miből, miként élt az egykor nagy hatalmú, később nevének brandjét megélhetésre fordító volt pártvezér. Valerij Muszатов újabb keletű tanulmánya azonban erről is fontos útmutatást ad.²⁴ A szovjet történész egyedülállóan ritka adatait ez a bekezdés tartalmazza: „Rákosi M. 1957 nyaratól lakott Krasznodarban. Öt szobás lakást utaltak ki neki, háztartási alkalmazottal, térítésmentesen. Az élelmezést is ingyenesen kapta. Ezenkívül havi ellátmányt kapott 2000 rubel összegben. A nyári időszakban rendelkezésére állt egy dácsa Gelendzsikben. Az SZKP KB Üzemeltetési Főigazgatóságának adatai szerint Rákosi M. eltartása a pártköltségvetésnek évente 82 000 rubeljébe került. Rákosi hitvese, F. Kornijlova (született 1903., jakut nemzetiségű, 1928 óta SZKP-tag, felsőfokú jogi végzettséggel) eleinte Krasznodar ügyészségén dolgozott, majd 1958 decemberétől öregségi nyugellátásban részesült.”

Rákosi „zsebpénze” az 1956-ban készült statisztikai kimutatások alapján az „átlagos” szovjet fizetésnek éppen háromszorosa volt, a mezőgazdaságban megkereshető összegnek pedig a négyszerese. A szovjet statisztikai hivatal 1956-ban készített áttekintő táblázatát 1962-ben adták ki. Eredendően a „szigorúan titkos” jelzést viselte, és nem tartalmazta a fegyveres testületek, a párt- és Komszomol-szervezetek, valamint a kézműves és termelőszövetkezetek fizetéseit sem. Meg kell jegyeznünk, hogy Rákosi pártvezér utóda, Gerő Ernő Moszkvában ideiglenes politikai menekültként megtelepedve, intézeti kutatóként havi 5000 rubel fizetést kapott, ebből azonban összes kiadását fedeznie kellett. Rákosi minden bizonnyal bősséggel félre tudott tenni a neki utalt összegből, annál is inkább, mert a szovjet kereskedelem nyomott árai és áruhiánya túl sok pazarlást amúgy sem tett volna lehetővé.

A most előkerült Rákosi-igazolványt végiglapozgatva a korabeli Szovjetunió való világát is jobban megismerhettük. A sajtóról azért sem szóltunk, mert az idézett szakmai források kiváló szerzői többször és árnyaltan foglalkoztak Rákosi közismert olvasási szenvedélyével, azzal, hogy az orosz nyelv mellett németül és angolul is kiválóan értett. Ritkán esik erről szó, ezért fontos utalni rá: a nyelvismeret a Szovjetunióban (is) különleges privilégiumnak számított. Rákosi ráadásul – szovjet „pártvonalon” támogatva – a korlátozott terjesztésű, de hivatalosan (értsd: előfizetéssel, utcai árusnál) egyáltalán nem hozzáférhető újságokból is kaphatott. Talán néhány lapkülönlegességet is kézbe vett néha. Kevesen tudják, hogy egy 1955. decemberi, moszkvai párthatározat engedélyezte az *Amerika* című havilap terjesztését a Szovjetunióban, orosz nyelven, példányonként 50 kopejkáért. Az 1956-tól ötvenezer példányban terjesztett kiadvány minden hónapban az utolsó darabig elkelt már a standra érkezés előtt. Egyik első száma

közölte például az amerikai autóipar 1956. évi modelljeinek kínálatát és az árakat is. Így, amerikai autóban számolva, Rákosi Mátyás évente nyolc Pontiac árába került a szovjet kommunisták pártköltségvetésének. Akkoriban ez a márka – kedvezmények nélkül – 2693 amerikai dollárba került, s egy dollárt hivatalos árfolyamon 4 rubelért lehetett (?) átváltani.²⁵

Mint láthattuk tehát, a Rákosi brand életmentőnek bizonyult. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a vele egyébként egyívású párttársai nem végezték ki vagy csukták le abban az órában, amikor leváltották az állampárt éléről. Összecsomagolhatott, kormánygépen a feleségével együtt a Szovjetunióba utazhatott, majd gyógykezelést és hatalmas ottani (párt) állami apanázst, költséges juttatásokat kaphatott. Nevének erejével a szovjet jóakaróiból javakat és előjogokat sajtoltathatott ki. A Rákosi márka készítette Kádár Jánost és küldönceit az évekig tartó távalkudozásra. A „brand” magyar földön, pártberkekben másfél évtizeden át azt a lidérces félelmet keltette, hogy mi lesz, ha mégis visszajön, és beszélni kezd. Mindez sokáig ütőkártya volt Moszkva pártintrikusainak kezében is. A szovjet elvtársak olykor egymás között is aduásként vélték kijátszani a Rákosi nevet, a magyar pártvezéreknek pedig Moszkva bármikor meglebegtethette, hogy a részükről akár haza is térhetne Rákosi. Csak Rákosi tehetett arról, hogy a Szovjetunióban az addigi bőség korszaka véget ért a számára. Szavatossága egy idő után mégiscsak lejárt, és renitens magatartása miatt 1962. augusztus 15-én az MSZMP PB írásban arról tájékoztatta az SZKP KB elnökségét, hogy „azt a különleges életszínvonalat, amely jelenleg Rákosi részére biztosítva van, ő nem érdemli meg, és az bizonyos politikai félreértést okoz. Szükségesnek véljük Rákosi életszínvonalát leszállítani egy nyugdíjas ember normális létfeltételeit biztosító színvonalra.”²⁶ Ez juttatásainak 90 százalékos csökkentését

jelentette, emellett számos egyéb kedvezménye is megszűnt. Bátran állítható, hogy életszínvonala a korábbinak az öt százalékára csökkent.

Rákosi Mátyás 1971. február 5-én hunyt el. Az orosz médiában gyakran említik, hogy a magyar pártvezér hamvait Jurij Andropov utasítására egy „Kreml-urnában” helyezték el, és küldték el Budapestre. (Erről Muszatov is közöl egy lábjegyzetet.) Moszkvában azokat az urnákat nevezték így, amelyek egy állami szakműhelyben készültek, és kizárólag a szovjet párt, valamint az állam arra érdemes vezetőinek, hírességeinek a földi maradványai kerülhettek ilyenbe. Az urnához járt még az úgynevezett „Kolonnij zal” (Oszlop-csarnok) búcsúszertartása, a Kreml falában, egy márványlap mögötti urnatartó, valamint egy gyászjelentés a helyi lapokban. A dízsírhely (urnahely) évtizedek óta szabványméretű volt. A Rákosi brand még a végtisztességet illetően is működött.

2.

RÁKOSI MÁTYÁS DIPLOMATA- ÚTLEVELE: VÍZUMBA PECSÉTEL DIKTÁTORI TITKOK

Rákosi Mátyás diplomata-útlevele az akkor szokásos módon valódi bőrből készült, mélybarna színű, dombornyomott „Rákosi-címeres” okmány, amely 48 számozott oldalból áll. Valójában csupán az első 13 oldala képezi a vizsgálat tárgyát, mivel a további oldalakon nem szerepelnek bejegyzések. A 001586/1955 számú útlevél tulajdonosa több szempontból is jogosult volt a – fontos kiváltságokat jelentő – passzus birtoklására (az útlevél ugyanis ebben az időben egyáltalán nem járt alanyi jogon). Rákosit az ide bejegyzett párttisztisége, valamint a magyar törvényhozásban „választások” útján megszerzett képviselői mandátuma is feljogosította az úti okmányra (a diplomata-útlevélhez való jog a házastársat is megillette). A diplomata-útlevelet 1955. december 29. napján állították ki. Rákosi csaknem tizenegy esztendővel korábban, 1945. január 30-án érkezett vissza – majdnem

öt év távollét után – magyar földre. Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett, ebbe a tisztségbe korábban, távollétében, Szegeden választották meg. Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választásokon Zala vármegye mandátumával lett a törvényhozás tagja. A későbbi parlamenti választásokon folyamatosan mandátumhoz jutott. Formális funkciót jelentett ugyan, de 1955 novemberétől Rákosi tagja volt az Elnöki Tanácsnak is.

AZ IRAT

Maga az útlevel – a mai fogalmaink szerint – nem tekinthető világútlevelnek, hiszen érvényessége csak Európára szólt. A dokumentum használatát a többi kontinensre nyilvánvalóan újabb bejegyzésekkel tették (volna) lehetővé. Az 1955. december 29-én kiadott útlevel 9. oldalán egy 1955. december 31-én beütött szovjet vízum látható. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: ezt az okmányt a pártapparátus, a külügy- és a belügyminisztérium útlevelei Rákosi valamely sürgőssé vált moszkvai tennivalója előtt készítették el. A szovjet konzul (főkonzul) pedig rohamtempóban pecsételhette be a vízumot a 9. oldalra. Csakhogy ez a beutazási engedélyt, vagyis a vadonatúj útlevel első használatára szánt bejegyzést a látható adatok alapján végül nem használták fel. Mi több, három annulláló felülbélyegzéssel a vízum érvénytelenné is vált. Vajon mi történhetett? Miért igyekezhetett Rákosi Moszkvába 1956 első napjaiban? Kivel, kikkel egyeztetett találkozót? Vagy csak szerette volna, ha fogadják? Mi lehetett számára olyan sürgős az SZKP XX. kongresszusa előtt hat héttel? Aggódott, hogy nem hívják meg,

de közben megkapta a meghívót? Vagy mégis kútba eshetett egyik nagy terve? Mindez talán valamelyik később írott leveleiből egyszer kiderül majd.

A pártvezetői titkolózás gépezetének működését mindenestre kiválóan megismerhetjük e vízumból, amely 1956. január 20-i kezdő időponttal volt felhasználható, Rákosi kíséző nélküli beutazására (*ogyn* – azaz „egyedül”). Az utazás céljaként Moszkva volt megjelölve Csap határállomás (beléptetőhely) érintésével. A vízum a belépés napjától számított 30 napon át engedélyezte a szovjet területen tartózkodást. Már most jelezzük azonban, hogy Rákosinak a szóban forgó vízumot végül nem kellett felhasználnia, mégis járt Moszkvában 1956 januárjában. Olyan volt ez, mint a külképviseletek gyakorlatában a „másutas” távirat, amelynek szövegét kódolták (titkosították), hogy avatatlan szemek ne lássák a valódi tartalmát. Rákosi tehát „más úton” ment – ráadásul nem is egymaga. Az enigmatikus januári utazási célok, szándékok talányai mellett adódik még egy kérdés, mégpedig az, hogy a budapesti szovjet konzulátuson vajon mikor annullálták ezt a vízumot. Logikusan adódhat a válasz, hogy a következő szovjet vízum stemplizése adhatott erre alkalmat. Erre egyébként hamarosan sor is került, hiszen az újabb szovjet vízum kiállítási dátuma 1956. február 9., és ennek a beutazási engedélynek a hasznosulása kiválóan dokumentált.

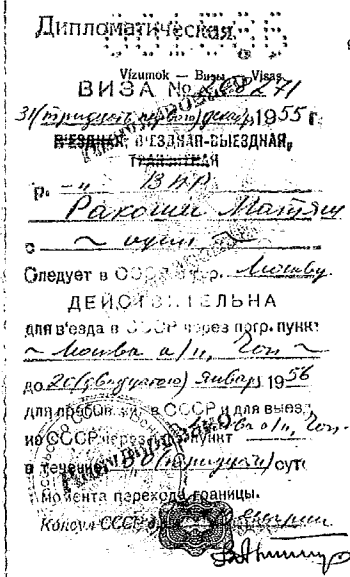
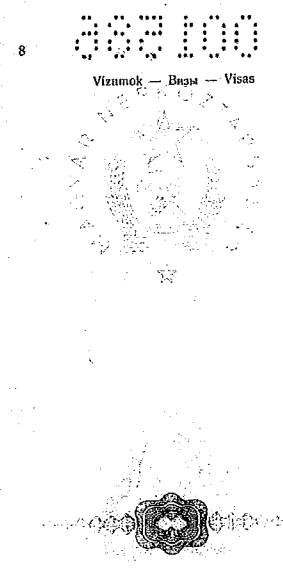
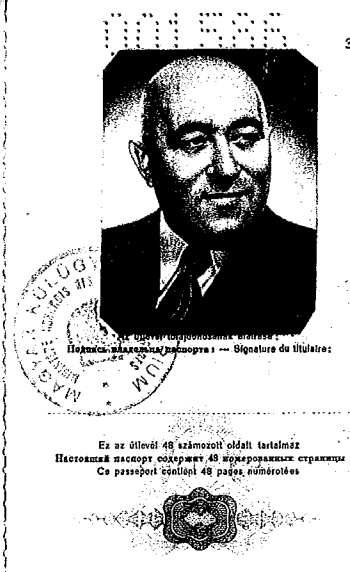
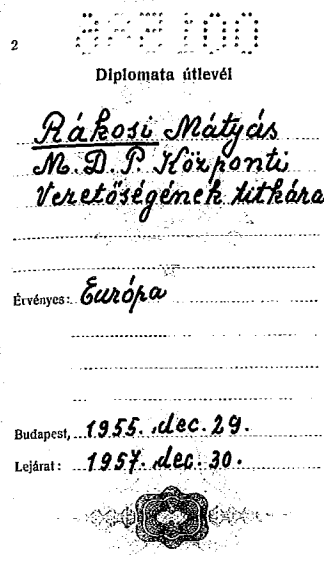
Most pedig érdemes sorra venni az okmányban foglaltakat. A belső borítót a szaknyelv előzőeknek¹ nevezi. Itt olvasható három nyelven (magyarul, oroszul és franciául) az a felhívás, amely megkülönböztetett bánásmód alkalmazására szólítja fel az irat olvasóját: „A Magyar Népköztársaság Kormánya felhívja az összes hatóságokat, a külföldi hatóságokat pedig tisztelettel felkéri, hogy jelen útlevel tulajdonosának mindenütt szabad közlekedést engedjenek és őt a fennálló törvények-

kel és a rendelkezésekkel összeegyeztethető, mindennemű könnyítésben részesítsenek és neki segítséget és támogatást nyújtsanak.” E szöveg alatt Práth Károly* aláírása áll, főosztályvezetőként, a miniszter rendeletére adta ki az iratot.

Az első oldal tetején a perforált hatjegyű gyári szám (ez a további oldalakon is ott van) látszik, alatta a „Magyar Népköztársaság” felirat, három nyelven, középen a vízjelként szolgáló címer, alatta pedig, ugyancsak három nyelven, a „diplomata útlevel” felirat. A második oldalon felül, kézírással jegyezték be: „Rákosi Mátyás, az M.D.P. Központi Vezetőségének titkára”. A vezetéknevét a hagyományoknak megfelelően alá van húzva. Alatta: „Érvényes: Európa”, alul pedig: „Budapest, 1955. december 29; Érvényes: 1957. december 30.”

Ez utóbbi dátum később különösen fontos lett Rákosi életében. Zaklatott hangú leveleinek és Kádár küldöncsei-

* Práth Károly (1910–1994) 1928-ban az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja lett, tevékenységéért többször letartóztatták, elítélték. 1942 áprilisában a hírhedt 401-es különleges munkásszázzal kivitték a Don-kanyarban húzóódó frontra, 1943 januárjában átszökött a szovjet csapatokhoz. Elvégezte a krasznogorszki partizániskolát, majd 1944 januárjában a Nyugat-Ukrajnában harcoló Fjodorov-partizánegységhez került. A Vörös Hadsereg megérkezése után frontpropagandára osztották be az I. Ukrán Frontnál. 1944 novemberében lépett magyar földre, ekkor az I. Ukrán Front politikai főcsoportfőnökségére rendelték. 1945. március 24-én szerelt le. 1945. június 24-én Ózd képviselőtében került be az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1951. augusztustól 1953. áprilisig az MDP Komárom megyei pártbizottságának első titkári tisztét töltötte be. 1954 júniusában került a Külügyminisztériumba, 1956 júniusáig a minisztérium igazgatási osztályát vezette. 1956. április 18-án kinevezték Magyarország phenjani nagykövetévé. Júniusban foglalta el állomáshelyét. 1960-ban levelező tagozaton az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán diplomát szerzett. 1961 júniusában hazarendelték, néhány hónapig a Külügyminisztérium politikai osztályát vezette. 1961. október 25. és 1963. február 21. között belgrádi, 1963. február 21-től 1966. október 11-ig szófiai nagykövet volt. 1966-tól 1974-ig, nyugdíjazásáig a Külügyminisztériumban dolgozott az igazgatási főosztály helyettes vezetőjeként, majd vezetőjeként. Lásd *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*, 265.

Rákosi Mátyás diplomata-útlevele, amelyet konspirált moszkvai útra is használt, de elfelejtett aláírni.

vel folytatott találkozóinak visszatérő témája volt, hogy a lejárt úti okmány helyett nem kaphatott újat. Valójában az egyetlen hivatalos és önmagában is érvényes irata volt ez a Szovjetunióban eltöltött időszak kezdetén. Az útle-vél lejártát követően (1957 utolsó előtti napjától) már csak az 1959-ben kiadott szovjet tartózkodási engedélye maradt. 1958-ban tehát akár igaz is lehetett, hogy a volt pártvezér-nek a Szovjetunióban semmiféle érvényes irata nem volt. (Egy éven, két hónapon és hét napon át, amíg 1959. már-cius elején át nem vette a szovjet tartózkodási engedélyét.) Az új okmány sem oldott meg mindent, Rákosi Mátyás ugyanis közigazgatási csapdahelyzetbe került: „tartózko-dásija” csakis az érvényes útle-vél felmutatásával egyidejű-leg lett volna használható.

A harmadik oldal felső felén Rákosi Mátyás igazolványképe látható, amelynek négy sarkát nem túl gondos arányosság-gal vagdosták le. A Külügyminisztérium pecsétjével felül-bélyegzett képen Rákosi műtermi világítással fotózott arca és mulatságosan elálló füle marasztalja a tekintetet. A kép alatt sehol sem látni aláírást. Sztálin tanítványa biztos lehetett benne, hogy nevének márkaereje mindenhol elegendő lesz az aláírást firtató, okvetetlenkedő kérdések esetén. Furcsa következetességgel – később, már száműzöttként – a szovjet tartózkodási engedélyét sem írta alá. Ez a magatartása meg-lehetősen irracionális volt: 1955-ben az aláírás elmaradását még lehetett pókhendiségnek tekinteni, a szovjet igazol-vány esetében viszont Rákosinak ehhez elvileg már nem lett volna alapja. Az igazolványok egyik ismertetőjele ugyanis, hogy aláírás nélkül érvénytelenek: Rákosi tehát tudatosan, szándékosan érvénytelen állapotú igazolványokat hasz-nált. Különösen érdekes, hogy még 1957-ben is megengedte magának ezt a manírt az aláíratlan útle-vélével, és még inkább

elgondolkodtató, hogy mindezt a szovjet hivatali apparátus még tolerálta is. Lehet, hogy ezzel Rákosi a szovjet szerve-ket is tesztelni akarta? Való igaz, hogy 1957-ben még igen jó lapjai voltak, és ennek az extravaganciának az eltűrése pontosan visszajelezte számára azt, amit a „kaviáros kegye-lemkenyér” fogalommal írhatunk le. Ekkor még biztos lehe-tett az SZKP kegyeiben.

A negyedik és ötödik oldal orosz és francia nyelven, kézírással tartalmazza a második oldal adatait. A hatodik oldal a meghosszabbításoknak ad három esélyt – ezeket Rákosinak nem volt alkalmá kihasználni. A hetedik olda-lon a magyar hatóságok bejegyzéseinek teret adva egy kül-ügyminisztériumi pecsét tudatja Práth Károly aláírásával, hogy „Ezen útle-vél tulajdonosa az 1.400/1 – 1948 Küm. sz. rendelet 3.§-a 2. bekezdésének értelmében »kiutazási enge-dély« nélkül jogosult az országhatár átlépésére.”* A nyol-cadik oldal üres.

Rákosi Mátyás emlékirataiban 1955. december 29. után a következő külföldi utazásait említette: 1956. február 14. és 25. között Moszkvában járt az SZKP XX. kongresszusán (mint a magyar küldöttség vezetője), 1956. június „második felében”²² ismét Moszkvában járt, és június 28-án tért vissza. Vannak azonban utak, amelyek nem bukkannak fel az útle-vélben – sőt Rákosi emlékirataiban sem.

* A diplomata-útle-vélre jogosultak köre az ötvenes években többször is változott; az 1948-ban erről hozott rendelet érvényes maradt ugyan, de jelentősen módosít-tották. A köztársasági elnöki poszt megszűnése (1949) után az Elnöki Tanács mind a 21 tagja jogosulttá vált; újonnan vonták be a diplomata-útle-vélre jogosultak körébe az MDP PB tagjait, a miniszterhelyetteseket, az országgyűlési képviselőket. Ezzel a diplomata-útle-velek száma ismét magasra szökött.

A TITOKZATOS ÚT ÉS A VÍZUMOK ADATAI

A kilencedik oldal annullált szovjet vízumáról a fejezet elején esett szó. Mégsem lapozunk tovább. Azaz, saját (*M. J.*) emlékeim között – virtuálisan – mégiscsak lapozgatnom kell. Az 1980-as évek végén Hegedüs Andrással³ találkoztam spanyolországi tudósítói munkám idején. Mellé is szegődtem egy kis helyi idegenvezetés erejéig. A többórás séta után fáradtan jegyezte meg, hogy szerencséje van, már túl a munkán, mert másnap képtelen lenne végigülni egy tudományos tanácskozást, majd hozzátette: „Utoljára Rákosival mászkáltam ennyit Moszkvában, a Plotnyikov köz környékén ’56 januárjában.” Sokáig üldögtünk aznap este, én pedig egy rögtönzött felsőfokú képzés részese lehettem a legújabb kori magyar történelemből. Volt egy különleges gondolata, amelyet nem sokkal később, tapasztalati úton értettem meg: „Ami van, csak rendszerként szűnhet meg, igen, élén a derék Szovjetunióval. Félig vagy részben ez nem fordulhat elő.” Valami olyasmit választottam, hogy igazán köszönöm a Varsói Szerződés⁴ nagy „támogatójának” útmutatásait, de sértődés helyett, megdicsérve tárgyismeretemet, halkan megjegyezte: „Az a paktum, szépen, csendben okafogyottá válik. A gyerekeinek már nem fogja tudni elmagyarázni, hogy mire volt jó egyáltalán.”

Feitl István a *Múltunk* hasábjain erről így írt: „1956. január elsején a gazdasági év semmi jót nem ígért. A párt első titkárának s egyben saját magának a lelkiállapotáról Hegedüs András is beszámol. »1956 januárja ismét a Szovjetunióban talált [...] Az egyik hideg estén ketten sétáltunk Rákosival a vendégház körüli moszkvai utcákon. A vendégház, melyben laktunk, Moszkva központjában, valahol az Arbat környékén, egy mellékutcában, a Plotnyikov pereulokon húzódott meg, és úgy emlékszem, még kísérek sem voltak körülöttünk. Leg-

nagyobb csodálkozásomra Rákosi felvetette: vajon nincs-e itt az ideje, hogy visszavonuljon. Egészségi állapotára is hivatkozott, és arra, hogy nem tud felülkerekedni a koncepciós perekből fakadó politikai nehézségeken. Zavaromban nem tudtam egyértelmű választ adni, elismertem a személye körüli nehézségeket, de úgy véltem, az ő önkéntes távozása újabb bonyodalmaknak a forrásává válhatna. Akkor tehát, 1956 januárjában nem tudtam elképzelni, hogy Rákosi után bárki is ki tudja vezetni a válságból a pártot és az országot. Úgy gondoltam, hogy ezzel a lehetőséggel és erővel még mindig csak Rákosi rendelkezik. Bevallom: igen szűk látókörű gondolkodásra vallott ez, de nincs miért tagadjam... Minden bizonnyal szerepet játszott ebben személyes sorsom bizonytalanságának a tudata is. Válaszom kérdésére – bár igen bátortalanul – inkább az volt, hogy nem, de még ma is felmerül bennem, hogy vajon nem akart-e próbára tenni feltett kérdésével. Azt hiszem, nem: a Rákosira rátört gyenge pillanatok egyike lehetett ez.«⁵

Nem véletlenül áll itt ez a szokatlanul hosszú idézet. Kifejezetten szeretnénk, ha az olvasó is – különösebb keresgélés nélkül – azt látná, amit mi magunk. A „január” szó legalább háromszor szerepel ebben a szövegben. Rákosi útlevelének 9. oldalán pedig nyoma sincs a be-, majd kiutaztató határátlépési pecsétnek. Ez a diplomata-útlevél nem jelez semmiféle moszkvai utazást 1956 januárjában. Lehetséges, hogy Rákosinak nem csak egyetlen útlevele volt? Erre akkor tudunk válaszolni, ha előkerül egy másik úti okmány is, ugyanebből az időszakból, egy szovjet vízummal. Vagy más, hitelt érdemlő tárgy, nyilatkozat bukkan fel e témában. Rákosi ezt a januári utat egyáltalán nem említi visszaemlékezéseiben, és nem szerepel a Feitl István által összeállított, egyébként rendkívül részletes kronológiában sem. Eleinte azt sem lehetett kizárni, hogy Hegedüs András mégiscsak tévedett

a hónap megjelölésében, és mindaz, amiről beszélt, februárban történt. (Sőt, magam is emlékezhettem tévesen – *M. J.*) Annyi bizonyosan megállapítható, hogy az idézett szövegben megjelölt „január” nem azonosítható Rákosi útlevelének első 13 oldalán látható egyik bejegyzéssel sem. Az is tény azonban, hogy 1956. február 14-én, az SZKP XX. kongresszusán az MDP képviseletében Rákosi nem Hegedüs Andrással volt jelen. Az MDP KV két titkára, Kovács István és Szalai Béla kísértte el, de erről a történelmi léptékű eseményről majd csak a következő, vagyis az útlevel első felhasznált vízumnak leírásakor lesz szó.

A hiányzó láncszem megtalálását az olvasó az alábbiakban lépésről lépésre végigkövetheti. Egészen pontosan meghatározható, hogy Rákosi és Hegedüs az útlevel érvényességének időszakában, vagyis 1955. december 29-től milyen (jegyzőkönyvezett) utazási előkészületekben volt érintett. Hegedüs András ráadásul rideg tárgyyszerűséggel írta le útjuk valós célját, de Feitl István – valamilyen okból – nem tartotta fontosnak a pontos, teljes idézést. Ezt akár egy kutató jogának is tekinthetjük, esetünkben azonban egy látványos szakmai, történelmi félreértésről van szó. Hegedüs ugyanis ezt írja – hézagosan idézett – könyvének 246. oldalán: „1956 januárja ismét a Szovjetunióban talált. Újra⁶ a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésére érkeztünk Rákosival, továbbá Boldoczki János külügyminiszterrel és Bata István honvédelmi miniszterrel.”⁷ Hegedüs tehát nagyon is fontos dolgot fedett fel: a Politikai Tanácskozó Testület (továbbiakban PTT) létét ugyanis a magyar szakirodalom egyáltalán nem tárgyalta. Pedig 1956 már csak kulcsfontosságú a Szovjetunió története szempontjából, mert Moszkva számára ez az év a szovjet fegyveres erőszak intézményesítésének és internacionalizálásának jegyében folytatódott.

Visszakanyarodva az útlevel rejtélyéhez, az egyik irányadó forrásunkból⁸ kiderül, hogy 1955. december 29-én Rákosi és Hegedüs még Budapesten tartózkodott. Ezen a napon az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága ülésnapirendjének jegyzéke azt tanúsítja, hogy mindketten egy-egy napirendi pont előadói voltak. (Rákosi–1/a, HA–1/b). A „Különfélék” között a hetedik (nem sorszámozott) tétel: „A moszkvai tanácskozásra kiutazó szakértők. (Szóbeli)” A kontextusból nem derül ki, hogy milyen tanácskozásról van szó, amiképpen a szakértők neve, szakterülete sincs részletezve. A nyolcadik tétel azonban így szól: „Rákosi Mátyás és Hegedüs András helyettesítése távollétük alatt. (Szóbeli)” E két utóbbi bejegyzés egybevetésekor vált világossá a számomra, hogy Hegedüs jól emlékezett. Ha ugyanis a szakértők Moszkvába készülnek, Rákosi és Hegedüs pedig a saját helyettesítéséről gondoskodik „távolléte” miatt, akkor komoly valószínűsége lehet annak, hogy egy januári, moszkvai utazásról van szó. De mit titkoltak el? Mit rejtett a kimondatlanság, miközben előttünk van az útlevel kilencedik oldalán egy érvénytelenített szovjet vízum?

Az MDP vezetőségi napirendek 1956. január 2-án rögzített jegyzéke egyre közelebb enged bennünket a megoldáshoz: „A moszkvai tanácskozásra utazó delegáció referátumának tervezete. Ea. Rákosi Mátyás” Immár tényszerűen megállapítható tehát, hogy egy „delegáció” készül egy eseményre, amelyen az MDP nevében elhangzó referátumra fog sor kerülni. Ennek tervezetét ismertette Rákosi, aki 1956. január 2-án még Budapesten volt. A gondosan vezetett jegyzékben a következő, 1956. január 13-án megtartott ülés 4. pontja már ezt tudatja: „Rákosi Mátyás szóbeli beszámolója a moszkvai útról. Mellékelve: Az OT javaslata a KGST bizottságaival kapcsolatban.”⁹ Vagyis Rákosi január 13-án már ismét Budapesten volt. A mel-

léklet tartalmára utaló homályos megjegyzés alapján azt gondolhatnánk, hogy valamilyen súlyos gazdasági érdek elfedése volt a cél, az OT ugyanis az Országos Tervhivatal nevének rövidítése. A jóhiszemű szemlélődő akár be is érhetné ennyivel. Maradjunk tehát – egy darabig – mi is jóhiszeműek. Különösen azért, mert a következő bejegyzés a „különfélék” között „A Prágába utazó pártdelegáció összetételének megváltoztatásáról” szól. Fogalmunk sincs arról, hogy mi lehetett az apropója a prágai útnak, amint arról sincs hírünk, hogy kit kell sajnálnunk azért, mert kimaradt a látogatásból. Január végén azonban ki fog derülni a csehszlovák portya célja is.

Rákosi és Hegedüs helyettesítéséről tehát 1956. január 2. és 13. között kellett gondoskodni. Eközben Moszkvában jártak, de Rákosi útlevele nem ad információt a határátlépés részleteiről. Tíz nappól négyet vonaton töltött volna? Még az Orient expressz luxusát felülmúló Rákosi expressz is meggyötörte volna az utazót egy ekkora távolságon. Akkor tehát repülővel utazott? Úgy csak hat-hét óra lett volna, egy kötelező kijevi tankolással és protokolláris kézfogásokkal. A Li-2-es kormánygép a magyar–szovjet légénységével azonban ekkor még Tökölön parkolt (lásd bővebben a Rákosi tartózkodási engedélyéről szóló, előző fejezetben). Volt ott persze néhány szovjet katonai utasszállító (parancsnoki) gép is. Ha Rákosi nem akarta (volna) a magyar pilótákat beavatni a titokzatos moszkvai út tényébe, akkor választhatta a diszkrét szovjet légénység által vezetett légi járművek szolgáltatásait is. A moszkvai Vnukovóra érkezéskor pedig nyilvánvalóan senki nem törődött olyan csekélységekkel, mint a vízum és az érkeztető pecsét. Akár így is történhetett, hogy „felhasználatlanul” maradt a később érvénytelenített, 1955. szilveszteri vízum.

Az 1956. januári „moszkvai út” célját és tárgyát illetően a magyar pártiratok jegyzékéből tehát semmit nem tudha-

tunk meg, annyi azonban kiderül, hogy Rákosi 1956. január 18-án Budapesten a párt vezetőségét – a 2. napirendi pont szerint – ismét felvilágosította: „Rákosi Mátyás szóbeli tájékoztatója a moszkvai értekezlettel kapcsolatban.”¹⁰ 13-án tehát szóbeli beszámoló volt az útról, öt nap múlva pedig tájékoztatót tartott az értekezlettel kapcsolatban. Grammatikailag ez persze azt is jelenhetné, hogy először elpanaszolta, milyen fáradságos és viszontagságos volt a kirándulás, később pedig magáról az „értekezletről” adott számot. De vajon miért hallgott erről az útról az emlékirataiban?

A diplomata-útleveleből élénk került titok nyitja már csupán karnyújtásnyira van. Maga a titok nem egyéb, mint az ország vezetésében kulcsszerepet betöltő két személy utazásának ténye és küldetésük célja. Az MDP vezetőségi üléseinek idézett jegyzőkönyveiből azonban sohasem tudnánk meg, mi is történt Moszkvában 1956 januárjában. (Persze az MDP vezetőinek vállát nem csupán a rájuk bízott államtitkok súlya nyomta. Az állampárti folklór a maga teljességében tárulkozik fel előttünk, ha csak a tárgynapi „különfélékből” szemezgetünk: „A déli 15 kilométeres határsáv rendszerének megszüntetése”; „A bécsi Collegium Hungaricum épületének értékesítése”;¹¹ „Az Egyesült Izzó kormánykitüntetése”; „A Csehszlovákiába, az NDK-ba és a Szovjetunióba utazó parlamenti delegációk”; „Az irodalom párt- és állami ellenőrzése módjára vonatkozó határozat kidolgozásának későbbi időpontra halasztása”).¹²

Az említett „moszkvai értekezletet” – amelyre Rákosi Mátyás, az MDP KV titkára és Hegedüs András kormányfő utazott el 1956 januárjában – a magyar szaktörténészek még nem elemezték kellő árnyaltsággal. A korszak diplomáciatörténetének egyik kutatója, Békés Csaba ezt írja: „1956. január elején, alig több mint egy hónappal az SZKP XX. kongresszusa előtt, Moszkvában csúcstalálkozót tartottak az európai

szocialista országok vezetői részére. A »béketábor« létrejötte óta ez volt az első »globális« jellegű értekezlet, ahol komoly előkészületek után a résztvevők alapos eligazítást kaptak nem csak az egész szovjet blokkot érintő aktuális gazdasági, külpolitikai és katonai kérdésekről, hanem ahol a szovjet vezetők a jövő perspektíváit, illetve a kívánatos fejlődés irányait is részletesen ismertették. Ezen a tanácskozáson Hruscsov minden korábbinál világosabban fogalmazta meg a szovjet vezetés által szorgalmazott »aktív külpolitika« mibenlétét és jelentőségét.¹³

Rákosi útlevelének megannyi külpolitikai vonatkozása van, ezért szükségesnek tartunk itt egy pontosító, értelmező kitérőt. Az úgynevezett hruscsovi »aktív külpolitika« ma már legfeljebb a vásári komédia kategóriájával, pontosabban azzal a jelenettel lett azonos a szelídülő emlékezetben, amelynek során Hruscsov állítólag cipőjével verte az asztalt 1960. október 12-én az ENSZ egyik közgyűlésén. Az úton-útfélen nyilatkozgatást, a külsőségeket és a hangzatos hruscsovi szerepléseket azonban nem szabadna összekeverni a *de facto* enyhüléssel, sőt ez utóbbinak akár még részeként sem lehet kezelni, különösen egy tudományos műben. De mi köze van mindennek a témánkhoz? 1956 januárjáról van szó: Rákosi suttyomban elutazik Moszkvába, sem vízum, sem pecsét, sem nyilvános hír. Ez lett volna az enyhülés új korszaka? Mitől új és mitől enyhülés? Békés Csaba egy szóval sem említi azokat a legalább tíz éve nyilvános iratokat, amelyek megmutatják, hogy az említett tanácskozáson miféle együttműködési egyeztetés volt a »testvérpártok« között. Arra sem veszteget túl sok szót, hogy mi hangzott el az említett értekezleten, mi volt annak a célja, és e kérdéseket meglehetősen általános frázisokkal kerüli ki.

Az akadémiai doktori értekezés szerzője tényleg komolyan gondolta (2012-ben), hogy az európai szocialista orszá-

gok vezetői »részére« megtartott értekezleten a megjelentek »alapos eligazítást kaptak«? És vajon miért tekinti a Sztálin halála utáni korszakot az enyhülés kezdetének?¹⁴ Hol vett észre stratégiai váltást a nemzetközi politikai életben a Szovjetunió részéről? Terjedelmes értekezésének egyetlen faktuma sem támasztja alá azt az önkényes hipotézist, miszerint az enyhülés már 1953-ban elkezdődött, azt pedig végképp nem, hogy a hidegháború 1991-ben véget ért. Csak halkan jegyezzük meg: a Moszkvában titkok titkaként kezelt, legalább 20–30 megatonna erejű »izgyelie-200«, vagyis a 200-as termék projektje 1954-ben kezdődött el. 1956. január 5-én a szovjet minisztertanács 46–31 sz. rendelete¹⁵ jelölte ki a pusztító erejű légi-bomba hordozására az M–4-es harci gépet, majd nem sokkal később a máig legendás Tu–95-ös távolsági bombázó »K« változata mellett is döntöttek, amely – amint akkoriban mondták róla – »speciális« feladatra, azaz a legmodernebb atombomba célba juttatásának végrehajtására is alkalmas volt. Mindezt nem létezőnek vagy jelentéktelennek tekinteni, illetve az ilyen részleteket is az »enyhülés« fogalomkörébe rendelni meglehetősen nagy merészségre vall. A kérdés ráadásul *A Szovjetunió atomprojektje* címmel 13 kötetben kiválóan dokumentálva van.¹⁶ Lett volna tehát miből észrevenni, hogy Hruscsov és környezete valójában milyen fegyverarzenál fejlesztésével készült a XX. kongresszus álságos »enyhülési« mérföldkövének avatására. Nota bene: a szovjet kormányrendelet dátuma (1956. január 5.) éppenséggel egybeesik az e fejezetben taglalt, titkos Rákosi-utazás előkészületeivel.

Azt ugyan – egyelőre – továbbra sem tudjuk, hogy Rákosi és Hegedüs 1956 januárjának mely napján, milyen közlekedési eszközzel hagyta el Magyarországot, de útjuk célját az SZKP KB elnökségének jegyzőkönyvei teljességgel egyértelművé teszik. Az 1955. december 31-én készített, 177. sz.

jegyzőkönyv a *Sztrogo szekretno* (Szigorúan titkos) minősítést viseli, így a szovjet közvélemény az előkészületekről egészen pontosan annyit tudhatott, mint a magyar. A szovjet pártelnökségi határozat elnevezése: „Előkészületek a népi demokratikus országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek tanácskozására.” Első pontja január 6. napját jelöli meg a rendezvény kezdeteként, és a megnyitóbeszéd megtartásával Hruscsovot, az SZKP KB első titkárát bízta meg. A második pont ajánlást tesz a tanácskozás napirendjére. Ezek sorában – további részletezés nélkül – az első a képviselt országok gazdasági együttműködését, a második a katonai kérdéseket, a harmadik pedig a külpolitikai témákat jelöli meg. A szakterületek pártelnökségi felelőseit is kijelöli a határozat, és előírja, hogy Jugoszláviáról is készüljenek anyagok a tanácskozásra. Végezetül egy távirat megszövegezéséről rendelkezik, ebben meghívják a Kínai Kommunista Párt képviselőjét az értekezletre.¹⁷

Egy (online is elérhető) moszkvai levéltári forrás alapján tehát tudható, hogy a „moszkvai út” Rákosi és Hegedüs számára milyen témakörökben tette szükségessé a felkészülést és a szakértők megválasztását. Az is kiderült, hogy ez az értekezlet Moszkvában, 1956. január 6-án kezdődött. Az persze alighanem csupán a véletlen műve, hogy Rákosi fel nem használt vízumának ugyanaz a kiállítási dátuma, mint az idézett, decemberi pártelnökségi határozatnak (1955. dec. 31.). Maga a tanácskozás egy lábjegyzet szerint január 6. és 11. között zajlott, és még sajtóközleményt sem jelentettek meg az eseményről.¹⁸

AZ ELTITKOLT ÚT VALÓS CÉLJA: A POLITIKAI TANÁCSKOZÓ TESTÜLET MEGALAKÍTÁSA

Vannak e moszkvai tanácskozáshoz kötődő, beszédesebb szovjet iratok is, amelyek nem kifejezetten az „enyhülési politika” diadalának arany lapjaira kíváncsoznak. Georgij Zsukov marsall, szovjet védelmi miniszter és Ivan Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Erőinek Főparancsnoka 1956. január 10-én egy feljegyzést adott át az SZKP Központi Bizottságának a Varsói Szerződés (VSZ) tagországi Politikai Tanácskozó Testületének¹⁹ (PTT) létrehozásáról. Zsukov és régi fegyvertársa aligha saját kezdeményezésre tett ilyen javaslatot. A párt valódi értelemben is vett katonájaként, felelős szakemberként foglalta össze röviden az éppen Moszkvában tanácskozó pártvezetői értekezletnek szánt tervezetet. A 17. sorszámú feljegyzés címettje a KB és nem a pártelnökség, ennek azonban érdemi jelentősége nincs, hiszen a megrendelő, az ötletgazda nyilvánvalóan a szovjet párt legfelsőbb vezetése volt. Az irat ajánlást tesz a Politikai Konzultatív Bizottság struktúrájára. A két szovjet marsall kifejti, hogy a VSZ szellemiségének megfelelően a PTT a meghatározó vezetői és konzultációs grémium, amely a VSZ-ből fakadóan valamennyi politikai, gazdasági és katonai jellegű feladat végrehajtásának biztosítására hivatott. Ennek megvalósítása, írják a katonai vezetők, csak úgy lehetséges, ha a PTT magas szinten működik. Ezért indítványozzák, hogy a testület tagjai a tagországok kommunista és munkáspártjainak első titkárai legyenek, a PTT elnöke pedig Nyikita Hruscsov, az SZKP KB első titkára legyen.²⁰

A legendás hadvezér talán álmában sem hitte volna, hogy egy évvel később már a kegyvesztettek szorongásával ejti

ki Hruscsov pártvezér nevét. Zsukovot persze nem amiatt váltották le, mert az általa vezényelt szovjet haderő vérbe tiporta a magyar fegyveres felkelést. Igaz, a „Szovjetunió Hőse” címet sem ennek elismeréséül kapta meg negyedik alkalommal 1956 decemberében, csupán a születésnapja alkalmából.²¹ Az erről szóló rendelet ugyanis a 60. születésnapját nevesíti a kitüntetés indokaként. A szöveg említi még a világháborús érdemeit és a pártnak tett szolgálatait. (A „békeidőben” kezdetű utalás aligha szólhatott a magyarországi szovjet fegyveres intervenció irányítójának.) Hruscsov a marsall személyében jó egy éven keresztül egy különleges képességű katonát volt kénytelen megtűrni a pártvezetés élvonalában (Zsukov 1955 februárjában lett védelmi miniszter, majd az SZKP KB elnökségének tagja), és csak a kedvező alkalomra várt, hogy megszabadulhasson tőle. Ez végül 1957-ben érkezett el.

1956. január 10-én tehát a két szovjet marsall Hruscsovot javasolja a VSZ PTT élére. Pontosítva: egy stratégiai közösség vezetőjének, amely Moszkva irányítása alatt a tagországok közös akaratát megjelenítve volt hivatva a világ sorsát alakítani. Igaz, csak annyira, amennyire e tömörüléstől tellett. Ennek azért van jelentősége, mert Sztálin halála után egészen 1957-ig Hruscsov nem volt teljhatalmú uralkodó. Formálisan ő volt ugyan az SZKP első titkára, hatalmát azonban 1957-ig a miniszterelnöki pozíciót betöltő Malenkovval, illetve annak utódjával, Bulganyinnal is meg kellett osztania. (A nyilvánosság előtt ezt az SZKP szempontjából forradalmian új módszereket sugalló „kollektív vezetés” kifejezéssel írták körül.) Emellett tekintettel kellett lennie a PB sztálinista túlélőire is. Zsukov tehát pro forma királycsináló lett, s ez nem pünkösdi királyságot jelentett. Ráadásul 1957 júniusában Zsukov mentette meg Hruscsovot, amikor a PB tizenegy tagjából heten (alapvetően a leginkább sztálinisták) fellázadtak ellene. Nem

sokkal később azonban Zsukov karrierje is véget ért, mivel nem értett egyet a Hruscsov által forszirozott haderőcsökkentéssel, és többször nyilvánosan kritizálta őt.

Amikor 1955. július 18-án Genfben Hruscsov személyében Potsdam óta először találkozott szovjet vezető a nyugati hatalmak, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetőivel (Genfben Franciaország képviselőivel kiegészülve), a világ számára az volt az üzenet, hogy a szovjet tömb (VSZ) és az észak-atlanti tömb (NATO) képviselői ültek tárgyalóasztalhoz. Szóvirágoknál több azonban egyik féltől sem tellett. Hruscsov így emlékszik vissza világhírűvé lett – bár eredetileg önmagának készült –, hangszalagra rögzített memoárjában: „Meg kellett mutatnunk nekik, hogy a klottgatyás suttyók-ból már mi is felnőtt férfiak lettünk, és hosszúnadrágot viselünk.”²² Az érettség próbái nem sokáig vártak magukra: Poznań (munkásfelkelés), Magyarország (forradalom), Berlin (1958-tól politikai világválság, amely 1961-ben a fal megépítésével ért véget), Kuba (1962-es rakétaválság). Ráadásul ebben az időszakban a „kínai elvtársak” hallani sem akartak semmiféle együttélésről az imperialistákkal. Ha kulcsszavakkal is, jól érzékeltethető tehát, hogy milyen bonyolult krízishelyzetekkel találta szemben magát Hruscsov.

Zsukov marsall Moszkvában az előbb bemutatott feljegyzéssel azonos napon (1956. január 10-én) 18. sorszámmal is jegyzett egy iratot, amelynek címzettje változatlan volt. Az aláírók között Ivan Konyev marsall mellett ott látjuk Andrej Gromikót, a külügyminiszter első helyettesét és Vlagyimir Szemjonov külügyminiszter-helyettest, volt németországi főmegbízottat és nagykövetet is. Ez utóbbit nem véletlenül kérték fel a dokumentum létrehozásában való közreműködésre: a német helyismerettel rendelkező szakemberre azért volt szükségük az előkészületek során, mert ő rendelkezett

naprakész információkkal az akkoriban az NDK-ban létrejövő Nemzeti Néphadsereg (Nationale Volksarmee, NVA) tényleges állapotáról és integrálásának lehetőségeiről. Az ugyancsak szigorúan titkos átirat címe: „Feljegyzés a VSZ-tagországok képviselői tanácskozásának megrendezéséről”. Első pillanásra a dolog kissé megtévesztőnek tűnt, mivel épp egy ilyen tanácskozás folyt Moszkvában, de lassanként világossá vált, hogy e tanácskozás egyik utolsó – aktuális – napirendi pontjának vázlatáról van szó. Sőt, az első szavakból az is nyilvánvaló lett, hogy az aláírók egy „megbízásnak megfelelően” tesznek javaslatot a VSZ-tagországok képviselőinek tanácskozására és a VSZ PTT ülésének lefolytatására. A szerzők javaslatukat két változatban terjesztették megbízóik elé. Az első változat a január 11-re kitűzött VSZ-tagországi tanácskozásra és PTT-ülésre, valamint a január 27–28-ra Prágába tervezett PTT-ülésre indítványozza nemzetközi kérdések megvitatását és az azoknak megfelelő nyilatkozat elfogadását. A második változat csupán a január 11-re kitűzött ülések megtartását javasolja, azzal, hogy a külpolitikai kérdésekről szóló nyilatkozatot hét napon belül egyeztetni kell a tanácskozás valamennyi résztvevőjével, és egyidejűleg tájékoztató közleményt kell nyilvánosságra hozni a PTT határozataival kapcsolatban. A dokumentum végén a következő megjegyzés olvasható: „Véleményünk szerint célszerű lenne a jelen pillanatban a moszkvai találkozóra korlátozódni, és a PTT következő tanácskozásának lefolytatását egy még későbbi időszakra halasztani. A határozattervezetet mellékeljük, kérjük áttekintését.”²³ Ezután következik a négy aláírás.

Rákosi és Hegedüs 1956 januárjában tehát fontos tanácskozáson volt jelen, mivel mindketten a PTT szervezeti kialakításáról szóló döntésben vettek részt. (Rákosi egyébként, Hruscsovhoz hasonlóan, nem volt ott Varsóban a VSZ aláírá-

sakor, és január végén Prágában sem.) Rákosi és Hegedüs egy évvel később ismét Moszkva – immár tartós – vendégszeretetét élvezte. Az előbbi élete végéig, utóbbi pedig az általa eltűrhetőnek véltnél tovább, de a lehetségeshez képest csupán pillanatoknak számító hónapokon át. 1956 januárjában azonban számukra e jövőből még nem sejlett semmi.

Mi volt hát a titok? A rövid válasz: minden. Az alapos válasz: mindig, mindenütt, minden. Hiszen ebből táplálkozott a kizárólagos hatalom ereje, a felsőbbrendű és elhivatott vezér gögje, a név mágikus nimbusza. Esetünkben titok volt a kiutazás ténye, amiképpen hétpecsétetes titoknak számított a Varsói Szerződéssel kapcsolatos hadgazdasági és politikai tervek (PTT létrehozása) minden mozzanata. Talán azt is mondhatnánk, hogy az MDP teljes apparátusa lényegében nem volt más, mint egy titokvédelmi (és titoképítő) szervezet. Az is csak a szovjet előkészítő iratokból derül ki, hogy január első fele végül csak a VSZ PTT létrehozásának kudarcát hozta el, noha ugyanabban az évben, január végén Prágában mégiscsak létrejött a testület. Arról egyelőre nem került elő értékelhető dokumentum, hogy Hruscsovnak és környezetének miért volt olyan fontos előrehozni a PTT megalakulását. A jelenség legalább annyira talányos, mint az öt hónappal későbbi, 1956 júniusában megrendezett találkozó, amelyről kiderült, hogy Tito távolmaradása miatt lett a dologból PTT helyett „csúcstalálkozó”. Erre Rákosi már valós vízummal az útleveleiben utazott Moszkvába.

Rákosi 1956. január eleji titkolózásából is jól látszik, hogy döntéseiben mindent a személye építésének rendelt alá. E folyamatban azoknak, akiket kivégeztetett, bebörtönöztetett, internáltatott, külföldre kényszerített vagy csak háttérbe szorított, az volt a bűnük, hogy létezésükkel fenyegették a márka erejének akadálytalan érvényesülését. Rákosi

a kapitalizmust és annak egyik fontos elemét, a versenyt elvi alapon sem kedvelte. Mindig a start előtt szerette magát győztesnek hirdetni. Ezt üzeni az a gesztus is, hogy nem írta alá az általunk vizsgált két személyi okmányt. Kíváncsi volt rá, hogy ki meri észrevenni és szóvá tenni. Nincs abban semmi rendhagyó, hogy az aláírás megtagadásában saját folyamatos győzelmeit érte meg. Talán még mulattatta is magát ezzel. Sok kacagnivalója a későbbiekben, e dokumentumok láttán úgyszemint maradt. Arról nincs adat, hogy Rákosi ezt a vízum nélküli moszkvai utat bármiféle konspirációs kedvtelésként, játékként fogta volna fel. Később, a száműzésben írott – és paradox módon titokzatosan előkerült – leveleiből kiderül, hogy a hatalmat egyáltalán nem játszmaként értelmezte. Ez az 1956 januárjában eltitkolt moszkvai utazás inkább a magyar pártelit legfelsőbb körének szóló jelzés volt. Rákosi megmutatta vezetőtársainak, hogy bármit megtehet. És a titka 1956 januárjában titok is maradt.

Hozzá kell tennünk: Rákosinak rendszeresen voltak titkos útjai Moszkvába. Nagy baj, hogy erről gyakorlatilag semmit sem tudni, holott látogatásai minden bizonnyal kulcsfontosságúak voltak. Erre Jevgenyij Kiszeljov budapesti szovjet követ is utalt egy 1956 végi, Zágor György kairói követtel folytatott beszélgetésben: „Rákosi általában egyedül utazgatott, amit a szovjet pártvezetők egyszer rosszállóan szóvá is tettek neki. A Sztálinnal négy szemközt folytatott beszélgetések tartalmáról [Kiszeljov] sohasem kapott értesítést, sem saját kormánya, sem pedig a magyar kormány részéről, és így igen kényes helyzetben volt, mert sohasem tudhatta, hogy Rákosi valamelyik cselekedete nem a Sztálinnal való megállapodás alapján történik-e.”²⁴ Még nagyobb baj, hogy az utókor sem tudhatja, mi az, amit a magyar diktátor magától, és mi az, amit Sztálin közvetlen szóbeli utasítására követett el regnálásának

évei alatt. A magyar–szovjet kapcsolatok történetének megírása torzó lesz mindaddig, amíg ezekről a titkos tárgyalásokról nem tár fel dokumentumokat a történettudomány.

EGY VÍZUMMAL JELÖLT UTAZÁS

Az első érvényes szovjet vízum a Rákosi-útlevél 11. oldalán található. Ennek kiállítás dátuma 1956. február 9. A határátlépés kifelé Csapnál történt, vonattal, úton Moszkvába, az SZKP XX. kongresszusára. Rákosi útlevelének újabb sajátossága, hogy ezen a vízumon nincs visszautaztató, a Szovjetunióból kiléptető pecsét. Mintha nem is tért volna haza. Ilyen lazaságok a szovjet bürokráciában köznapi kiutazók esetében elképzelhetetlenek lettek volna.

Az abszurd sorozatnak azonban ezzel még nincs vége. Egy oldallal később újabb, irracionális jelenségről tudósít az útlevél. Ezen az oldalon ugyanis – minden különösebb előzmény (vagy következmény) nélkül – egy furcsa, majdnem négyzet alakú, körbélyegzővel felülpecsételt, orosz nyelvű stempli olvasható, „Kocsetkov” aláírással. A szövege: „Regisztrálva a Szovjetunió Külügyminisztériumának Protokoll Osztálya által”. Rajta, kézzel írva a 142. sorszám és a dátum: 1956. március 11. Ez utóbbi, két számjegyű szám felülírással korrigálva.

Az MDP budapesti vezetőségi üléseinek már idézett dokumentumaiból megpróbáltuk kideríteni, hogy hazatért-e Magyarországra a pártkongresszusról Rákosi Mátyás, legkésőbb 1956 februárjának utolsó napján. Az ülések jegyzőkönyve 1956. március 1-jén azt rögzíti, hogy Rákosi szóbeli tájékoztatót tartott, az SZKP XX. kongresszusáról, március 3-án pedig Rákosi a KV előtt tartandó beszámoló előadója

volt. Az erről szóló vita jegyzőkönyve is elkészült, aláírója mindkét alkalommal Rákosi volt, aki ezek szerint igenis megérkezett Moszkvából Budapestre, mégpedig az 1956. március 1-jén megtartott ülés előtti időpontban.

Az MDP 1956. március 9-én megtartott vezetőségi ülésén az első napirendi pont előadójaként szintén Rákosi szerepel, de itt nincs odaírva, hogy „szóbeli”. A dokumentumot sem Rákosi jegyzi, hanem Ács Lajos a határozati jegyzőkönyv aláírója. Március 20-án ugyanez volt a helyzet, ráadásul ez utóbbi alkalommal Rákosi egyik napirendi pontnál sem szerepel. Rákosi legközelebb március 28-án jelenik meg a határozati jegyzőkönyv aláírójaként az első napirendi pontban: „Káderkérdések. Rákosi Mátyás szóbeli javaslatai.” 1956. március 3. és március 28. között a dokumentumok tehát nem támasztják alá Rákosi aktív jelenlétét. De ha ott lett volna, még akkor is lehetett közben néhány napot Moszkvában. A sejtetések helyett azonban keressünk további történeti forrásokat, hogy megtudjuk, miként került oda a stempli.

Félreértés ne essék: nincs abban semmi rendhagyó és titokzatos dolog, ha egy diplomata-útlevelet egy vízumkiadó (fogadó) ország regisztrál. A diplomáciai tevékenységről szóló Bécsi egyezmény (1961) aprólékos részletezettséggel írja körül az efféle teendőket, és a rendszer korábban is indokoltá tehetette a regisztrálást. Most azonban e regisztráció dátuma a fontos.

Az 1956. február 14. és 25. között tartott XX. pártkongresszusra Pütkösti monográfiája szerint „négy nappal előbb vonatozott el a Rákosi vezette pártküldöttség”.²⁵ Mint láttuk, ezt az időpontot támasztja alá az útlevelelben szereplő határátlépési (szovjet beléptető) pecsét is. Pütkösti néhány bekezdéssel később a visszaérkezéséről azt írja, hogy Rákosi „már a megérkezés napján tájékoztathatta a PB-t a titkos beszéd

tartalmáról is, és március 9-én már KV-ülést is akartak tartani a kongresszusról, de végül későbbre halasztották.”²⁶ Figyelembe kell venni, hogy Rákosi hiába érkezett Moszkvába hamarabb, Hruscsov sokkoló beszédét maga is csak február 25-én, a kongresszus utolsó napján ismerte meg. A szovjet párt első titkára ugyanis az ellenreakcióktól tartva csak legszűkebb és leginkább megbízható környezetét avatta be előzetesen a terveibe.

Az MDP határozati jegyzőkönyve a „megérkezés napja” helyett az 1956. március 1. kelteztést használja. Pütkösti egy helyütt így ír a folytatásról: „Március 3-án a PB ismét átraghatta magát a sztálini személyi kultusz bűnein, mert a jegyzőkönyvet azzal a szemérmes megfogalmazással kezdi a gyorsíró: »Az elején nem voltam bent.« Nyilván nem azért, mert késett, hanem azért, mert kiküldték. Ez is mutatja, mekkora sokkot jelenthetett a beszéd, ha azt még a gyorsíró előtt is titkolták. Mikor végre bekapcsolódhat, RM arról beszél: »dolgozóink azt hiszik, hogy mi másolni fogjuk a Szovjetuniót« a bérel-emelésben.” Tehát ekkor, március 3-án Rákosi még Budapesten volt. Sőt, épp ezt az időpontot használta fel arra, hogy leszámoljon Nagy Imrével, akit jobboldali elhajlónak titulált. Mindez egyáltalán nem arra utal, hogy saját maga bármiféle desztalinizációban gondolkodott volna.

Pütkösti könyve a vezetőség (PB) március 9-én megtartott ülését illetően ugyanúgy nem tesz említést Rákosi személyes jelenlétéről, mint a fentebb idézett pártdokumentum. Nagy Imre aznap közölte Apró Antallal és Dobi Istvánval, hogy lemond a miniszterelnöki és a politikai bizottsági posztjáról. Az, hogy Rákosi kimaradt a címzettek közül, megint csak arra utal, hogy valószínűleg nem volt Magyarországon. Csak az MDP Központi Vezetőségének március 12–13-án megtartott, viharos ülésén tűnik fel újra, ahol ő szá-

mol be az SZKP XX. kongresszusáról, majd, amint Pünkösti írja: „RM zárszavából egyértelművé vált, ami rég köztudomású lehetett volna, hogy a megújulás legfőbb akadálya épp az, akinek a fordulat élére kellene állnia. Most is keresztbe feküdt: elutasította a legtöbb javaslatot, s azt állította, hogy nő a párt tekintélye.”²⁷

Egyelőre tehát továbbra is rejtély, hogy hol lehetett Rákosi 1956. március 3. és március 12. között. Semmiképpen nem zárható ki az, hogy Moszkvában járt repülőgéppel, de ennek máig nincs fellelhető nyoma. Csak annyi bizonyos, hogy van egy pecsétje a szovjet külügyminisztérium protokollosztályától 1956. március 11-én bejegyzett regisztrációs dátummal. Ismerve a szovjet közigazgatás hétköznapi gyakorlatát, az sem zárható ki, hogy ez a pecsét később, júniusban kerülhetett az útlevélbe, de a regisztráció márciusban történt, ezért ennek a dátumát írták be.* A történet mindenestre egy gondolat kíséretet megérdemel, annál is inkább, mert a pecsét ismeretében már nem az szorul bizonyításra, hogy Rákosi Moszkvában volt, hanem az, hogy a pecsét nem valós adattartalmat tükröz. Ha Rákosi március 4. és 11. között valóban újra Moszkvában járt, vajon mi lehetett a célja az utazásának? Figyelembe véve az út teljes konspiráltságát, valamint a megelőző XX. kongresszus okozta sokkot, nehéz másra gondolnunk, mint arra, hogy Rákosi bizonytalanra vált, és szovjet kapcsolatrendszerét próbálta mozgósítani annak érdekében, hogy tisztán lássa jövőjét. Sztálin leghűségesebb tanítványaként éppenséggel jó oka volt arra, hogy cselekedjen.

* Nem véletlenül, hiszen akkoriban minden valamire való szovjet irodai munkahely falán ott díszelgett a lenini tanítás: „A szocializmus mindenekelőtt nyilván tartás és ellenőrzés!” Máig népszerű és mulatságosan kreatív, bőbeszédű vita folyik e gondolat valódiságáról, eredetéről és forrásának helyéről.

RÁKOSI LEMONDÁSA ÉS UTOLSÓ ELŐTTI ÚTJA A FORRADALOM ELŐTT

Mint említettük, az útlevél utolsó hivatalos bejegyzése a tizenharmadik oldalon található. Ez is egy szovjet vízumot tartalmaz, amelyet 1956. június 18-án állított ki a budapesti szovjet konzulátus, és 30 nap ott-tartózkodásra adott engedélyt. Rákosi Mátyást Budapesten e vízum kiadásától számítva éppen 30 nap múlva váltották le párttársai az MDP éléről. Úgy bántak vele, hogy a dolog civilizáltnak – ma úgy mondanánk: erőszakmentesnek – tűnhessen fel, pedig csak bárgyú és gyáva volt mindaz, ami történt. A pártot és az országot lényegében elvették tőle – maguknak. Rákosi megtarthatta diplomáciai útlevelét, a Magyar Népköztársaság Országgyűlésében a törvényhozási képviselői mandátumát és az Elnöki Tanácsban a tagságát. Tehát a mentelmi jog továbbra is megillette. Élt is vele minden olyan helyzetben, amikor csak lehetett. Járt még neki személyi orvos, fegyveres testőr, kormányrepülőgép, otthoni személyzet. 1956. július 23-án, az MDP legfelsőbb vezető testületének határozatait rögzítő jegyzőkönyv a jó pajtások gondoskodását ekképpen dokumentálja Rákosi menesztése után öt nappal: „Rákosi Mátyás ellátottsága *[sic!]*. (Szóbeli).”²⁸ Ekkor még az egész ország az övé volt, java részben a párt is. Történetünkben azonban még egy hónappal korábban vagyunk.

1956. június 21-én kora hajnalban érkezhetett Moszkvába a magyar politikai vezető különvonata. Az út céljáról az MDP június 19-i dokumentumai csak a rituális, semmitmondó tartalmakat vonultatják fel: „Gerő Ernő szóbeli javaslata a moszkvai tárgyalásokon részt vevő delegáció munkájával kapcsolatban.” Ugyanezen a napon: „Rákosi Mátyás szóbeli

javaslata Rákosi Mátyás és Hegedüs András helyettesítésére távollétük idején.” Majd június 28-án: „A Moszkvába utazott delegáció feljegyzése a június 24-én folytatott tárgyalásról. Ea. Rákosi Mátyás. Mellékelve: Feljegyzés a Moszkvában június 22–23-án megtartott értekezletről.”²⁹ Szócsépléssel aligha vádolható a jegyzőkönyv szerkesztője. Egyetlen árva sor sem szól arról, mi is történhetett Moszkvában. A már ismert módszerrel érdemes utánanézni, vajon Moszkvában, az SZKP-dokumentumok szerkesztői mit írtak ugyanerről. Moszkvában, az SZKP KB elnökségének anyagai a június végi rendezvényről legalább tíz gépelt oldalnyi szöveget tartalmaznak.³⁰ A szóban forgó esemény nem más, mint a kommunista és munkáspártok vezetőinek (tehát a VSZ PTT tagságával lényegében megegyező testületnek) a tanácskozása. Mi több, terjedelmes – az utalásokban említettekől következően, legalább százoldali – előkészítő anyagokat kaptak készhez a majdani résztvevők. A KGST-anyagokat június 1-jén és 13-án, a hadiipari termelésre és a fegyverek 1956–1965 közötti kölcsönös szállítására vonatkozó anyagokat március 11-én küldték el Moszkvából. Ha a felsorolt kérdések gazdaságiak vagy hadigazdaságiak voltak, akkor ezekhez nem kellett volna a kommunista és munkáspártok legfelsőbb vezetőinek parádézása. Ha azonban katonapolitikai léptékű, intézményi bővülésről volt szó (értsd: Jugoszlávia csatlakozása), akkor az ünnepségnek meg kellett adni a módját. Az ünnepi játékok azonban elmaradtak.

Rákosinak és Hegedüsnek eszerint volt mit eltitkolniuk pártvezetőtársaik elől. Természetesen jól ismerték ezeket a társakat, ezért (is) szabták annyira szűkszavúra az MDP jegyzőkönyveit. A KGB megalapítójának, Feliksz Dzerzsinszkijnek az intését betartották Budapesten: „Bizalom és éberség!” Mindezt azért kell külön kiemelni, mert a magyar történe-

szek rendre megelégednek azzal, hogy a magyar levéltárak anyagából kívánják rekonstruálni a történeteket, miközben ezekből épp a legfontosabb esetekben – mint itt is – hiányzik a lényeg. A már eddig hivatkozott és alább említendő hazai történészek műveit böngésztük végig, és szakosodott kutatók (dr. Kőszegvári Tibor, Pataki István) kiváló munkáit tanulmányoztuk, de a VSZ PTT 1956 júniusára Moszkvába – közvetetten vélelmezhető – tervezett tanácskozásáról, amelyet végül Tito kitartó elhatárolódása miatt csak egy végigunatkozott „KGST-csúcsként” rendeztek meg, a minimálisnál is kevesebb információt találtunk. Pedig a szovjet csúcsdiplomácia e látványos kudarca több figyelmet is megérdemelne. 1956 júniusa nem a moszkvai vezetés éleslátását igazolta, sem a kétoldalú kapcsolatokban (szovjet–magyar, szovjet–lengyel, szovjet–jugoszláv), sem egy vezető nagyhatalom tudatosságában. Még az is megkockáztatható, hogy Jugoszlávia betagozódása a KGST és esetleg a Varsói Szerződés intézményeibe a nagy mondásokon kívül nem eredményezett volna reális irányváltást. Tito egyébként pontosan tudta, hogy a *barát* és a *társ* szavaknak Moszkvában a *vazallus* a szinonimájuk. Nem is adta meg magát a háromhetes eszem-iszom során a szovjet házigazdáinak. Szeretett egymaga gazda lenni a balkáni régióban.

A magyar elemzők tehát forrásaik körét mindeddig nem terjesztették ki az SZKP döntéshozó testületeinek anyagaira, pedig ezek a dokumentumok már tíz esztendeje nyilvánosan hozzáférhetők.³¹ Emiatt nem készülhetett el a VSZ és a KGST politikai átfedéseit, nemzetközi léptéket láttató, 1956. évi ténykedés magyar feldolgozása sem. Ez a hiány pótolható. Annál is inkább szükség van erre, mivel a magyar forradalom közvetlen előzményeiről van szó. Ideje lenne végre bemutatni, hogy 1956. június közepén Moszkva figyelmének homlokterében miért a Jugoszláviával fennálló kapcsolatok teljes újrarendo-

lása állt, és egyáltalán milyen külkapcsolati szándékokat artikulált akkoriban a szovjet pártvezetés. Miként volt lehetséges, hogy a szűk, testvérpártvezetői, bizalmi körből alig egy hónapon belül éppen Moszkva segített meneszteni Rákosi Mátyást? Nem lenne ideje feltenni a kérdést, hogy Moszkva – Sztálin halála után – három éven át, miért tűrte el – pontosabban: mire látta hasznosnak – Rákosit? És miért maradt Moszkvában valós elemzés nélkül Magyarország elmélyülő belső válsága? Miért kezelték egy társasjáték szintjén a magyar pártelit személycseréit? Végül: ha a magyar valóságról a totális szovjet jelenlét dacára csupán ennyit tudtak a „nagy testvér” döntéshozói, akkor mennyit tudhattak a világ egyéb térségeiről, gazdasági, politikai és katonai folyamatairól? Nem lehet szó nélkül hagyni azt sem – bár Rákosi útleveléhez ennek nincs közvetlenül köze –, hogy az említett moszkvai tanácskozás időzítésére és valóságlátására 48 órán belül Poznań városban, a lengyel munkások tüntetése adott választ. A megrendítő szenvedéseket hozó megtorlás a szocialistának mondott hatalom igazi arcát mutatta meg – akkor még „csak” Lengyelországban.

A Budapesten és Moszkvában is hétpecsétes titokként kezelt, eredendően nyilvánvalóan egy PT-T előkészületére vonatkozó szovjet pártiratok nem pusztán az értekezlet részletes tartalmát rögzítették, hanem az ülések munkájának napi időbeosztását is. Ennek megfelelően június 22. és 26. között, péntektől keddig négy munkanapot szántak a tanácskozásra, vasárnap nem dolgoztak. Minden ülésnapon egyetlen, húszperces szünet volt engedélyezve. A munkáülések legfeljebb három óra, szombaton négy óra hosszúságúak voltak. A tanácskozás a Kremlben nyílt meg, június 22-én 15 órakor.³²

Rákosinak, aki feltehetően június 19-én késő éjszaka indult el Budapestről, tudnia kellett arról, hogy azokban az órákban Moszkvában már véget ért a Dinamo Stadionban tartott

nagygyűlés, amelyet Joszip Broz Tito ünneplésére rendeztek a szovjet vendéglátók. A „barátság” demonstratív karneváljának előképeit Moszkvában két hónapon át gyakorolták előtte. A jugoszláv vezető ekkor (1956 júniusában) háromhetes látogatáson volt a Szovjetunióban. Arról azonban Rákosi még nem értesülhetett, hogy „azon” az értekezleten mindennek dacára mégsem jelentik be Jugoszlávia belépését a KGST-be, sem csatlakozását a Varsói Szerződés szervezeteihez, így abban sem lehetett biztos, hogy nem kell mosolyogva elfogadnia egy pacsit a „láncos kutyától”.

Moszkva természetesen nem önzetlenül törekedett Tito marsall jóindulatának megnyerésére (visszanyerésére), sem Hruscsov 1955. májusi, belgrádi Canossa-járásával, sem Tito külsőségekben gazdag fogadásával, amellyel feledtetni igyekezett az azt megelőző évek sztálini ellenséggyártását. A világhatalmi ambíciókat dédelgető Szovjetunió stratégiai célja már a cári Oroszország óta egy tartós bázis kiépítése volt a Földközi-tenger egyik hadászati előnyös régiójában. Moszkvának koronaékszere lett volna egy szovjet támaszpont Itália derekánál, Tito azonban hajthatatlan maradt: nem csatlakozott a Varsói Szerződés szervezetéhez. Az sem érdekelt, hogy még Rákosit is odavezényelték az új szövetségest befogadni kész politikusgyülekezet parolázó sorfalába.

Különleges és egyedülálló történészi látásmóddal foglalja össze mindezt Alekszandr Sztikalin orosz történész, aki egy szerzői csoport tagjaként az 1953-tól az 1960-as évek elejéig terjedő időszak politikai viszonyrendszerét elemezte egy tanulmányában.³³ „Az előkészületek teljes komolysága ellenére a tárgyalások csúcsteladatát nem oldották meg. Jugoszlávia felismerte ugyan a Szovjetunióval való gazdasági együttműködés előnyét, ám egyáltalán nem akarta feláldozni saját szuverenitását, továbbra is tartotta a távolságot a szov-

jet tábortól, és – egyebek között – nem mutatott hajlandóságot a VSZ és a KGST szervezetébe való belépésre sem.” A Földközi-tenger térségében kiépítendő szovjet haditengerészeti támaszpont ábrándja ezzel szertefoszlott. 1956 szeptemberében Hruscsov tett még egy kísérletet, és meghívta Tito marsallt Szevasztopol tengeri arzenáljának megtekintésére. A jugoszláv államfő azonban továbbra sem kért a szovjet támaszpontból.³⁴

De térjünk vissza Rákosihoz. A magyar és szovjet pártokumentumok iménti egybevetése³⁵ jól érzékelteti, hogy a szovjet vezetői, belső pártnyilvánosság messze tágabb információt jelentett, mint a Rákosi által vezényelt, titkolózó MDP-dokumentáció, amely szokást Kádár rendszere – a híresztelések ellenére – is tovább folytatta. Mindketten jól tudták, hogy az információ birtoklása az igazi hatalom. Nagy meglepetés tehát egy tudományos mű bírálatában azt olvasni, hogy Rákosi Mátyás „bizonyosan nem volt megélhetési politikus”.³⁶ Rákosi politikai machinációi – amelyeket ez a kötet is részletesen bemutat – éppenséggel azt bizonyítják, hogy Sztálin leghűségesebb tanítványa nagyon is megélhetési politikus volt. Sőt, akár az önző, brutális politikai karrierépítés egyik példájának is nevezhető, hiszen kizárólag olyan döntéseket hozott, amelyek a saját jövőjét szolgálták, még azon az áron is, hogy közeli jó barátain (például Sík Endrén) gázolt át. Így biztosította politikai megélhetésének háborítatlanságát. Anyagi hasznát pedig (luxuslakás Moszkvában, kiváltságos étkezés a pártellátóból, különleges gyógykezelés, szanatóriumi elhelyezés, pártapanás stb.) e kötetünk éppen Rákosi leveleivel, irataival dokumentálja.

Rákosi tehát készséggel vállalta a biodíszlet szerepét is a moszkvai rendezvényen. Fürdőzött a protokolljólétben, s álmában sem gondolta volna, hogy diplomata-útlevélbe nem kerül már újabb szovjet vízum, a kommunista

és munkáspártok vezetőinek névsorából pedig véglegesen kikerül a neve. Hírnevének és mítoszának tartalékai azonban még évekig elegendők voltak a megélhetésre váltáshoz az eleinte nagyvonalú életvitelt adó, majd reménytelenül szegény környezetben is.

Tanulságos röviden összefoglalni a Rákosi-útlevél utolsó vízumának apropóján összegyűjtött tényeket:

1. Rákosi politikai karrierjének utolsó állomása volt a moszkvai találkozók.

2. Rákosi titokban tartotta a felkészülést az útra, és a részletek feltárása azóta sem történt meg.

3. Moszkva ekkor – e fejezetünkben is dokumentáltan – bővíteni akarta a Varsói Szerződés szervezetét Jugoszláviával, ez a szándéka azonban kudarcot vallott. Rákosi erről a memoárjában nem beszél. A témakör magyar szakértői máig kerülnek a szovjet bővítési szándék bemutatását, amint a földközi-tengeri haditámaszpontot célzó, meghíúsult szovjet kísérletek nemzetközi kontextusba helyezését is.³⁷

4. A szovjet vezetés 1956 nyarán a fő figyelmet Jugoszlávia „megtérítésére” fordította, így sem a lengyel, sem a magyar politikai folyamatok lényegi elemeit nem tárta fel. Továbbra is pártpolitikai intrikákkal, személycserékkel vélte megoldhatónak a társadalmi-gazdasági válsághelyzeteket. Később fegyvert és erőszakot vetett be.

5. Jugoszlávia még évtizedekig fenntarthatta függetlenségét a szovjet dominanciától gazdasági és katonai téren egyaránt.

6. Mivel nem létesült szovjet katonai bázis Jugoszláviában, Európában nem következett be meghatározó geopolitikai változás a status quo vonatkozásában.

7. Rákosi Mátyás alig egy hónappal később úgy tűnt el a nemzetközi kommunista mozgalom élvonalából, hogy ezzel a közeggel többé nem lehetett érdemi kapcsolata.

A SAJÁT IMÁZSÁT ÉPÍTŐ RÁKOSI ÉS MOSZKVA KAPCSOLATA

A MÍTOSZTEREMTÉS KEZDETEIRŐL

A Rákosi családnévből nem egyik napról a másikra lett márka. Rákosi Mátyás életének történetében fordulópontot jelentett 1940, hiszen ekkor távozhatott magyarországi börtönéből a Szovjetunióba. Igaz, addigra már fontos és megbízható elvtársnak számított. Neve azonban – legalábbis Moszkva szempontjából – ekkor még csak az egyik volt a sok hasonló sorsú, különféle országokban élő, baloldali aktivista névsorában, noha perét nemzetközi érdeklődés kísérte, és Henri Barbusse francia író is elemezte elítélését. Felértékelődése ettől kezdve folyamatos volt: a Komintern napirenden tartotta kiszabadításának ügyét, amit megkönnyített, hogy ő volt a leghosszabb időre ítélt és legmagasabb rangú kommunista. A név ereje a Moszkvába érkezéstől kezdve az ismertség terebélyesedésével tovább növekedett. Ezt kifejezetten megkönnyítette, hogy addigra Sztálin

Rákosi korábbi elvtársait nagyrészt már kivégeztette. Akaratán kívül ő vált a legmagasabb beosztású magyar kommunista politikussá. Magyarországon a baloldali szervezeteken és korlátozott példányszámú kiadványaikon kívül Rákosi nevét legfeljebb a tájékozottabb hazai értelmiség egy része ismerte és emlegette. Magyarországon a Rákosi márkanév tényleges bevezetése¹ csupán öt évvel később (1945) kezdődött el, mégpedig különleges intenzitással és kegyetlen hatékonysággal.

Egyelőre nincs dokumentálható jele annak, hogy Sztálin személyesen adott volna utasítást Rákosi kiszabadításának diplomáciai előkészítésére és a magyar honvédszászlók visszaadására. Szovjet pártdokumentumok sokasága és háborús napiparancsok tömege jelzi azonban, hogy Sztálin ennél csekélyebb léptékű politikai, katonai vagy haditechnikai kérdésekben is ragaszkodott a döntésben való részvételhez. Nem tekinthető csupán homályos feltételezésnek az, hogy a nemzetközi politikára, ezen belül a szovjet–magyar és a szovjet–német kapcsolatokra közvetlenül befolyást gyakorló szabadítás ügye ne Sztálin személyes döntésének eredménye lett volna. Sokkal életszerűbb feltevés, hogy mivel a kiadatás folyamata mindvégig magában hordozta a kudarc lehetőségét, Sztálint a munkatársai szóban tájékoztatták az ügyről, és a vezér szóbeli utasításait továbbították a külügyi, hadügyi és egyéb szervezetekhez, valamint a Kominternben Georgi Dimitrov² elnökhöz.

Annyi bizonyos, hogy Moszkvában a politikai elit Rákosi kiszabadulását Sztálin tudatos lépéseként értelmezte, és Rákosi – e számára kedvező kimondatlanságok közegeiben – jól használta ki a mítoszteremtés lendületét. Sztálin megmentettje maga is gondoskodott e legenda életben tartásáról, amint azt a már korábban idézett, kiváló tanulmány is bemutatta.³

Eleinte Sztálin nevének említése (például Rákosi ünnepi beszédeiben) volt hivatva izmossá duzzasztani a Rákosi már-

kát, később, a háború utáni években Rákosi portréja már kötelező díszlete lett a május elsejei felvonulásoknak, nem csupán idehaza, de a Vörös téren és a „testvéri” országok mindegyikében. A Rákosi név mindenütt ismert lett, és erről személyesen is gondoskodott. Például 1949-ben Prágában ezt harsogta: „Éljen a csehszlovák dolgozó nép és nagy vezére, Klement Gottwald! Éljen felszabadítónk, a hatalmas Szovjetunió és annak bölcs, szeretett vezére, Sztálin elvtárs! Éljen a csehszlovák és a magyar dolgozó nép örök, meleg, őszinte barátsága!”⁴ Rákosi frázisai itt is igehirdetői küldetéstudattal hangoztak el, mégpedig úgy, hogy a befogadókat ujjongásra vagy legalábbis elfogadásra kötelezzék. A hallgatóságnak Prágában sem volt más választása, és ezt Rákosi, a szónok egészen pontosan tudta. Hogy honnan? Saját elmúlt éveinek történéseiből. Ideje röviden megrajzolni Rákosi Mátyás rendhagyó életívét az imázsépítéstől a megélhetési hasznosulásáig. Rövid biográfiai visszatekintés, majd előretekintés következik.

1945-ben Sztálin Moszkvából Magyarországra küldte Rákosit. Ez az év – itthon – még az imázsépítése volt, a pártvezérszerep és a parlamenti mandátum azonban már új minőséget jelzett. Rákosi Mátyás neve mindinkább a hatalmat jelentette. Egyre korlátlanabb térben, axiómaként, megkérdőjelezhetetlenül, kizárólagosságra törekedve. A negyvenes évek végére az erőszakra és a fenyegetésre épített monopolhelyzetben – egymaga volt a helyzet ura a magyar politikai közegben –, Sztálin helytartójaként. Mindenhol a Rákosi márkanév harsogott: újságban, rádióban, filmhíradóban, iskolai ünnepek szavalataiban. Ugyanazt üzent az óvodákban, az iparműveknél, a néphadseregben és az ünnepi díszletek gyártóműhelyeiben, mint a hatalmat gyakorló párt alapszervezeteiben és az alkalmi társtettesként bólogató legfelsőbb pártvezetésben. És a dolog nem csupán Magyarországon

működött. Moszkvában a feltétel nélküli lojalitást, a tette-készséget, a mindenkori bevethetőséget, Sztálin akaratának feltétlen érvényesítőjét jelentette Rákosi neve. A politikai termék azonosítható és közismert volt, legalább tíz éven át, sőt még utána, a száműzetésben is. Ez utóbbi, kényszerű hontalansága idején eleinte még dőzsölésre is tellett belőle, szovjet módra. A Szovjetunióban a Rákosi brand erősebbnek bizonyult egy mai, limit nélküli hitelkártyánál. Moszkvai jóakarói révén egy ideig szinte bármit megkaphatott vele. Utolsó éveiben azonban már csak a pusztta életben maradás fedezete, pontosabban fedezéke volt. Ma, évtizedek távlatából, mégis azt mondhatnánk: ekkor, a szovjet száműzetésben érte a legtöbbet, hiszen ki is végezhetnék volna. Rákosi utolsó éveiben, itt bemutatandó leveleinek tanúsága szerint, szakadatlanul panaszkodott az életkörülményeire. Soraiból nem az derül ki, hogy egyetlen pillanatra is eszébe jutott volna: örülnie kellene, hogy egyáltalán él és lélegezhet, hiszen elpusztított életek, tönkretett sorsok tízezrei száradnak a lelkén.

Bár a sztálinizmus rémségeinek feltárása során nyilvánosságra került, hogy a harmincas évek megtorlásainak a Komintern sok ismert aktivistája és vezetője is áldozatul esett, sokáig csak kevesen tudhatták, hogy a húszas évek elejétől titkos adatgyűjtés folyt a világ különféle országaiból érkezett forradalmárokról és baloldali személyekről, és a szovjet állambiztonsági szervezeteknél vezetett titkos dossziék számos kivégzés vagy súlyos börtönbüntetés hivatkozási alapjai lettek. Egy ilyen dosszié már abban az esetben is megszülethetett, ha valakinek egy rokona „trockista” minősítést kapott, a konzekvenciák pedig sokszor halálosak voltak.⁵

Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy a Szovjetunióban sajátos „feljelentési kultúra” alakult ki, amelyben így vagy úgy szinte mindenkinek állást kellett foglalnia, aki a párt hierarchia maga-

sabb régiókban kapott helyet. Különös utójátékként még a sztálinizmus bukása után is volt ennek a kultúrának egy szinte máig tartó⁶ másodvirágzása, amely az „aktív intézkedés” nevet viselte. Azt a kevés embert ugyanis, aki véletlenül nem, vagy nem úgy (!) volt ügynök, a KGB és utódai előszeretettel kompromittálták, azt állítva, hogy véresszájú besúgóként tevékenykedett. Példa erre a „Vologya-dosszié”, amit Vlagyimir Krjucskov KGB-vezető 1989-ben épp Nagy Imre újratemetésének napján nyújtott át Gorbacsovnak, egyértelműen aktuálpolitikai felhasználásra. Az anyagban az állt, hogy „Vologya”, azaz Nagy Imre 203 magyar emigránsról közölt terhelő adatokat, közülük többeket börtönbe is zártak, illetve kivégeztek. Hangsúlyoznunk kell: ebben az esetben nem az a kérdés, hogy Nagy Imrének kellett-e kompromisszumokat kötnie abban a közegben, ahol egymás után tűntettek el nyom nélkül embereket. Sokkal inkább az, hogy hiteles lehet-e egy szelektíven és nyilvánvalóan időzített előrántott és a hálózati nyilvántartásban, illetve a KGB egyéb anyagaiban senki által sem ellenőrizhető besúgástörténet.* Arról egyébként, hogy mi az igazság, már a SZKP KB Elnökségének 1956. november 27-i határozata is árulkodik: ebben ugyanis az szerepel, hogy a Külügyminisztérium a KGB és a hadsereg bevonásával gyűjtsön kompromittáló adatokat Nagy Imréről.⁷ Ekkoriban azonban még nem arra volt igény, hogy Nagy Imre besúgó-i tevékenységét bizonyítsák, hanem azt a képet kellett sugallni, hogy látenszen mindig is „áruló” volt. Biztosak csupán annyiban lehetünk, hogy a KGB levéltárában mind Nagy Imréről, mind Rákosi Mátyásról iktattak

* A hamisításra az is utal, hogy az állítólagos dokumentumok szerint Nagy Imre Varga Jenőt is a Gulagra juttatta, miközben Varga soha nem volt letartóztatva. Mindenképp furcsa, hogy Nagy Imre állítólagos fedőneve (Vologya) az érintett Szovjetunióban használt nevével (Vlagyimir) azonos. A valóságban ez súlyos konspirációs hanyagság lett volna, ami ebben a formában titkosszolgálatoknál szokatlan.

olyan dossziékat, amelyekben a tőlük kapott, illetve a róluk szóló anyagokat archiválták. A két politikus emberi habitusa közti különbség azonban annyira hatalmas, hogy már ebből is nyilvánvaló: ezeknek a dossziéknak a tartalma is radikálisan eltér egymástól.

Rákosi 1940-től a Komintern egyik vezetőjeként Moszkvában sok mindent meghallhatott, az általa használt hat nyelven (magyar, német, orosz, angol, olasz, francia) sok politikussal elbeszélgethetett. Társainak kivégzéséről, eltüntetéséről, bebörtönzéséről úgynevezett „kémügyek” sorozataként értesült, nagyrészt már a Csillagbörtönben. A börtönbeli ujjgyakorlatok után Moszkvában, szabad emberként, a közvetlen környezetében élők példáján tapasztalhatta ki a módszertanát annak, hogy miként lehet elbánni saját elvtársaival. Igen figyelemreméltó, hogy Rákosi rendkívül gyorsan és minden jel szerint zökkenőmentesen be tudott illeszkedni ebbe a besúgással és feljelentéssel teli világba. Moszkvába érkezve két oka is volt a gyors tanulásra: felfoghatta, hogy Sztálin bármikor, bárkivel leszámolhat, lelke mélyén pedig készülhetett a módszerek későbbi, otthoni hasznosítására. Visszaemlékezésének erre vonatkozó részei nem árulnak el nagyobb megrázkódtatást, amiképpen teljes közönyről tanúskodik a kötetünk 7. fejezetében közölt Sík Endre-ügy is.

Bemutatandó levelezéséből is jól látszik, hogy életének száműzetésben töltött szakaszában is milyen célratörően fogalmazott, következetesen gondolkodott. Betegen és elhagyatottan is tudta, hogy mit tesz. Hatalmának teljében, 1949 és 1953 között pedig minden eszköze megvolt ahhoz, hogy a legkörülmönfontabb elgondolásait is valóra váltsa. Mivel a mardosó politikai féltékenységen, a szakadatlan rivalizáláson kívül nem akad érv Rákosi hatalmi pozícióban érvényesülő, feljelentő attitűdjére, megengedhetőnek véljük azt

a feltételezést, hogy Rákosi életközegének tekintette a Sztálin akaratának való megfelelést. Ebben tényleg eminens volt.

Rákosi egyik korai, nyilvános moszkvai szereplésére vonatkozóan előkerült egy váratlan forrás. A GRU, azaz a Vörös Hadsereg katonai hírszerző szervezete a háborúban tolmácsként alkalmazta Jevgenyij Popovot. Az egykori tiszt különleges értékű memoárjában olyan részleteket mutat be a magyar kiugrási kísérlettel kapcsolatban, amelyeket csakis egy összekötőnek kirendelt tolmács tudhatott a magyar küldöttségről. Könyvében⁸ – a GRU levéltárából vett anyagok segítségével – felvázolja a történelmi hátteret és az előzményeket, és a tárgyalásokhoz kötődő, más országbeli szálakat is felgöngyölít. A szerző Európa háború utáni sorsát taglalva Rákosi Mátyásra is utalást tesz. Pontosan meghatározza a magyar politikus egyik előadásának helyszínét, és az általunk fellelt eredeti szövegfüzetből ismert számunkra az időpont (1944. március 14.), a szervező főiskolai bizottság és jószerivel a hallgatóság összetétele is.⁹ A visszaemlékező szemtanúról vélemezhető, hogy szavai valóságűek, annál is inkább, mert más források is ugyanezt támasztják alá, például az 1944. január 11-én kelt Majszkij-terv.¹⁰ Ez az epizód nemcsak azért figyelemre méltó, mert kiderül belőle, hogy Rákosi Moszkvában feltehetően előrejelző (ma úgy mondanánk: kiszivárogtató) feladatot is ellátott, hanem azért is, mert a magyar politikus egy – magyarul is beszélő – szovjet felderítő is hallgatta a nézőközönség soraiból.

„Európa jövőjének világosan megfogalmazott koncepcióját én először azon az előadáson hallottam, amelyet Moszkvában, a Szövetségek Házában, az Oszlopcsarnokban tartott Rákosi Mátyás, a Magyar KP KB főtákar. Alacsony, zömök ember volt, nagy fejjel, amely a vállaiából nőtt ki, úgy látszott, mintha nyaka sem lett volna. Erős külföldi akcentusa ellenére hamar

magához vonzotta a hallgatóság figyelmét, szabatosan és világosan fejtette ki a gondolatait. Szavai szerint a Vörös Hadsereg felszabadítja Közép-Európa népeit a fasiszta zsarnokság alól, s ennek eredményeként a régió országaiban kedvező feltételek jönnek létre a demokratikus fejlődéshez és a kommunista pártok tevékenységéhez. Ez pedig Közép-Európa országaiban megnyitja a szocialista társadalom felépítésének távlatát. Nyilvánvaló, hogy ez a koncepció ellentmondásban állott Churchill terveivel.”

Nem túlértékelve Rákosi szerepét: a szemtanú visszaemlékezéséből annyi megállapítható, hogy ezen tartalom továbbadásához Rákosinál megfelelőbbet – a magyar érintettség révén – Közép-Európából nemigen találhattak a Kreml üzenetrendelő funkcionáriusai. Rákosi hallgatói ismerhették mozgalmi múltját, megpróbáltatásait, és azzal is tisztában lehettek, hogy azokban a hónapokban Rákosi a hadifogolytáborokban végzett – hivatalos megfogalmazás szerint – agitációs munkát a magyar rabok körében, hogy önkénteseket toborozzon a szovjet hadsereg oldalán vívott harcokhoz. Rákosi már ekkor is több volt, mint egy emigráns kommunista vezető. „Megmondóember” lett, Sztálin hangja, akkor még Moszkvában, anélkül hogy a Kreml pártféltékenységi izzapbirkózóinak a legcsekélyebb mértékben is tartaniuk kellett volna tőle. Rákosi ott, az Oszlopcsarnokban is hírnevének megalapozását végezte – amint olvashattuk, nem siker nélkül. A márkanév-építő magyar politikusra nézve leegyszerűsítő lenne azt állítani, hogy mellé szegődött a szerencse. Rákosi Moszkvában Sztálin kegyeltje volt, hiszen 1940. november 6-án érkezett a szovjet fővárosba, és egyenesen a Bolsojba vitték a díszünepség első sorába. De ugyanazzal az erővel Kun Béla sírja mellé is lökhetnék volna. A márkanévnek ennél egyértelműbb hitelesítését aligha lehetett volna elképzelni. Rákosit a más-

napi moszkvai lapok címdoldalán, a filmhíradók mozgóképein, a többszörösen idézett hivatalos névsorokban, vagyis az akkori szovjet média teljes lefedettségét biztosító közegében láthatta mindenki.

Bonyolult ok-okozati összefüggéseket nem kell elemeznünk, ha arra a kérdésre keresünk választ: miért éppen Rákosi? Hiba lenne a „jókor jó helyen” érvet hangoztatni. Sztálin számára Rákosi egy jeles forradalmárt személyesített meg, akinek a kimenekítése Magyarországról, majd a Komintern soraiban történt aktivizálása fontos és hatékonyan propagálható jelzés volt a nemzetközi baloldal számára. Sztálin a saját személyes gondviselői szerepét és a Szovjetunió segítő erejét demonstrálta azzal, hogy Moszkvába fogadta Rákosit, akinek zsidó származása a nyilvános szovjet említések során sosem szerepelt a neve mellett. Annál inkább esett szó a dokumentált forradalmi életpályájáról (Tanácsköztársaság, Komintern, 15 év raboskodás).

1940: RÁKOSI A SZOVJET KATONAI HÍRSZERZÉS INTÉZMÉNYES EGYÜTTMŰKÖDŐ ÜGYNÖKE LESZ

Magyarországi börtönéből szabadulva Rákosi Mátyás Budapesten 1940. október végén, a szovjet nagykövetségtől kapta meg a Szovjetunióba való beutazásához szükséges iratokat. Ennek történelmi hátterét az előző fejezetekben már bemutattuk. Említés történt arról is, hogy mennyire meghatározó volt Rákosi későbbi politikai súlyának és személyének megítélése szempontjából az, hogy a magyar politikus Moszk-

vában Sztálin környezetében jelent meg a nyilvánosság előtt. Eddig nem volt ismert, hogy Rákosinak távozása előtt a budapesti szovjet követségen volt egy olyan találkozója is, amelynek Moszkvába érkezése után fontos következményei lettek. A találkozóról így ír Vagyim Szoprjakov¹¹ volt hírszerző: „A katonai felderítés vezetősége Ny. G. Ljahtyerovot tartós kiküldetésekkel is megbízta, így 1940–1941-ben katonai attaséként és rezidensként szolgált Magyarországon. Ott találkozott Rákosival, ez utóbbinak a börtönből való kiszabadulása után.”

Tudott dolog, hogy Rákosi a Komintern vezetésében kapott ismét munkát,¹² és a baloldali forradalmi mozgalom szervezetének külkapcsolataiért lett felelős, de az eddig még utalásokban sem volt fellelhető, hogy Moszkvába érkezésétől kezdve gyakorlatilag együttműködött a szovjet katonai hírszerzéssel. A GRU-kapcsolatról így ír Szoprjakov: „Ljahtyerov a katonai felderítés utasítására 1936-tól tartotta a kapcsolatot a Kominternnel, így Dimitrovval, majd 1940–1946 között Rákosi Mátyással is.”¹³

Rákosi eme ténykedése természetesen ügynöki munka volt, amelynek során intézményes, munkaköri helyzetében működött együtt a GRU-val mint a szovjet állambiztonság „hivatalos kapcsolata”. Méghozzá a legmagasabb politikai szinten. Itt szükséges néhány megjegyzést tennünk. A Komintern szervezetként 1943-ban megszűnt.* Utód-szervezetében, az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik)

* A Komintern 1943. május 15-én szűnt meg. Az erről szóló hírt a moszkvai *Pravda* 1943. május 22-én hozta nyilvánosságra. A moszkvai központú politikai közösségekben „a világhorradalom vezérkarának” nevezett szervezet 1941. július 22-ig, a Szovjetunió Hitler által történt megtámadásáig a szovjet-német szövetség erősítésére szervezte a világ kommunista mozgalmait. Sztálin újabb szövetségeseire (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország) tekintettel a Komintern fennmaradása 1943-ban már tarthatatlanná vált Moszkva számára.

Párt (ÖK[b]P) Központi Bizottsága Nemzetközi Tájékoztató Osztályában (vezetője Scserbakov, helyettesei: Dimitrov és Manuilszkij) Rákosi a hadifoglyok körében végzendő munkára kapott megbízatást. Rákosi e struktúrák bármelyikében hatékony ügynök lehetett a szovjet katonai felderítés számára. E titkos tevékenység dokumentumairól azonban egyelőre nincs nyilvános adat. Természetesen nem ő volt az első magyar nemzetiségű személy, akit a GRU beszervezett. Ez az aktivitás az 1930-as évekre szinte tömegessé vált, nem beszélve az NKVD (Belügyi Népbiztosság) által beszervezett magyarokról. Mindez visszamenőleg is igazolja azt, amit a Kominternről a magyar vagy a német titkosszolgálat 1944 előtt gondolt. A Szovjetunión kívül működő kommunista pártok gyakorlatilag a szovjet titkosszolgálatok rezidentúráiként (is) tevékenykedtek, sőt a párthierarchiában egy bizonyos szint felett a titkosszolgálati funkció egyre nehezebben volt elválasztható a nyílt pártfeladattól.

Moszkvából történő hazatérése, azaz 1945 januárja előtt Rákosi Mátyás magyar kommunista vezetőként, egykori politikai elítéltként végzett agitációs munkát a magyar hadifoglyok szovjet táborában. 1943-ig a Moszkvából a baskíriai Ufa városába kitelepített, rádióállomásnak és sajtóirodának álcázott központ szerkesztőjeként, valójában a Komintern egyik vezetőjeként ténykedett. Az imént leírt, a szovjet katonai hírszerzés iránti „intézményes” elkötelezettsége immár azt is valószínűsíti, hogy az agitációs munka mellett voltak olyan feladatai is, amelyek hírszerzői igények mentén lehetnek meghatározva. Jó megfigyelőképességű, egykori tanult katonaként Rákosi nem mozgott idegenül a magyar tisztek és honvédek között. Könnyen megállapíthatta – akár egy-egy rövid találkozón szerzett benyomásai révén is –, hogy ki lehet alkalmas partizán- vagy más feladatok ellátá-

sára az ellenség hátszágában, s kikkel érdemes elmélyült beszélgetést kezdeményezni egy lehetséges kiképzésre való beiskolázásról.

A magyar politikus a legfelsőbb szovjet elitközegben meghonosodott, felkészült ember hírében állt. Nem meglepő tehát, hogy 1944. március 14-én a Népbiztosok Tanácsának Főiskolai Bizottsága által szervezett rendezvényen előadást tartott „Magyarország – a hitleri Németország vazallusa”¹⁴ címmel. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy a Jevgenyij Popov által korábban idézett szövegrész nem lelhető fel Rákosi előadásának szerkesztett változatában. Ennek több oka is lehet: a memoár írója rosszul emlékezett, vagy az előadás későbbi szerkesztője korrigálta az anyagot. A teljes szöveg a jövőben még módot kínál e kérdések megválaszolására. De érdemes lehet azt is megnézni, hogy a szerkesztett változatban hogyan fogalmazott Rákosi Moszkvában, öt nappal Magyarország német megszállását megelőzően, és bő egy évvel az előtt, hogy Magyarországról a szovjet csapatok kiszorították a német erőket: „Ha a magyar demokrácia odaér nemes küldetésének magaslatára és élve a történelmi lehetőséggel a nemzet vezető erejeként lép fel, akkor megmenti Magyarország népét attól, hogy ama sok bűnért fizetnie kelljen, amelyet reakciós vezetői követtek el. A magyar munkásoknak, parasztnak és értelmiségieknek erős ellenállást kell kifejtteniük a megszállókkal szemben, hasonlóan Jugoszlávia népeinek felszabadító mozgalmához. Akkor Magyarország népeinek szenvedései nem bizonyulnak hiábavalónak, akkor megnyílik az út a magyar nép felvirágzásához. Az áldozatok, amelyeket ez a harc megkövetel, annak válnak zálogaivá, hogy Magyarország ismét a demokratikus országok családjába lépjen, ahová az útját népének a német megszállók és rabtartók elleni harca mutatta meg.”¹⁵

Annyi megállapítható, hogy a „kommunista pártok” és a „szocialista társadalom” kifejezések, amelyekre az egykori tolmács és szovjet hírszerző katonatiszt emlékezni vél, nem kaptak helyet Rákosi előadásának szerkesztett kiadásában. Igaz, a „demokráciáról” vezető erőként beszélő Rákosi szavaiból Popov kimondatlanul is tudhatta, hogy kik készültek „megmenteni Magyarország népét” a Vörös Hadsereg győzelme után.

A háború befejeződésekor, 1945-ben Rákosi Mátyás már Magyarországon volt, de nem árt figyelni arra, hogy Szoprajakovnál az olvasható: Rákosi 1946-ig állt „intézményes” kapcsolatban a GRU-val. Előfordulhat, hogy az emlékező téved, bár a szóban forgó mű egyéb adataiban az évszámok ellenőrzött adatoknak tűnnek. Lehetséges, hogy Rákosi a szovjet katonai hírszerzéssel még 1946-ban, Magyarországon is közvetlen kapcsolatban állt? Egyelőre ezt a kérdést nyitva kell hagynunk. Mindenestre a folytatásban, 1949-ben olyasmi történik Rákosival, amiben a GRU is fontos szerepet játszik, és ami miatt Rákosi – immár Magyarország első számú vezetőjeként – nagyon megbántódik. Megismerve a szovjet katonai felderítéssel kialakult együttműködését: talán nem is alaptalanul.

A BESÚGÁSOK NAGYMESTERE

Rákosi feljelentési mániája saját márkaépítési buzgalmának máig nem kellően ismert részéhez tartozik. Pünkössti Árpád ugyanakkor már jó néhány megdöbbenő részletet közölt erről, kiemelve, hogy Rákosi még a Rajk-pert is arra használta fel, hogy „fél Európa kommunistáit megrágalmazta”.¹⁶

1950 elején például gátlástalanul közölte kompromittálónak szánt értesüléseit vezérével, Sztálinnal, megrágalmazva a „testvéri” Csehszlovákia fontos tisztségviselőit, alig nyolc hónappal az után, hogy Prágában a vendégszeretetüket élvezte. Többben nem is éltek túl Rákosi mondatainak következményeit. Rákosi Moszkvában, annak a Grigorjan¹⁷ nevű, magas rangú partfunkcionáriusnak mondta el kémkedési vádjait, aki a sztálini megtorlások fő szervezőjének, Lavrentyij Berijának a környezetébe tartozott. Grigorjan levélben tájékoztatta Sztálint a csehszlovák és német vezetőkre vonatkozó Rákosi-nyilatkozatról:¹⁸

Moszkva, 1950. január 17. Szigorúan titkos.

A Moszkvában tartózkodó Rákosi et. az SZK(b) P Kölpolitikai Bizottságának felelős munkatársaival, Ponomarjov¹⁹ és Orlov²⁰ elvtársakkal találkozáskor közölte velük, hogy a birtokában lévő értesülések²¹ szerint Nosek,²² Csehszlovákia belügyminisztere, Svoboda²³ honvédelmi miniszter és Klimentis²⁴ kapcsolatban állnak az angol felderítéssel. Ezenkívül Rákosi et. közölte, hogy Max Reimann,²⁵ Nyugat-Németország kommunista pártjának vezetőjét 1939-ben a csehszlovák–német határ átlépésekor letartóztatta és beszervezte az angol felderítés, és hogy Reimann a háború idején állítólag Angliában élt. Mindezen tényekről a magyar hatóságok a SZU BM azon munkatársait tájékoztatták, akik a Rajk-ügy nyomozásának idején tartózkodtak Budapesten.²⁶ Minderről Rákosi et. tájékoztatni kívánta az SZK(b)P egyik titkárát egy

találkozon. Mivel ez a találkozó nem jött létre, az SZK(b)P KB Külpolitikai Bizottsága szükségessnek tartja azt, hogy beszámoljon az SZK(b)P KB-nak Rákosi et. kijelentéseiről.

*(V. Grigorjan) az SZK(b)P KB
Külpolitikai Bizottságának elnöke*

Grigorjan leveléhez az orosz történészek három lábjegyzetet fűznek. Az első az, hogy ezt a levelet a címzett Sztálinon kívül Malenkov²⁷ és Molotov²⁸ is megkapta. A második rögzíti, hogy a csehszlovák külügyminiszter nevét helyesen Clementisnek írják. A harmadik megjegyzés váratlan tömörséggel, mégis részletezve láttatja azt, hogy Rákosi milyen elszánt konok-sággal végezte a külföldi „testvérpártok” vezetőinek befeke-títését. Ma úgy mondanánk: jelentett róluk Moszkvának.²⁹ „A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Rákosi nagy állhatatosságot mutatott, amikor megpróbálta a szovjet veze-tők figyelmét ráirányítani a – benne gyanút keltő – külföldi kommunistákra. A kommunista pártokba magukat befészkel-t »ellenségek« témájához többször is visszatért. 1950. január 31-én Sz. Zavolzsckij, a tájékoztató iroda* titkársága hiva-talának munkatársa jelentést tett Grigorjannak a Rákosival Budapesten januárban folytatott beszélgetéseiről: »Rákosi

* A tájékoztatási irodákat (*Informbjuro*) 1947 szeptemberében hozták létre a kommunista és munkáspártok a szervezett tapasztalatcserére és szükség esetén az egyeztetett fellépés koordinálására, „az imperialistaellenes erő” összefogására. A szervezet meghatározóan a Moszkvából vezényelt, Jugoszlávia elleni kampány és politikai nyomásgyakorlás intézménye volt. Megszüntetése 1956 nyarán jelezte ugyan a jugoszlávellenes szovjet politika kudarcának beismerését, de nem bizo-nyult elegendőnek ahhoz, hogy Tito jugoszláv elnök 1956 júniusában, Moszkvá-ban csatlakozzon a Varsói Szerződés katonai szervezetéhez vagy a KGST gazdasági közösségéhez. Részletesebben lásd a Rákosi Mátyás utolsó előtti moszkvai útját bemutató 2. fejezetünket.

et. közölte, Moszkvában jártában Fischertől, Németország (a korábbi szovjet megszállási övezet) politikai rendőrségé-nek főnökétől tudta meg, hogy Max Reimann angol kém. Rákosi elmondta, hogy e tényről beszámolt Orlov et.-nak. Budapestre visszaérkezvén, folytatta Rákosi et., megállapí-totta, hogy Max Reimann a háború idején megszökött Német-országból, és Csehszlovákiába ment, majd Csehszlovákia német megszállásakor Angliába távozott, ahol őt beszervezte az angol felderítés.³⁰ Erről a tényről mi tudtunk korábban is, de nem figyeltünk erre oda, és nem feltételeztük, hogy Max Reimann, a kém és Max Reimann, Németország nyugati öve-zetei kommunista pártjának titkára egy és ugyanazon személy. A továbbiakban Rákosi et. elmondta, hogy a magyar hatósá-gok minden megkeresése, valamint az ő Gottwald³¹ elvtárrsal folytatott megbeszélése ellenére arra, hogy Csehszlovákiában a kormányban és a kommunista párt vezetésében kémek van-nak meg provokátorok, a csehszlovák barátok nem reagálnak. Rákosi et. kijelentette, hogy a magyar hatóságok a csehszlo-vák elvtársaknak a legleplezőbb anyagot adták át a külügy-, a honvédelmi és a belügyminiszterre vonatkozóan, azonban semmilyen intézkedés nem történik.«”

Az orosz történészek a továbbiakban utalnak arra is, hogy 1950. február 10-én Abakumov belügyminiszter eljut-tatta Molotovhoz Kartasovnak* Rákosi „jelzéseiről” szóló jelentését, amely kiemelte „Gottwald és Slánský³² határozat-lanságát és liberalizmusát” a Csehszlovákia Kommunista Párt-

* Szergej Kartasov ezredes 1949–1950-ben a Szovjetunió Állambiztonsági Minisz-teriuma által Magyarországra, az Államvédelmi Hatósághoz (ÁVH) telepített tanácsadó. 1943 és 1946 között a Szmers kémelhárító főigazgatóság osztályveze-tője, a későbbiekben a Szovjetunió több belügyi igazgatóságának vezetője. Lásd http://www.ereading.club/chapter.php/1015435/126/Sever__Smert_shpionam__Voennaya_kontrrazvedka_SMERSH_v_gody_Velikoy_Otechestvennoy_voyny.html.

jának (CSKP) soraiban levő „ellenséges elemekkel” szembeni bánásmódban. Rákosi számára a CSKP-ban fennálló helyzet a későbbiekben is erőteljesen bosszantó lehetett, ugyanakkor a látóterébe kerültek más kommunista pártok vezetői is.

Az 1950. március 9-én kelt, Grigorjanhoz írott levelében Zavalzsszkij így összegezte a Rákosival folytatott beszélgetésének lényegét: „A korábbi találkozásoktól eltérően Rákosi et. ideges és felháborodott állapotban volt. [...] Rákosi elmondta, hogy meredeken megromlottak a kapcsolatok a népi demokráciák egyes országaival, különösen Csehszlovákiával, méghozzá amiatt, hogy a különféle kémcsoportok ügyében lefolytatott nyomozás során lelepleztek egyes vezető személyeket Csehszlovákia pártjából és kormányából. Rákosi et. megismételte korábbi kijelentéseit, amelyek szerint Nosek, Klimentis és mások kémek. Furcsa, hogy Gottwald elvtárs miért nem intézkedik. [...] Rákosi et. elmondta, hogy személyesen tárgyalt Gottwalddal Vilem Novyról (a *Rudé Právo*³³ volt szerkesztője), és végül őt leleplezték. Rákosi et. bebizonyította Gottwaldnak, hogy titkára, Reichman angol kém, és kis idő múlva Reichman öngyilkossággal vetett véget az életének. Ugyanez történt Leblel, a volt külkereskedelmiminiszter-helyetessel, aki, miután Rákosi et. beszélt Gottwalddal, öngyilkossággal vetett véget az életének. [...] Rákosi et. elmondta, hogy az utóbbi időben új anyagok kerültek elő náluk Nosek és Klimentis kémtevékenységéről. Rákosi et. azzal a kéréssel fordult a CSKP KB-hoz, hogy küldjék el a KB egyik munkatársát ezen anyagok átvételéért. A munkatárs helyett Nosek egy főhadnagyot küldött. »Nem tehettem meg – mondta Rákosi et. –, hogy a Nosekről szóló anyagokat neki magának juttatom el.«³⁴

Rákosi besúgásaival a politikai közegben következetesen törekedett a kizárólagos, privilegizált pozíció megszerzésére.

Ennek eléréséhez teljesítenie kellett, és ez a „teljesítés” mások befekettetéséből állt. Sztálin, Berija és a többi szovjet pártvezető befogadója és egyben hasznélvezője volt Rákosi magánszorgalmának. Besúgásai olyan mértéket öltöttek, hogy mellette Sztálin olykor már-már fékező erőnek tűnhet fel. Utóbbi például nem értett vele egyet abban, hogy Marosán György és Ries István ellen kirakatpereket kell szervezni, és zárt tárgyalást javasolt. Ez Marosán esetében végső soron életmentőnek bizonyult, mivel nyilvános tárgyalás aligha zajlott volna le halálos ítélet nélkül. Rákosi a visszaemlékezéseiben is megemlíti egy esetet, amikor 1951 nyarán Sztálin kérdőre vonta: „Miért akarja maga agyonlővetni Farkas Mihályt? Mi baja Péter Gáborral?” Rákosit – Rainer M. János megfogalmazásában – „kellemetlenül érintette ez a kérdés, úgy vélte (valószínűleg nem alaptalanul), hogy a nevezettek panaszkodtak »szovjet patrónusaiknak« (Bulganyinnak, illetve Berijának), s az öreg Sztálin környezete hatása alá került. De azért sorolni kezdte a nevezettek »hibáit«. Sztálin türelmetlenül leintette, mondván, »úgy látom, hogy maga nem becsüli meg eléggé az ilyen jó munkásokat, mint Farkas és Péter«.³⁵

Szergej Kartasov szovjet állambiztonsági ezredes budapesti tanácsadói küldetése alatt írott, különleges tartalmú levele³⁶ – amelyre fentebb már utaltunk és később is többször hivatkozunk – önmagában legfeljebb egy jellemző epizód, de az elsődleges közéteendő orosz történészek gyűjteménye ennél sokkal figyelemreméltóbb. Leegyszerűsítve: Rákosi tudta, hogy minél több a besúgás, annál szilárdabban épül saját imázsa Sztálin és a többiek szemében. Egészen pontosan átláthatta, hogy a magyar gazdaság területén nem érhet el eredményeket, s ugyanúgy csekély sikerrel kuncsoroghat Moszkva urainál a magyar néphadsereg fejlesztése terén is. Maradt számára a kémek évadja és az imperialista fenyegetés

lőzungjainak világa. Nem tévedett, amikor a szovjet vezetés fogadókészségét látva, ezen a terepen akart hatékony és eredményes lenni. Kiváló helyismerete volt a Szovjetunióban, és ezt váltotta értékre saját menedzselésében.

Látszólag csupán kommunikációs jelzés, de a zsidó származás kötelező feltüntetésével Kartasov állambiztonsági tanácsadó szemléletesen bemutatja az utókornak a szovjet párt- és állami közeg elvárásait is. A Budapestről keltezett jelentésben a szovjet főtitzt Rákosi személye esetében nem utal a politikus zsidó származására, a többiek esetében azonban kivétel nélkül megteszi. A „zsidó” szó az alig tíz gépelt oldalnyi szövegben legalább húsz alkalommal fordul elő. (Igaz, az egyik rész egy nemzetközi zsidó szervezet magyarországi befolyását taglalja.) Rákosi jól ismerte a szovjet valóságot. Moszkvai pártfogóit olyannak fogadta el, amilyenek, s ebbe beletartozott az is, hogy akár őt is ellenőrizhetik. Kartasov ezredes jelentése ez utóbbi felől nem is hagy kétséget: „Nem lehet rátérni az ezen személyekre és az országban lévő helyzetre vonatkozó adatok kifejtésére anélkül, hogy személyes megfigyeléseink és egyes magyar elvtársak kijelentései alapján ne tegyünk néhány megjegyzést Rákosi elvtárs tevékenységére és hangulatára. Rákosi elvtárs a beszélgetés során, miközben hallgatott engem az állambiztonsági szervek munkájáról, nemegyszer elkalandozott, olyan témákról beszélt, amelyek nincsenek összefüggésben Magyarország belügyeivel, és többek között aggodalmának adott hangot a többi ország kommunista pártjainak ügyét illetően.” Egy fegyelmezett szovjet ezredes idáig mehetett el a fogadó ország legfőbb vezetőjének „személyes megfigyelésében”. Rákosit nem is zsidózta. „Zsidóként” említi viszont a magyar politikai vezetőket: „Révai József, zsidó, a MDP KV Politikai Bizottságának tagja, népművelési miniszter, a párt központi lapjának, a *Szabad Nép-*

nek a felelős szerkesztője. [...] Ries István, zsidó, a MDP KV tagja, igazságügy-miniszter, volt szociáldemokrata. [...] Szólni kell a MDP KV Politikai Bizottságának tagjairól, Farkas Mihályról és Vas Zoltánról is (mindketten zsidó nemzetiségűek). [...] Péter Gábor nemzetiségét tekintve zsidó, körülbelül 30 éve a kommunista párt tagja...”

Kutatásunknak nem tárgya az etimológiai elemzés, még kevésbé a szovjet kommunista vezetés pulzáló, azaz a személyekhez és élethelyzetekhez igazodó antiszemitizmusának vizsgálata. Azt azonban rögzíteni kívánjuk, hogy a szovjet igazolványában egy évtizeddel később (1959) „vengereként” feltüntetett Rákosit Moszkvában alapvetően magyarként kezelték, amit esetében egyfajta „jutalomnak” is lehetett tekinteni, és jelezte (ideiglenes) érinthetetlenségét. Így hát 1950-ben is csak legfeljebb a közvetlen környezetének zsidó származása révén utaltak a szovjet állambiztonsági iratok arra, hogy Rákosi és társai között – a szovjet értelmezés kimondatlanságainak fontosságát ismerve – egyéb (értsd: zsidó nemzeti-ségi) kötelékek is vannak. Nem járunk messze a valóságtól, ha a képmutató szovjet fajelmélet egyik megnyilvánulását fedezzük fel mindebben.

Különlegesen jó megfigyelőképességét és hatékony elemzőszenvédélyét Rákosi a pontos helyzetfelismerésben kamatoztatta. Moszkvában a legapróbb részletekre is felfigyelt. Tisztában volt vele, hogy a szovjet vezetés nem egyszerűen bugyuta kémhistóriákat kreált, hanem a „cionista összeesküvés” elleni küzdelem jegyében a zsidó közösség számszerű csökkentéséért is mindent elkövetett. Rákosi tehát azt is egészen pontosan tudta, hogy a szovjet vezetés és maga Sztálin nagyon is fogékony a zsidókra vonatkozó értesülésekre. Sőt azt is tudta, hogy a Prágába, a cionista és imperalista kémügynökök elleni harcra Budapesten tapasztalatokat

szerző szovjet állambiztonsági tiszteket vezényeltek. Erről egy dokumentum így ír: „A Rajk-per bírósági tárgyalása előtti napon Belkin³⁷ és Rákosi együtt gyakorolt nyomást Karel Schwabra, Csehszlovákia belügyminiszter-helyettesére és biztonsági szolgálatának főnökére annak érdekében, hogy az haladéktalanul kezdje meg a letartóztatásokat és a kihallgatásokat. Pár nap múlva Gottwald elnök és Rudolf Slánský, a CSKP főtitkára megkérték az MGB-t,³⁸ küldjenek olyan tanácsadókat, akiknek kihallgatói tapasztalatuk van a Rajk-ügyből. Hamarosan Budapestről Prágába érkezett Lihacsov és Makarov.”³⁹

Rákosi Mátyás nem csupán feljelentő és „kémelhárító” segítője volt Sztálinnak, hanem aktív résztvevője is a Magyarországon kívüli szovjet megtorlások szervezésének. A nevével fémjelzett márka ezért is vált Moszkvában a megbízhatóság jelképévé. Rákosinál e kapcsolatrendszerbe az is beleférhetett, hogy róla is adatokat gyűjtöttek a szovjet elvtársak. „Írják csak a többihez” – gondolhatta magában. És nem tévedett, amikor arra számított, hogy az általa nyújtott információ sokkalta értékesebb Moszkvának, mint néhány belügyi tiszt unalmas értesülése Rákosiról.

4.

RÁKOSI GONDOSKODIK ARRÓL, HOGY MOSZKVÁBA CSAK RAJTA KERESZTÜL MENJEN INFORMÁCIÓ: PÁLFFY GYÖRGY „ELTAKARÍTÁSA”

„...Bosszankodva értesültem róla, hogy [Pálffynál] tényleg egy szovjet [rádió]állomásról van szó...” – idézi Nyikita Petrov orosz kutató tanulmánykötete¹ Rákosi emlékirataiból² ezt a különös, titkot sejtető és Rákosi által csak óvatosan magyarázott kulcsmondatot. A Rákosi-memoárkötetek alapos olvasói persze jól emlékezhetnek a fenti mondatra. Kötetünk már a korábbiakban is Rákosi életstratégiai hazugságait igyekezett bemutatni, és most újabb fejezet következik a sorban.

Ötvös István, a Pálffy-per monográfusa³ így ír az esetről: „Pálffy György letartóztatását a jelek szerint némi huza-

vona előzte meg 1949-ben. Nem lehet véletlen, hogy Péter Gábor még 1956-ban is emlékezett arra, hogy a tábornok letartóztatása után Rákosi Mátyás telefonon figyelmeztette: »vigyázzanak, mit csinálnak«, lehet, hogy a tábornokot szabadon kell engedniük.⁴ A Katpol korábbi vezetője a szovjeteknek is dolgozott. »[...] Rákosi emlékezetes – és meg nem cáfolt – telefonhívása alapján azonban egyértelmű, hogy a tábornok lefogásáról előzetesen nem konzultáltak a szovjetekkel (pedig tudták, hogy kellene), azonban utólag félték esetleges beavatkozásuktól.«⁵ Ötvös arra is utal, hogy formális letartóztatása előtt, 1949. július 5-én Pálffyval már felvettek egy önvallomást, amelyben a tábornok beismerte, hogy „ellenség”. Erre minden bizonnyal azért volt szükség, hogy ezt a vallomást már bizonyítékként lehessen lobogtatni a szovjet helytartók előtt.

De ha mindez a szakirodalomból már ismert, akkor miért említjük meg mégis e különös epizódot Rákosi levelezése és kapcsolatainak elemzése kapcsán? Ötvös külön kötetet szentelt a Rajk–Pálffy-pereknek, de arra a kérdésre, hogy miért éppen Pálffy lett a koncepció per áldozata, csak annyit állapított meg: biztosan nem a jugoszláv ügyekkel, illetve Rajkkal állt kapcsolatban. A valós indokokra tehát Ötvös sem tudott egyértelmű választ találni. Egy sztálinista diktatúrában persze alanyi jogon mindenkiből áldozat válhatott, Pálffynak ráadásul „horthysta” tiszti múltja is volt. Ám 1949 nyarán a villámok még nem teljesen véletlenszerűen csapdostak le az áldozatokra. Ezt éppenséggel Ötvös tanulmánya is jól bizonyítja, amennyiben kizárja, hogy Pálffyt Rajk ügye kapcsán tartóztatták le. Nem beszélve arról, hogy a párton belüli tisztogatásoknak a Rajk-per volt az első komoly állomása: korábban csak azokkal számoltak le, akik legalább elvileg (vagy gyakorlatilag) a párt ellenségeinek voltak minősíthetők.

Valójában nagyon is kézenfekvő oka volt annak, hogy Pálffyt felakasztották, és éppen ez az, ami miatt történetével ez a kötet is foglalkozik. A vele kapcsolatos rehabilitációs eljárásban egy alkalommal Farkas Mihály elszólta magát: azt mondta, talán ő, de „lehet, hogy Rákosi Mátyás” vetette fel Pálffy letartóztatását.⁶ Farkas rendkívül lojális volt Rákosihoz, még a diktátor bukása után is. Mégis úgy gondoljuk, hogy a sarokba szorított volt honvédelmi miniszter mondatában ott van az igazság. Annál is inkább, mert a rehabilitációs eljárás során semmilyen magyarázatot nem adott arra, hogy neki személy szerint milyen oka lett volna Pálffy letartóztatására. Kizárásos alapon tehát csak Rákosi személyes akarata lehet a magyarázat. Neki ráadásul nagyon is jó oka volt Pálffy pusztulását kívánni. Úgy véljük ugyanis, hogy Rákosi nem kívánt senkit sem megtérni a politikai elitben, akinek közvetlen moszkvai kapcsolatai voltak. 1949 folyamán Nagy Imre is felmerült potenciális áldozatként,⁷ és áldozattá válása véleményünk szerint nem csupán eltérő agrárpolitikai nézeteiből adódott,⁸ de vele Rákosi ekkor még nem akart ujjat húzni, és ehhez Moszkvától sem kapott engedélyt.

Egy kirakatpernek szánt eljárásban már a vizsgálótiszt első kérdéseiből is felfejthető a tervezett koncepció. Pálffy esetében azonban az őt kihallgató Janikovszky Béla majdnem egy hónapig látszólag koncepció nélkül faggatta a tábornokot, és elsősorban az 1944-es ellenállási múltját próbálta rekonstruálni. Mindez arra utal, hogy ekkor még nem döntötték el, milyen jogcímen ítélik el a tábornokot. Az egyetlen megfogalmazott, de nem pontosított vád egy fegyveres összeesküvés előkészítése volt, a Rajk-ügy említése nélkül. Az „összeesküvés” vádját pedig abból az egyébként csakugyan létező karhatalmi tervből generálták, amelyet Pálffynak hivatalból össze kellett állítania arra az esetre, ha az országban belső zavargásokra kerülne sor.⁹

Rákosi nyilvánvalóan tudott Pálffy titkosszolgálati becsatornázottságáról (hiszen állításunk szerint éppen ezért akarta „eltakarítani”), arról azonban semmit sem tudunk, honnan szerezhette meg ezt a szigorúan titkos információt. Tudása mindenesetre azzal is alátámasztható, hogy csak ezért mondhatta Péter Gábornak: „lehet, hogy az áldozatot szabadon kell engedni”.

Azt, hogy Pálffy György tábornok „a szovjeteknek is dolgozott”, Petrov is tényként említi, sőt újabb történeti adatokkal egészíti ki Ötvös kutatásait: „Rövid ideig, 1949 áprilisa és augusztusa között Tyiskov¹⁰ a felderítői feladatainak végrehajtása közepette egyidejűleg a Szovjetunió rendkívüli és meghatalmazott nagykövetének posztját is betöltötte Magyarországon. E megbízatásból a Szovjetunió MT 3309-1385 SzSz.¹¹ határozatával mentették fel, 1949. augusztus 2-án, amely tilalmazta a felderítői tevékenységet az ún. »népi demokrácia országai« ellen.¹² Mindennek dacára Tyiskov Magyarországon maradt 1949 októberéig, rendezte és lezárta rezidentúrájának ügyeit. Később a személyi aktájában A. V. Tyiskovról az olvasható, hogy öt éven át volt a szovjet hírszerzés rezidense Jugoszláviában és Magyarországon, feladatait »lelkiismeretesen« oldotta meg, »tapasztalt és tehetséges vezetőnek« bizonyult, azonban 1949-ben a felderítői munkában hibát követett el, amiért az ÖK(b)P KB határozatával hazarendelték Magyarországról.”¹³

Érdemes a tényeket rövid áttekintésben rendszerezni, mert így Rákosi politikai ragadozó technológiája szinte napi bon-tásban válik kiismerhetővé előttünk.

- 1945: Pálffy György és a GRU (szovjet katonai hírszerzés) közötti együttműködés kezdete (Nyikita Petrov forráshivatkozással ezt az évet jelöli meg, pontosabb meghatározás nélkül);

- 1946: Pálffy György a kommunista párt megbízásából a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának (Katpol) vezetője lesz a koalíciós kormányzás idején. Ebben az időben a Katpol sok szempontból még a Péter Gábor-féle Politikai Rendészeti Osztálynál (PRO) is fontosabb és hatalmasabb szervezet;
- 1948. szeptember 9.: Veres Péter parasztpárti honvédelmi minisztert Rákosi kommunista pártfőtitkár helyettese, Farkas Mihály váltja fel, és ezzel Pálffy is komolyabb főnőkönt kap;
- 1949. május 30.: Rajk László letartóztatása Budapesten;
- 1949. június 28.: Arszenyij Tyiskov addigi követtanácsos hivatalba lép szovjet nagykövetként Budapesten, miközben diplomáciai fedésben továbbra is betölti az állambiztonsági rezidensi pozíciót;
- 1949. július 2. és 4.: Rákosi Budapesten a Rajk-ügyről egyeztet Belkin és Makarov szovjet tanácsadókkal. 4-én kifejti, hogy Rajknak vallomást kell tennie Pálffy és Sólyom tábornokokra vonatkozóan: „el kell takarítani őket”. A tanácsadók erre nem tiltakoznak, vagyis Rákosi szabad kezét kap, de legalábbis biztosítja saját pozícióját egy esetleges szovjet tiltakozás esetére;
- 1949. július 5.: Pálffy György letartóztatása Balatonlellén;
- 1949. július 21.: Moszkvában Abakumov szovjet állambiztonsági miniszter tájékoztatja Sztálint az 5689/A jelzésű összefoglalójában, miszerint Pálffy letartóztatásakor a magyar állambiztonságiak kémfelszereléseket, titkos hírszerzői kapcsolattartáshoz használt rádióadót és rejtjelkulcsokat találtak;
- 1949. július 25. „utáni napokban”: szovjet minisztertanácsi határozattervezet szól Tyiskov budapesti nagykövet és M. A. Malevszkij ezredes, szovjet katonai attasé hazaren-

deléséről a szocialista testvér országokban abbahagyandó szovjet hírszerzői tevékenység kontextusában;

- 1949. augusztus 2.: Tyiskov szovjet nagykövet és állam-biztonsági rezidens felmentése megbízatásából. A „diplomata” még hónapokon át csomagol Budapesten;
- 1949. augusztus 20.: Rákosi a szocialista országokban be-tiltandó szovjet hírszerző ténykedésről – saját emlékirat-ai szerint – tanácsokat ad Sztálinnak, aki közli, hogy már intézkedett;
- 1949. október 24.: Budapesten Pálffy György altábornagyot egy koncepció per vádlottjaként hűtlenség és szervezkedés vezetése vádjával kivégzik;
- 1949. októbere (Ny. Petrov szerint), publikus dátum szerint november 20.: távozik Tyiskov „bukott” nagykövet és rezidens Magyarországról;
- 1950. május 20.: Sólyom László altábornagy letartóztatása.
- 1950. augusztus 19.: Sólyom László kivégzése.

A kronológia jól mutatja, hogy Pálffy és Sólyom sorsa között valójában nem volt szerves kapcsolat, noha Rákosi mindket-tejüket „eltakarítandónak” nyilvánította. Az „eltakarításnak” teljesen más oka volt a két személy esetében. Pálffy a dik-tatúra ÁVH-val egy súlycsoportba tartozó titkosszolgála-tának vezetője és szovjet titkos ügynök volt. Sólyom ezzel szemben egy elsorvasztott szervezet (honvédség) végig gya-nús vezérkari főnöke, akinek csendőr ezredes apósa miatt is rettegnie kellett.¹⁴

Nyikita Petrov kutatásai történetileg sajnos nem terjednek tovább a sztálini rendelet említésénél és következményeinek rövid vizsgálatánál, miszerint a jövőben nem megengedhető a szocialista országokban végzett szovjet hírszerzői tevékeny-ség. Ugyanerre Rákosi szinte saját hőstetteként emlékszik

vissza, mintha éppenséggel ő járta volna ki Sztálinnál a ren-deletet – két hónappal a hivatkozott moszkvai kormányren-delet-tervezet megfogalmazása után. Itt is tetten érhető tehát, hogy Rákosi különösebb gátlás nélkül teremtett „párhuza-mos valóságot” saját memoárjában.

A Rákosi-portrét árnyalando, a Pálffy György személyé-nek szentelt fejezetünkben annak igyekszünk utánajárni, mi minden történt Budapesten Pálffy letartóztatása körül, ami Moszkvában Sztálint ez utóbbi politikai döntés meghozatalára készítette. Szükségesnek látszik azonban egy tisztázó magya-rázat. A magyar közgondolkodás és történelmi emlékezet rendszerint „Rajk-ügyként” tartja számon a Rákosi-dikta-túra megtorló gépezete által végrehajtott, kirívóan kegyet-len gyilkosságsorozatot. Rajk László tagja volt a kommunista közösség vezető testületeinek, miniszterként a magyar kor-mánynak, így az ellene kitalált vádak és a törvénysértő eljárá-sok részleteinek utólagos elemzésekor érhetően ő áll a kutatók érdeklődésének középpontjában. Pálffy György honvédtá-bornok ügye formálisan része volt a Rajk-pernek, hiszen Pálffy a vádirat¹⁵ szerint másodrendű vádlottja volt az ügy-nek. (Tehát nem a fél évvel későbbi, úgynevezett „táborno-kok perében” ítélték el, hanem honvédtábornokként tették át ügyét a katonai törvényszékhez.) Mégis érdemes Pálffy ese-tét külön szemügyre venni.

Pálffy őrizetbe vételekor, pontosabban a házkutatás során olyasmire derült fény, ami az akkori szovjet államgépezet megdöbbszentő gyatraságára irányította rá a figyelmet. Belkin*

* Fjodor Belkin tábornok, a Közép Hadseregcsoporth bécsi székhellyel működő kémelhárító szolgálatának vezetője. A Rajk-ügy nyomozati és politikai leve-zénylésére Budapestre telepítették. Személyéről tanulmányunkban egyéb rész-letek is olvashatóak.

és Makarov* 1949. július 4-én magától Rákositól tudta meg, hogy a magyar pártvezér a legfőbb ellenségei között tartja számon Pálffy, ennek ellenére egyikük sem szólt neki egy szót sem arról, hogy Pálffy a GRU ügynöke volt, holott erről nekik hivatalból tudniuk kellett.¹⁶ Természetesen az is elképzelhető, hogy azért nem szóltak Rákosinak, mert tudták, hogy ezt ő is tudja. A július 4-i dátum egyébként egybeesik Pünkössti Árpád időmeghatározásával.¹⁷ Rákosi július 4-én minden bizonnyal csak felmérni akarta a szovjet tanácsadók reakcióját. Remélte, hogy nem fogják kérni tőle Pálffy megkímélését, de úgy számított, hogy ha mégis interveniálnának Pálffy mellett, akkor azt mondja majd: ő lojális volt, előre szólt, ezért nem érheti szemrehányás. Mindez csak alátámasztja a gyanút, hogy Rákosi nagyon is jól sejtette: Pálffy felakasztásával olyan embert tesz el láb alól, akinek a személyét megkerülő hírcsatornái vannak Moszkva irányában. Sőt éppen ez volt akciójának igazi oka. A már említett, Péter Gábornak tett megjegyzés („lehet, hogy a tábornokot szabadon kell engednünk”) egyértelműen

* Nyikolaj Ivanovics Makarov ezredes az MGB (állambiztonsági minisztérium) 2. főcsoportfőnökség 2-E osztályának vezetője 1949. június 7-től 1951. december 25-ig. Ez az osztály irányította a (Nyugat-)Németország elleni kémelhárító műveleteket. 1951-es átszervezését követően az osztály a 00907. sz. miniszteri parancs értelmében a 3. osztály, 1952. augusztus 5-től a 00560. sz. parancs alapján pedig az 5. osztály nevet viselte. A Magyar Népköztársaságot is érintő tevékenységét a 2-E osztály Berlinből, a Közép- és Nyugat-Európa országaiban folyó elhárítás kirendeltségéről végezte. Makarov eredetileg hajógyári lakatosnak tanult, 1935-ben egyéves tanfolyamot végzett el az NKVD központi iskolájában. A háborúban az NKVD állományában szolgált. Személyi lapja szerint 1941–42-ben a hadiflottánál „a nyomozói-vezetői munkában tanúsított felelőtlensége miatt” megalapozatlan letartóztatások történtek, s a letartóztatottakkal szemben fizikai erőszakot alkalmaztak. 1942 májusában beosztásából felmentették, alacsonyabb beosztásba helyezték, és szigorú megrovást kapott, amelynek joghatálya 1944 májusáig tartott. 1954-ben Németországban volt a BM-KGB képviselő-helyettese. E tisztségéből „méltatlanság tényállása miatt” leváltották, és nyugdíjazták. Lásd Nyikita Vasziljevics Petrov: *Kto rukovogyil organami bezopasznosztyi 1941–1954. Szpravocsnyik*. Moszkva, Memorial, 2010, 568–569.

arra utal, hogy a pártvezérnek a többiek által nem ismert információja volt Pálffy személyéről. Mi más lehetett ez, mint Pálffy szovjet beszervezettségének ismerete? Hiszen elviekben a (hallgatólagos) letartóztatási engedélyt ekkor már megkapta a szovjet tanácsadóktól.

Ennek fényében viszont a Rákosi-émlékiratokban szereplő történet, miszerint csak a letartóztatáskor derült ki, hogy Pálffy a szovjet katonai hírszerzés ügynöke, valójában nem más, mint megtévesztő dajkamese: „Én még mérgelődtem, hogy a mi szerveink ilyen naivak, és feltételezik, hogy akkor, amikor a szovjet tanácsadók mindenütt ott vannak a mi hadseregünkben, ilyesmihez nyúlnak. Elővigyázatosságból azonban utánanéztem a dolognak, s bosszankodva értesültem róla, hogy [Pálffynál] tényleg egy szovjet [rádió-] állomásról van szó.”¹⁸

Pálffy tábornok és a szovjet katonai hírszerzés együttműködése* természetesen titok volt, és erről sem a Rajk-per kommunikációjában, sem a kivégzettek rehabilitálásakor és újratemetésekor,¹⁹ sőt egészen a kádári idők legvégéig nem eshetett szó.²⁰ Nyikita Petrov a már hivatkozott könyvében foglalja össze a történeteket.²¹ A Pálffy György tábornok iránti kötelező kegyelet és tisztelet a tényfeltárók számára nem hagyhatja megválaszolatlanul az egyelőre nyitott kérdéseket: vajon Pálffy mikor²² és milyen elhatározásból lett a GRU ügynöke? Ki, hol és milyen körülmények között szervezte be? Kapott-e bármiféle ellenszolgáltatást szovjet megbízóitól? Milyen célból és mikor kapta az operatív kapcsolattartáshoz szükséges rádió adó-vevőt és a rejtjelkulcso-

* Pálffy György szovjet hírszerzői kapcsolatának ténye Magyarországon 1949-ben csak Rákosi szűkebb környezetében volt ismert, továbbá tudtak róla a házkutatást végző ÁVH-tisztek is. E tény 1956-ig valószínűsíthetően államtitokként kezelték.

kat? Milyen irányú és mélységű információt vártak el tőle, és milyen információkat adott megbízóinak? Moszkvában milyen értékelést kapott mindaz, amit Pálffytól megtudtak? A kérdésekre adott válaszok feltárhatják, hogy az 1940-es évek közepétől, a háború után miféle érdeklődési irányok mentén tájékozódott a szovjet hadvezetés a legfelsőbb magyar politikai körökben. Valóban létezhetett olyan kérdéskör, amelyekre Rákosiék önként és örömmel ne adtak volna választ a „szovjet elvtársaknak”? Lehetek egyáltalán titkok Magyarországon a szovjetek előtt? Volt-e ügynökhálózata Pálffynak? Ha igen, velük mi lett?

A kérdések sora azonban ezzel még nem ér véget. Miért engedte el a szovjet katonai hírszerzés Pálffy György kezét? Az akkor közös, állambiztonsági és katonai kémszervezet²³ miért hagyta a politikai örvényeiben elpusztulni Pálffy tábornokot? És vajon hogy élhette túl e primitív dekonspirációs esetet az akkori nagykövet-rezidens (Tyiskov), a katonai attasé (Malevszkij ezredes) és az állambiztonság budapesti főmegbízottja (Belkin tábornok), miközben ennél csekélyebb dolgokért is kivégzés járt az akkori (1949) Szovjetunióban?

Fontos utalni arra, hogy Pálffy György kivégzését ugyanúgy Moszkvában hagyták jóvá, amint Rajk Lászlóét és a többiekét – méghozzá Rákosi tevékeny közreműködésével. Magyarországon pedig mindazok számára, akik maguk is együttműködtek valamelyik szovjet titkosszolgálattal, és értesültek Pálffy „titkáról”, nyilvánvalóvá vált, hogy a „moszkvai kapcsolat” nem nyújt nekik védeltséget. Rákosi a szovjet megtorlók magyarországi helytartójaként 1949-ben mindenben igyekezett megfelelni Sztálin kívánságainak, és sikerült is neki. Rákosi márkaneve egybeforrt a kivégzettek halállistájával, Budapesten ugyanúgy, mint Prágában, Varsóban, Berlinben,

Szófiában vagy Moszkvában. Rákosi hatalma ekkor már egyedi és félreismerhetetlen jegyeket viselt magán, s egyeduralkodó volt Kelet-Közép-Európa koncepciós pereinek piacán. Nem ismert még egy vazallus diktátor, aki annyi besúgást közvetített volna Sztálinnak, mint ő.

Rákosi emlékirataiban azt írja, hogy a Sztálinnal 1949. augusztus 20-án történt találkozása alkalmával felvetette neki ezt az ügyet, noha nem tudta, hogy Sztálin akkor már két hónapja rendelkezett ebben a témában. Amit magáról a találkozóról papírra vetett, hitelesnek látszik: „Néhány szóval megmondtam, hogy hogyan lehet felépíteni a hadsereget és a pártot, ha a honvédelmi miniszter első helyettesét és a központi vezetőségi tagját [értsd: Pálffy Györgyöt] szervezik be titokban. S milyen az a felderítés, amely ilyen eszközökkel dolgozik; javasolom, mondtam, hogy nézze meg, mi folyik ott. Életemben először – és utoljára – láttam Sztálinnál olyat, amit zavarnak lehet nevezni. Azt mondta, hogy az esetről tud, már intézkedett, s kidolgozás alatt áll egy javaslat, amely ezt a kérdést szabályozza. S rövidesen meg is kaptam a javaslatot, amely a katonai információk kölcsönös kicserélését rendezte. Ezzel az ügy el volt intézve.”²⁴

Sztálin – egy szovjet hírszerzőként ténykedő magyar tábornok veszni hagyása után – maga hozott (utólag) fontos politikai döntéseket, és ezek egyike – legalábbis pro forma – stratégiai változást jelentett a Szovjetunió és a „béketábor” országainak kapcsolatrendszerében, hiszen megtiltotta a kémkedést ezen államokban a szovjet hírszerzőknek.

Rákosi megtorló hadjáratában Pálffy tábornok személye még egy okból rendhagyó, s erről – a kegyelet és a tapintat tudatában – szólni kell: a tábornok lehetett a Rajk-perben az egyetlen személy, akire nézve az idegen hatalom javára végzett kémkedés vádját a lefoglalt valós bűnjelek révén való-

ban bizonyítható volt. Csakhogy az idegen hatalom ez esetben nem volt más, mint a Szovjetunió. Moszkvában egészen bizonyosan lista készült azon magyar és szovjet állampolgárok köréről, akik erről a titkos hírszerzői kapcsolatról tudtak. Pálffy végül nem pusztán a Rajk-ügyben indított per vádlottjaként végezték ki, hanem – kimondatlanul – egy „nagy titok” részeseként is. A magyar tábornok haláláig megőrizte a titkát a szovjet katonai hírszerzéssel való együttműködéséről. A titokról hallgattak a magyar és a szovjet nyomozó hatóságok emberei is. A titokra csupán 1956-ban derült fény, de ekkor is csak a legszűkebb pártvezetői körben, ahol Péter Gábor vallomásából egyedül a régi-új fejesek szemeztethettek. Sem forradalmár, sem ellenforradalmár nem kerülhetett a közelébe ezeknek az iratoknak, amelyeket 1957-ben ráadásul be is zúztak. Csupán áttételes dokumentumok maradtak meg, de ezeket sem láthatta független történész a rendszerváltásig.

Rákosi emlékiratait 1997-ben adták ki először, és a téma kutatói lépten-nyomon idéznek is e memoárkötetekből. Magunk sem teszünk másként leveleit, iratait vizsgálva. Azt a tény, hogy 1956 eseményeinek sorában, a személyi kultusz és a törvénytelenések megannyi részletének feltárásakor Pálffy György szovjet hírszerzői ténykedését miért nem ismerhette meg ország-világ, nagyon egyszerű megvilágítani. A fegyveres forradalom napjai nem az ilyesféle történelmi tényfeltárásról szóltak, az állambiztonsági iratok szakszerű feldolgozása meg sem kezdődhetett. Kádár állampártjának pedig ugyanaz volt az éltető támasza, mint Rákosiénak: a Szovjetunió. A számtalan kiderített galádság sorában ez a szovjet megbízásból folytatott kémkedés sokkal több volt, mint egy epizód a két szövetséges ország és a két testvérpárt között. Gyakorlatilag nem létezett elfogadható magyarázat arra, hogy egy időköz-

ben újrateremtett „mártír” miért is kémkedett a felszabadítók javára, miközben sok tízezer szovjet katona állomásozott Magyarországon. Kádár tájékoztató gépezete a lojális elhallgatást választotta: abból baj nem lehetett.

Rákosi kódosítása (a hatalomban, majd az emlékirataiban is) összhangban állt a hivatalos és folyamatos szovjet titkolózással. A fent felvázolt időrendünkben látható, hogy Pálffy letartóztatása után hetek teltek el, amíg Abakumov állambiztonsági miniszter jelentette az esetet Sztálinnak. Annyi biztonsággal megállapítható, hogy Tyiskov nagykövet-rezident nem „hazarántották”, hanem komótosan hagyták hazakaszálódni. Még hónapokig Budapesten maradt, ahol a „jugoszláv kémek” elleni perek vádirata azokban a hetekben öltött egységes szerkezetet. Jóllehet Tyiskov Budapesten eltöltött szolgálati ideje hajszálpontosan egybeesik a koholt perek jugoszláv „vonalának” érvényesülésével a magyar kommunista igazságszolgáltatásban, arról egyelőre nincs dokumentum, hogy Tyiskovnak bármi köze lett volna a perek előzetes tartalmi létrehozásához. Tyiskov követtanácsosként, nagykövetként és rezidensként is szoros kapcsolatban állt a magyar politikai vezetéssel. Az, hogy őt nem vonták felelősségre egy tábornoki rangú GRU-ügynök letartóztatása miatt, éppenséggel azt erősíti meg, hogy a Pálffy-ügyet nagyon is egyeztették a szovjet döntéshozókkal.

Az utóbbi másfél évtizedben volt olyan magyar kutató, aki *A tábornokok pere*²⁵ című munkájában behatóan foglalkozott Pálffy György személyével. Túl azon, hogy az altábornagyot egy másik perben (a Rajk-perben) vádolták meg, a szerző arról a körülményről említést sem tesz, hogy Pálffy szovjet megbízásból kémkedett. Hasonlóan járt el Dávid Ferenc, akinek 2015-ben megvédett doktori értekezéséből idéztünk. Ő kifejezetten részletesen elemzi a Katpol szerkezetét,

működését és a vezetők fontosabb személyes tevékenységét. Több megközelítésben utal a szovjet–magyar katonai együttműködés személyi vonatkozásaira, nem hagyva kétséget a magyar résztvevők intézményi ügynöki ténykedése felől. A szovjet kémként lebukott Pálffy György története azonban itt sem kapott helyet.

Összefoglalva: Pálffy György halálára nagyon is van racionális magyarázat, és ez a minden lehetséges konkurenst „eltakarítani” kívánó Rákosi paranoid személyiségében található meg. Téves az az interpretáció is, amely szerint erről a gyilkossági tervéről nem egyeztetett volna szovjet kapcsolattartóival. Továbbra is nyitott marad azonban a kérdés, hogy a nagy számban Magyarországra telepített szovjet profi hírszerző mellett vajon milyen feladatokat láthatott el a szovjet felderítés megbízásából Pálffy tábornok, a magyar honvédelmi miniszter helyettese és katonai titkosszolgálati vezető. Annyi biztos, hogy a Komitétet Információ (KI) mint összevont (állambiztonsági-katonai) külföldi felderítő és kémelhárító szervezet a megalapítása után életképtelennek bizonyult. Ez – más országbeli események mellett – Budapesten 1949-ben, a Rajk-per részeként, a másodrendű vádlott Pálffy György szovjet felderítőként történt lebukásakor vált világossá. Moszkva ettől kezdve kormányrendelettel tiltotta a szocialista országokra vonatkozó szovjet hírszerzői ténykedést. A KI állandó átszervezéseivel, majd megszűnésével egyúttal azt is jelzi, hogy 1949-ben a hírszerzés és a kémelhárítás szakterületeinek vezetéséért Moszkvában erőteljes belharcok folytak. Kérdés, hogy egy ilyen folyamatban Pálffy György magyar tábornok, szovjet felderítő veszni hagyása? Éppenséggel nagyon is jól jött Moszkvának – az akkori Jugoszlávia és Tito elleni kampányban – egy budapesti „jugoszláv kém” lelep-

lezése. Rákosi 1949-ben, hírneve erejének teljében hatalmas sikert könyvelhetett el a legfelsőbb magyar pártelit körében. Az már Rákosi pszichéjéről árulkodik, hogy a szovjet katonai hírszerzést Magyarországon „véletlenül” leleplező ügyben későbbi emlékei szerint Sztálin neki adott igazat. Ebből ugyan egy szó sem igaz, de Rákosi más módon csakugyan győzelmet aratott: újra egy veszélyes konkurensét „takaríthatta el” az útból.

5.

SZOVJET ÁLLAMBIZTONSÁGI TISZTEK RÁKOSI KAPCSOLATI HÁLÓJÁBAN

Rákosi Mátyás grafikonon ábrázolt kapcsolati hálója egyelőre még nem készült el, ám a kutatók többsége lelkiismeretesen regisztrálta, hogy a politikus kivel, mikor, milyen célból és hol találkozott életútja során, és e tartós vagy egyszeri kapcsolódások politikai-történeti háttere is nagyrészt ismert. Egy politikus esetében a hivatalos és informális kapcsolatok változó hangsúlyúak, s nyilvánosságuk sem egyforma. Rákosi Mátyás esetében a fennmaradt dokumentumok koherens kapcsolati hálót tárnak elénk, mindennek dacára akadnak olyan időszakok, amelyekben e kapcsolatok jellege és kihasználtsága nem kellőképpen tisztázott. Az egyelőre virtuális kapcsolati háló elemzése tényfeltáró munkánk módszertani része. Hogy mit jelent ez a gyakorlatban, azt két magas rangú szovjet állambiztonsági „kiküldött” személyével illusztráljuk.

Az elemzők rendre leírják, hogy a Sztálin és Berija megbízásából „tanácsadóként” delegált tisztek a Rajk-pert megelőző időszakokban érkeztek (először) Budapestre, hosszabb-rövidebb időre vagy tartós küldetéssel. Mihail Belkin altábornagy és Arszenyij Tyiskov ezredes állambiztonsági rezidens (diplomata fedésben) tanácsadói ténykedését az eddig megjelent hazai publikációk is részletezték már, megfelelően feltárva, hogy miként működött Moszkva üzenő-számonkérő és tájékozódó-tájékoztató rendszere, amely közvetlenül is képes volt mozgatni a magyar pártvezetést. A két szovjet „tadó”, vagyis tanácsadó személyét azonban eddig nem övezte különösebb figyelem a hazai kutatásokban, jóllehet szakmai (értsd: katonai, állambiztonsági) karrierjük megismerése árnyalhatja a róluk kialakult képet, és fontos adalékokat jelenthet Rákosi portréjához.

Arszenyij Tyiskov 1944 áprilisában a nyugati szövetséges hatalmak és a Szovjetunió által is támogatott Joszip Broz Títo jugoszláv partizánhadseregének főhadiszállására került. A szovjet tiszt Títo közvetlen környezetében a kémelhárító tevékenység megszervezéséért felelt. A szerbhorvát nyelven jól beszélő szovjet összekötő a jugoszláv vezérkar és a főparancsnok teljes kapcsolatrendszerét átláthatta és kötelezően dokumentálhatta. Mindent tudott mindenkiről, aki számított Títo környezetében. Tyiskov életében ha nem is meglepő, de mindenképpen váratlan fordulat volt, hogy 1946 októberétől már Budapesten irányította a szovjet hírszerzők munkáját. A hirtelen átvezénylésnek valószínűsíthetően oka volt az egyre érezhetőbb szovjet–jugoszláv elhidegülés, amely másfél éven belül intézményes szembenállássá változott. Tyiskov maradt a szomszédban, Magyarországon, felderítőként, először követtanácsosi, majd nagyköveti fedő beosztásban. A szovjet állambiztonság jugoszláv ügyekben

igen tapasztalt és jártas ezredese tehát már a magyar fővárosban dolgozott, amikor Moszkva kiátkozta Tito Jugoszláviáját, és Budapesten hatalmas erőkkel dolgoztak a Rajk László és társai elleni, jugoszláv és egyéb „kémkapcsolatok” vádpontjainak kiagyaltán. Nem túl valószínű, hogy a Jugoszlávia-szakértő Tyiskov és a Rajk ellen fenekedő Rákosi – nem dokumentált, de hetente nyilván többszöri – találkozóiokon a magyar népi hagyományokról vagy a sportdiadalokról beszélgetett volna. Mint arról hamarosan esik szó, kettőjük útja többször is keresztezte egymást, utoljára 1953 nyarán, Mihail Szuszlov jóvoltából, amikor Rákosi és Tyiskov politikusi-ezredesi közös megnyilatkozása az életet jelenti majd számukra Moszkvában.

Belkin – rövid megszakításokkal – 1945 és 1950 között tartózkodott Magyarországon. A korábbi hazai kutatások többféle megközelítésben feltárták, hogy közvetlen bejárása volt Rákosi Mátyáshoz, és vélhetően nem csupán a Rajk-ügyben, a kutatók által dokumentált alkalmakkor konzultáltak egymással: Belkinnek az MGB kelet-európai főtanácsadójaként igen sok megbeszélőnivalója lehetett Rákosival a környező szocialista államok pártvezetését és kormányzatait a „kémektől” megtisztítani hivatott terveikkel kapcsolatban is. Az altábornagy – Tyiskovhoz hasonlóan – külföldi megbízatásai során az MGB miniszterén, Abakumovon kívül közvetlen (szóbeli) utasításokat kaphatott a szakterületet felügyelő Berijától is. Míg Belkin e kapcsolatairól egyelőre nincs írásos adat, Tyiskov és Berija kapcsolatára egyéb fejezeteink utalnak. Sztálin – ha többször nem is – egyszer bizonyosan foglalkozott Belkin személyével, hiszen saját kezűleg szerkesztette (át) az MGB-ben kiderített „zsidó összeesküvés” vádbeszédének szövegét, amint azt Rudolf Pihoja orosz professzor is dokumentálja. Az alábbi szöveg már akkor keletkezett, amikor

a Moszkvában tomboló hatalmi harcban épp Berija eltüntetése volt napirenden, stílusában viszont még arra az időszakra utal, amikor Berija hatalma még megkérdőjelezhetetlen volt: „Az MGB-ben folyó nyomozás érintette a hírszerzői tevékenységet is. Letartóztatták^{*} M. Belkin altábornagyot, aki éveken át az MGB I. Főcsoportjának helyettes főnöke volt. Belkin, akit az MGB állományának soraiban működő zsidó terrorista csoporthoz való tartozással vádoltak meg, kegyetlen kínzások hatására tett tanúvallomást arról, hogy Abakumov akaratából az állambiztonsági minisztérium minden kulcspozíciójába zsidó nemzetiségű személyeket helyeztek el, akik az MGB ügynökhálózatoként régen együttműködtek nyugati hírszerző szervezetekkel. Ő [Belkin] beszélt arról is, hogy Péter Gábor, a magyar ÁVH főnöke kapcsolatban áll nyugati hírszerzőkkel.* A kampány, amely arra irányult, hogy kirekessze a zsidókat az állambiztonság szervezetéből, ebben az esetben immár az egész szocialista táborra kiterjedő kampány jellegét öltötte. Megkezdődött a zsidók üldözése több kelet-európai ország külpolitikai intézményeiben, állambiztonsági szervezetében kormányában.”² Ez az idézet az „orvosok ügye” néven elhíresült koncepciók megtorlás revíziós eljárásának összefoglaló ismertetéséből való. Jóllehet az ügy főcsapása az állami vezetőket gyógyító orvosokat érte, az egyik mellékszálon az akkori szovjet hatalmi rendszer tábornoka, Belkin néhány óra alatt maga is a korábbi kegyetlenkedéseivel hasonló kínzások alanya lett. A fent idézett dokumentum persze csupán előzetes szemléltetése a szovjet állambiztonság vezetőit is érintő megtorlásoknak, esetünkben – egyáltalán nem mellékes – magyar vonatkozásokkal.

* Péter Gábort végül csak 1953 januárjában tartóztatták le, Belkin „vallomása” után több mint egy évvel.

Megjegyzendő az is, hogy Belkin és Tyiskov szakmai-emberi portréja akkor lesz csak igazán teljes és hiteles, ha hozzáférhetővé válnak az FSZB (Szövetségi Biztonsági Szolgálat, a jelenlegi egyik titkosszolgálat) archívumában és más orosz levéltárakban a most államtitokként őrzött jelentéseik, összefoglalóik, elemzéseik. Tudományosan dokumentált azonban a tábornok Belkin és az ezredes Tyiskov (rövid ideig nagykövet, később vezérőrnagy) főnökének, Abakumov MGB-miniszternek megannyi adata, ukáza. Abakumov életrajzi adatainál csupán az általa felhalmozott vagyon hivatalos leltára meglepőbb.³ Igaz, a mesés jólét megteremtéséhez vélhetően ma sem szükséges érettségi, ha az ember már vezérezredes és állambiztonsági miniszter. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Abakumovot Sztálin választotta maga mellé, és tette hosszú évekre (1946–1951) a szovjet állambiztonság vezetőjévé. Sztálin – Pihova megjegyzése szerint – Abakumov jelentéseit, feljegyzéseit 1946-tól rendszeresen és maradéktalanul tanulmányozta. Abakumov a szó valódi értelmében élet és halál ura volt a Szovjetunióban, és Belkin, majd Tyiskov révén, a megtorlások éveiben Magyarországon is. Életrajzából bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy Belkinnel már a Szmers kötelékében közvetlen munkakapcsolatban állt, szakmai életútjuk pedig az MGB állományában is összefonódott.

Belkint tehát a „túlkapásokért” még Berija idejében lefogták, megverték és megkínózták, rangjától megfosztották, Hruscsovék azonban később futni hagyták: autószerelőként, tesztpilótaként dolgozhatott egy autógyárban. Míg Belkin életben maradt, Viktor Abakumov vezérezredest, állambiztonsági minisztert – aki a Magyarországra vezényelt Mihail Belkin és Arszenyij Tyiskov közvetlen főnöke volt – nyomorékká kínozták, és később kivégezték. A volt miniszterrel együtt börtönbe került (1951) a felesége és akkor négy hónapos fia

is. Sztálin halála (1953) után, Hruscsov hatalomra kerülésekor a még börtönben lévő Abakumovval szemben a hazaárulás vádját módosították. Eszerint Abakumov a „Berija-banda tagjaként” az úgynevezett „leningrádi ügyben”⁴ koholt vádak összeállításának bűncselekményét követte el. A leningrádi zárt tárgyaláson Abakumov tagadta a bűnösségét. 1954. december 19-én kivégezték. 1955. november 14-én a Legfelsőbb Tanács rendeletben fosztotta meg valamennyi kitüntetésétől és vezérezredesi rangjától. 1997-ben az orosz Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma részben rehabilitálta Abakumovot, teljességgel felmentve a hazaárulás vádjától, megállapítva a „katonai szolgálati beosztással összefüggő” bűncselekmények elkövetését. Mindezért 25 év szabadságvesztésre ítélték, s eltekintettek javainak elkobzásától. 43 évvel a kivégzése után.

RÁKOSI BESZÉLGETÉSE „FILIPPOV ELVTÁRSSAL”

A jugoszláv állampolgárságú Lazar Brankov nevű szerb politikus fontos szerepet játszott a Rajk László ellen Moszkvában és Budapesten kiötlött kusza koncepciók perben. Mielőtt Moszkva 1948 júniusában megorrolt volna Tito marsall jugoszláviájára, Brankov diplomata (ideiglenes ügyvivő) volt Budapesten, és egy személyben a jugoszláv titkosszolgálat (UDB) rezidense is. Brankov emellett szovjet titkos ügynök is volt – nem számított az ilyesmi nagy ritkaságnak Kelet-Közép-Európában. A politikai kenyértörés után Brankov Budapesten kért és kapott menedéket, majd Moszkvába költözött. Itt tartóztatták le 1949. június 19-én. Brankov első „beismerő” vallomása saját „kár-

tékony” budapesti cselekedeteiről 1949. július 8-án, pénteken került Sztálin kezébe Abakumov állambiztonsági miniszter-től. A folytatás Nyikita Petrov már idézett könyvéből való: „Ugyanezen a napon Rákosi telefonon beszélt Sztálinnal, s a magyar vezető azt kérte, hogy a Szovjetunió adja ki Brankovot Magyarországnak. Igaz, Rákosi nem tudta, hogy magával Sztálinnal beszél. A telefonon beszélő embert »Filippov elvtársként« kapcsolták Rákosinak.⁵ Mindez egy másik, Abakumovval folytatott telefonbeszélgetés során derült ki Rákosi számára, 1949. július 10-én, vasárnap. Ez utóbbi beszélgetéséről Abakumov másnap, július 11-én tett jelentést Sztálinnak. Az 5652/A jelű iratban [Abakumov] azt jelentette, hogy vasárnap reggel felhívta őt Rákosi, és azt kérte, hogy Brankovot mielőbb adják ki a magyaroknak. Abakumov így folytatja: »Amikor közöltem Rákosival, hogy erről már beszélt Filippov elvtárral, ő, amint ez a szavaiból kiderült, nem tudta, hogy kivel is beszélgetett pénteken Filippov elvtárs néven, majd amikor rájött, ezt mondta: aha, most már tudom, ki is az a Filippov elvtárs.« Abakumov még arról is írt Sztálinnak, hogy Rákosi nem értette, miért »terelte őt el az ügyről« Tyiskov szovjet nagykövet és Visinszkij,⁶ amikor Rákosi a Brankovra vonatkozó kérését előadta. A továbbiakban Abakumov leírt néhány részletet arról, hogy Brankov milyen munkát végzett a szovjet hírszerzés számára. Magyarországon Brankov az Információs Bizottságtól kapott feladatokat teljesítette (amely munkát Rákosi elől természetesen eltitkolták), és negyvenfős ügynökhálózata volt. Abakumov a jelentését a hagyományos fordulat-lal fejezte be: »Kérem az Ön útmutatásait.«⁷

Külön tanulmány tárgya lehetne, vajon Sztálin miért tartotta fontosnak, hogy macska-egér játékot űzzön a neki közvetlenül alárendelt pártvezetőkkel. Azt biztosra vehetjük, hogy csak tőle származhatott az ötlet, hogy álneveken telefonál-

gasson. A Komintern 1943-as megszűnése előtt ennek még lehetett valami értelme, főként, amikor ellenséges közegben, nyugat-európai vagy más kontinensen lévő országokban tartottak kapcsolatot a Komintern ügynökeivel. Kelet-Európa sztálinizálása után azonban már semmilyen biztonsági szempont nem indokolta ezt a fajta titkolózást. Sztálin azonban kedvelte a fekete humort, és azt sem tartotta rossznak, ha mindenki mást bizonytalanságban tarthat.

Tyiskov szerepén túl a történet azért is érdekes, mert magyarázatot ad arra, miért vált hirtelen óvatosabbá Rákosi a Rajk-ügyben, miért lett kevésbé vérszomjas, és miért látta a korábbinál nagyobb szükségét annak, hogy szovjet állambiztonsági tanácsadókat vonjon be a nyomozásokba. Rákosi tévedett: nem ismerte fel mentorának hangját, márpedig ez a szovjet hatalmi struktúrákban, pláne Sztálin esetében nem nevezhető tét nélküli tévedésnek. Csehov híres novellája, *A csinovnyik halála* jól bemutatta, hogy egy ennél kisebb dolognak (tüsszentésnek) is tragikomikus következményei lehetnek.

1949. július 8. azonban nem csupán a telefonbeszélgetés miatt lett emlékezetes Rákosi számára. Ezen a napon adta át nagyköveti megbízólevelét Budapesten Arszenyij Tyiskov addigi követtanácsos, aki ezek szerint már ebben a minőségében igyekezett „elterelni” Rákosit az ügyről a „Filippov elvtárral” folytatott telefonbeszélgetés után. Az előző fejezetben részleteztük, hogy milyen különös kémtörténet miatt váltották le pár hónappal később Tyiskovot a nagyköveti poszt-ról. Rákosival azonban négy évvel később ismét összehozta a sors, erről a következő alfejezetben esik szó.

Tyiskovról most csak röviden annyit érdemes megjegyezni, hogy karrierje átívelt a Sztálin halálát követő politikai viharokon. Végig megbecsülés övezte, és biztos megélhetése volt. Rákosi már hat éve halott volt, amikor 1977-ben a nagy októ-

beri szocialista forradalom 60. évfordulójára, magyarul is kiadták Feliksz Dzerzsinszkijről szóló könyvét. (A Szovjetunióban több kiadásban, összesen 450 ezer példányban jelent meg.) A magyarul kiadott könyv egyik legérdekesebb üzenete éppen: a szerzőt sajátos egyszerűsítéssel bemutató fülszöveg. A munkájában részben Budapesten megőszült nyugdíjas vezérőrnagyot így prezentálja a magyar kiadó, a BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség: „Már nyugdíjba vonulása előtt összekötötte a katonai szolgálatot az újságírói tevékenységgel. Arszenyij Tyiskov húsz éve foglalkozik Feliksz Dzerzsinszkij életének tanulmányozásával. Több cikket és két könyvet írt Dzerzsinszkijről.” Összesen ennyit tudhatott meg a szerzőről az a negyvenezer magyar olvasó, aki megvette a könyvét. Még csak azt sem írták le, hogy korábban járt Magyarországon. Nem mondhatjuk, hogy mindez véletlen: ugyanaz a hatalmi játszma-val összekötött titkolózási mánia érhető itt tetten, mint Sztálin álnéven folytatott telefonbeszélgetéseiben. Az „író” Tyiskov egyébként egy másik témával is magára vonta a nemzetközi érdeklődést: Abel ezredes, a világhírű szovjet hírszerző peréről írt tanulmányt. E munkát a Tyiskov pályafutását részletesen bemutató fejezetben ismertetjük.

1953: RÁKOSI ÉS TYISKOV LELEPLEZI BERIJÁT

Rákosi és Tyiskov legnagyobb, egymást segítő hatalmi játszmájára 1953-ban került sor. Négy esztendő telt el a telefonos félreértés és Tyiskov nagyköveti bukása óta. A tét mindkettejük számára az életben maradás volt. Professzionális taktikát

választottak: Rákosi Mátyás a hírnevének hitelét és kapcsolati rendszerét vetette be, Arszenyij Tyiskov pedig a több évtizedes állambiztonsági tapasztalatának vette hasznát. A játszma valójában a túlélésükért folyt. A helyszín, mint eddig is, Budapest és Moszkva volt. Sztálin hónapokkal korábban meghalt, Berija napok óta letartóztatásban volt. Rákosi és Tyiskov is tudhatta, hogy a kegyetlen megtorlások elkövetőiként bármelyik percben számon kérhetik őket. De nem ez történt.

Sztálin halála után Rákosi látszólag nehéz helyzetbe került. A miniszterelnökségből leváltott Rákosit moszkvai pártfogói megtartották ugyan magyarországi pártvezérként, de ez akár alibi is lehetett, hiszen valójában ekkor már nem volt fontos számukra: őt is bármikor „eltakaríthatták”. Létezik azonban egy másik értelmezés is, amely szerint Rákosira igenis szükségük volt Moszkvában azoknak, akik bármely kisebb-nagyobb ügyben idézhető tanúnak, fegyvertársnak, hitelesítő személynek tartották őt az új hatalmi pozícióik erősítéséhez.

Mihail Szuszlov szovjet pártelnökségi tag, az SZKP KB titkára 1953. augusztus 22-én írásos tájékoztatást adott Malenkov szovjet kormányfőnek azokról az információkról, amelyeket Rákosi MDP KB-titkár szovjetunióbeli pihenése során a magyar politikustól megtudtak:

A pihenésre és gyógykezelésre ideérkezett Rákosi elvtárs Mosev elvtárrsal, az SZKP KB (külsőügyi) Osztályának munkatársával beszélgetve közölte, hogy P. Gábornak [sic!], a magyar Államvédelmi Hatóság egykori vezetőjének letartóztatása kapcsán Moszkvából, a Szovjetunió belügyminisztériuma részéről Magyarországra küldtek ki négy munkatársat a P. Gábor ügyében végzendő nyomozás lefolytatására.

E munkatársak egyike, Tyiskov elvtárs közölte Gerő E. elvtárrsal azt az elvárást, amely szerint a magyar belügyminiszter egyik helyettesének egy szovjet munkatársnak kell lennie.

Amint Rákosi elvtárs előadta, ezt a kérdést az MDP KB vezetése szűk körben megvitatta. A kérdésről lefolytatott véleménycsere nyomán Gerő elvtársat megbízták azzal, hogy tudakolja meg Tyiskov elvtárstól azt, hogy az általa megfogalmazott elvárás vajon az ő személyes véleménye-e, avagy Moszkvából ered. Tyiskov elvtárs állítólag azt válaszolta, hogy az elvárás Moszkvából ered.

A megbeszélésen Rákosi M. elvtárs célzást téve firtatta, hogy ez az óhaj nem származhatott-e Berijától, a nép ellenségétől, a szovjet kormánnyal való egyeztetés nélkül. Az SZKP KB Osztályára augusztus 18-án berendelt Tyiskov elvtárs, a belügyminisztérium munkatársa elmondta azt, hogy ő valóban Berija kívánságára beszélt Gerő elvtársnak, a magyar belügyminiszternek arról, hogy a magyar belügyminiszter első helyetteseként egy szovjet munkatárs kellene. Tyiskov elvtárs nyilatkozata szerint még mielőtt ő átadta volna Berija javaslatát a magyar barátoknak, állítólag szót váltott erről a kérdésről a belügyminisztérium magyarországi tanácsadójával, Ivanov⁸ elvtárrsal, s kettőjük számára nem volt világos az, hogy milyen helyzetbe is kerül a szovjet belügyminisztérium tanácsadója Magyarországon, ha kineveznek egy szovjet munkatársat Magyarország belügyminiszterének helyettesévé. Mind-

erről Ivanov elvtárs és Tyiskov elvtárs jelentést tett Berijának, aki utasította Tyiskovot, fejezze ki a magyaroknak azt a kívánságot, amelynek értelmében egybekapcsolható lehet a tanácsadói és a miniszterhelyettesi tisztség.

Ezen túlmenően, Tyiskov közlése szerint, Berija arra is utasítást adott, hogy ajánlja a magyar barátoknak: forduljanak kéréssel a szovjet kormányhoz, hogy küldjön egy szovjet munkatársat Magyarországra a belügyminiszter-helyettesi tisztségre, s majd ő, Berija támogatja ezt a kérést. Tyiskov nyilatkozata szerint ezt a rendelkezést ő továbbította Gerőnek.

Célszerűnek tekinteném arról tájékoztatni Rákosi elvtársat, hogy egy szovjet munkatárs kinevezése a magyar belügyminiszter-helyettesi tisztségbe a szovjet belügyminisztérium Magyarországon tartózkodó munkatársainak javaslata volt, erről a szovjet kormány nem tudott, és ezt semmilyen mértékben nem lehet támogatni.

M. Szuszlov⁹

Szuszlov az iratot megküldte Hruscsovnak, az SZKP KB első titkárának is. A 6706-os számmal jelölt feljegyzésre Malenkov titkárságáról ez a válasz érkezett: „Malenkov G. M. et. az Ön javaslatával egyetért.” Mielőtt az olvasó a politikai paródia dimenzióit vélné felsejleni a sorok között, vessünk egy pillantást a naptárra: 1953 augusztusának közepén járunk. Sztálin majdnem fél éve halott. A Szovjetunióban a korábbi rettegés feszültségében még csak a hatalmi elit csatái jelentik a – köznép számára egyáltalán nem észlelhető – változást. Beriját, az állambiztonsági szolgálat legfőbb irányítóját

1953. június 26-án tartóztatják le. Újabb két hét eltelik, mire a letartóztatás hírét a *Pravda* július 10-én bejelenti. Rákosi hírnevének szempontjából nemcsak azért különleges a helyzet, mert 1953. június 13-án még Berija „csuklózta” Rákosit és a magyar pártvezetőket Moszkvában a személyi hatalom végtelen erőszakos gyakorlását számon kérve, hanem azért is, mert Lavrentij Berija, a fentebb idézett Szuszlov-feljegyzés főszereplője Rákosi moszkvai gyógykezelésekor még életben volt. Vagyis Rákosi „célzását” a magyar belügyminiszter-helyetessel kapcsolatban azon melegében a fogságban lévő Berija fejére olvashatták, ráadásul egy hiteles jelentőember, Rákosi szavai alapján. De másoknak is jól jött Rákosi hitelesítő ereje, még akkor is, ha csupán egyetlen érv volt a Berija ellen szóló sok ezer vád sorában. Rákosi Mátyás megint jókor jelentett jó helyen. Igaz, leváltott magyar miniszterelnökként, megbírált Sztálin-hívóként, de éppen a vert helyzetben jött számára mentőövként a Berijára tett panasza. A Sztálin-tanítvány Rákosi ezzel egyszeriben visszanyerte korábbi erejét. A szintén Sztálin-tanítvány Szuszlovnak és rajta keresztül Malenkovnak és Hruscsovnak is jól jött egy nemzetközileg is alátámasztható érv Berija önkényére.

Rákosin kívül a három szovjet érintett is meghatározó, életstratégiai kijelentésekkel szerepel ebben az iratban: Szuszlov, Ivanov és Tyiskov. Kiderül, hogy mindhárman egybehangzóan Berija utasításaként írták le a kérdéses ötletet. Most vizsgáljuk meg Tyiskov nyilatkozatát, amelyet főnökének, Szergej Kruglov belügyminiszternek¹⁰ tett 1953. augusztus 19-én a szovjet belügyminisztériumban Berijának ama javaslatáról, hogy a magyar belügyminiszter első helyettesének nevezék ki a szovjet belügy munkatársát. Egy nappal korábban, augusztus 18-án az SZKP KB Osztályán már beszélt ugyanerről Tyiskov, amint azt láthattuk az imént Szuszlov összefogla-

lójában. A dolgok akkori, moszkvai logikája szerint Tyiskov a berendelése után, azaz másnap a munkahelyén nem lehetett egészen biztos abban, hogy a jelentéstétele nyomán szabadon távozik főnökének irodájából. A tapasztalt szovjet állambiztonsági főtisztet azonban nem hagyta cserben az életösztöne. Megerősítette Rákosi Mátyás „célzását”, és minden részletben Berija felelősségéről beszélt. Mintha összebeszélt volna Rákosival. Berija, a szovjet állambiztonság egykori ura ekkor már letartóztatásban volt.

Folyó év június hónapjában, Budapesten töltött kiküldetésem idején, amikor az MDP KB a magyar kormány átszervezéséről döntött, s ezen belül arról, hogy a BM és az ÁVH egyesül, telefonon felhívott Berija, és javasolta, hogy Ivanov elvtársal, a szovjet belügyminisztérium Magyarországon dolgozó tanácsadójával együtt adjunk meg minden lehetséges támogatást Gerő elvtársnak, az új magyar belügyminiszternek a minisztérium megszervezéséhez. Egyidejűleg Berija indítványozta, hogy tanácsoljuk Gerőnek, nevezzen ki egy szovjet csekistát¹¹ a magyar belügyminiszter első helyettesévé.

Megvitattuk ezt a kérdést Ivanov elvtársal, és arra a következtetésre jutottunk, hogy ez az intézkedés nem célszerű, hiszen – arról nem is szólva, hogy egy magyar nyelven nem beszélő szovjet ember kinevezése a miniszter-helyettesi posztra a magyar belügyekbe való szovjet beavatkozás vádjára szolgáltatna ürügyet – egy ilyen kinevezés a magyar barátok részéről lehetővé tenné a felelősség áthárítását

a mi megbízottunkra a belügyi szervek munkájában elkövetett hibákért és eltévelyedésekért, és ez megnehezítené a magyar belügy mellett dolgozó szovjet tanácsadó helyzetét. Úgy döntöttünk, hogy mielőtt beszélünk Gerővel, ismét bejelentkezzünk e kérdés ügyében, kifejtjük álláspontunkat, és ez így is történt.

Berija az felelte, hogy az alábbi variációra kell javaslatot tennünk: legyen a szovjet belügyminisztérium főtanácsadója a magyar belügyminiszter első helyettese. Hogy ez miért kell, azt Berija nem magyarázta meg.

Az ismételt eligazítás után én és Ivanov elvtárs a Gerő elvtárssal folytatott megbeszélésen a magyar BM várható struktúrájáról szólva megemlítettük ezt a gondolatot, mégpedig a saját személyes javaslatunkként elővezetve. Gerő elvtárs azt válaszolta, hogy ő természetesen örülne, ha egy tapasztalt szovjet elvtársat tudhatna a helyetteseként, de nem biztos abban, hogy a szovjet kormány belemegy ebbe, mivel ők (a magyarok) nemrégiben kérvényezték, hogy több olyan szovjet vállalatigazgató maradjon magyar szolgálatban, aki a GUSZIMZ¹²-nél volt korábban, de ezt a kérést nem teljesítették. Abban állapodtunk meg, hogy én „kiderítem minderről Berija véleményét”, és tájékoztatom Gerő elvtársat.

Amikor Gerő elvtárssal folytatott megbeszélésünkről jelentés ment Berijának, utasítást adott arra, hogy adjuk át Gerő elvtársnak, hogy támogatja a magyar kormány ilyen tartalmú kér-

vényét. Ezt közöltük Gerővel, és ő azt felelte, hogy e kérdésről tanácskozik az MDP KB-ban. Gerő elvtárs a Budapestről történt elutazásomig (f. é. július 7.) erre a kérdésre nem tért vissza, én pedig nem tartottam szükségesnek azt, hogy erre emlékeztessem.

Ráadásul még az elutazásom előtt kiválasztotta valamennyi magyar miniszterhelyettes-jelöltjét, ezekről a jelöltekről konzultált velem és Kirszanov¹³ elvtárssal, a szovjet belügyminisztérium főtanácsadó-helyettesével, s én úgy véltem, hogy ezt a kérdést a magyar barátaink nem kívánják bolygatni.

Annak idején én nem tulajdonítottam jelentőséget ennek az ügynek, és meg is feledkeztem róla, annál is inkább, mivel mindez csak a megbeszélésekre korlátozódott, és magyar barátaink semmilyen gyakorlati lépést ebben az ügyben nem tettek.

Berija ama javaslata, hogy a magyar belügyminiszter első helyettesi posztjára egy szovjet belügyi munkatársat nevezzenek ki, most egy olyan lépésként lehet érdekes, mint saját befolyásának és ellenőrzésének megerősítése a népi demokrácia országában. Jelentésem az Ön rendelkezésére történt.

A. Tyiskov.¹⁴

Tyiskov jelentését Kruglov belügyminiszter Malenkovnak továbbította, 539. ügyszámon, 1953. augusztus 19-én. Az nem deríthető ki ezekből az iratokból, hogy Szuszlov korábban említett, augusztus 22-én kelt, Malenkovnak írt feljegyzése

összefüggésbe hozható-e a „belügyi vonalon” készített Tyiskov-jelentéssel, annál is inkább, mivel Szuszlov a hír forrása-ként Rákosit jelölte meg, de a belügyi munkatárs csak Gerő nevét említi a magyar politikai vezetők közül.

Van azonban egy megkerülhetetlen mozzanat Tyiskov nyilatkozatában. Folyamatosan arról számol be, hogy Berija milyen utasításokat adott neki (és Ivanovnak), majd ezeket a szovjet állambiztonsági szervezet vezére miként pontosította. A kapcsolat tehát Budapestről Berijával folyamatos volt, ami egy (akkor) ezredesi rangú belügyes munkatárs esetében eléggé különösnek mondható. A ranglétrán és az állománytáblán is voltak felette főcsoportfőnökök, miniszterhelyettesek és még ki tudja, ki mindenki más. Tyiskov tehát mindenkit megkerülve közvetlen kapcsolatban állt Berijával. A szóban forgó témából megítélve ez a kapcsolat egyfajta bizalmi kötelék volt. Még akkor is érvényes ez a megállapítás, ha ez az egész „ültessünk be egy csekitát a magyar belügyminiszter helyettesének” történet az utólagos kreatív emlékezet műve a már lefogott Berija befekettítésére és a leleplezők önfényezésére. Hiszen Tyiskov ezek szerint abban a helyzetben volt, hogy róla bárki elhiggye: Berija személyesen utasíthatta.

Tegyük fel most másképpen a kérdést: miként lehetséges, hogy a Berija bizalmasaként elkönyvelt Tyiskov megúszhatta az államvédelmi vezérrel való leszámolást? Aligha járunk messze az igazságtól, ha az iménti jelentése alapján Tyiskovról is elmondjuk: jókor jelentett jó helyen. Őrizet alatt lévő egykori főnökének pillanatok alatt hátat fordítva Tyiskov egy nagy leleplezés főszereplőjévé lépett elő. Az elsők között igazolhatta, hogy Berija magyarországi manipulációja „most egy olyan lépésként lehet érdekes, mint saját befolyásának és ellenőrzésének megerősítése a népi demokrácia országában”.

A népi demokrácia avatott őreinek új hatalmi gárdája tehát Moszkvában, immár Hruscsov vezetésével, a saját hitelességét alapozta meg Tyiskov munkatárs jelentésével. És Tyiskov nem az egyetlen lehetett, akit maguk mellé állítottak a pusztá életben maradás, a megbocsátás és a jövőbeli előléptetés ígéretével. Tyiskov ezredes pályafutását hamarosan részletesen is áttekintjük, mintegy történelmi karrierpéldaként. Előbb azonban készüljön egy gyors leltár a Szuszlov-lelél tartalmi elemeiről és az időpontokról, kiegészítve a Tyiskov-nyilatkozat adataival. A szovjet pártelnökségi tag levelében tévesen „Gáborként” megnevezett személy természetesen Péter Gábor, az ÁVH parancsnoka, akit 1953 januárjában Budapesten tartóztattak le. Vele kapcsolatban írja Szuszlov, hogy ügyének nyomozására Budapestre érkezett négy szovjet tanácsadó, s e csoport egyik tagjaként jelöli meg Tyiskov belügyi (ténylegesen állambiztonsági) ezredest, az 1949-ben Budapestről, kinevezése után négy hónap elteltével hazarendelt szovjet nagykövetet. Vajon mikor érkezhetett ez a négy szovjet tanácsadó Budapestre? 1953 januárjában, amikor még Sztálin élt? Vagy később? Ki volt a csoport másik három tagja? E kérdések megválaszolása nem lenne érdektelen, de nem érinti Rákosi hatalmi machinációinak témáját. Történelmi tény, hogy Budapesten a kormány átalakítása 1953. július 4-én történt meg. Ezt előzte meg június 13-án, Moszkvában az a rendkívül kemény bírálólat, amelyet Rákosi és vezetőtársai kaptak a szovjet vezetőkől – köztük Berijától is. E Moszkvában kikövetelt „megújulás” jegyében váltották le Rákosit a kormányfői tisztségből, ekkor zajlott le a magyar belügyminisztérium és az ÁVH egyesítése, s ennek szervezeti kérdéseiről konzultált Tyiskov Budapesten Gerő Ernő új belügyminiszterrel. Beriját Moszkvában 1953. június 26-án vették őrizetbe. Tyiskov

azt írta, hogy ő július 7-én tért vissza Moszkvába, az azonban nehezen hihető, hogy Berija letartóztatásáról ne tudott volna, hiszen egy különlegesen tájékozott állambiztonsági főtisztéről beszélünk. Bemutatott tényfeltáró nyilatkozata végén Tyiskov megemlíti, hogy Gerő kinevezte a helyetteseit, és a szovjet első helyettes kinevezésének témájára „nem tért vissza, én pedig nem tartottam szükségesnek azt, hogy erre emlékeztessen”. Ha Berija nincs rács mögött 1953. július 7-én, Tyiskov aligha merészkedik ilyesféle elnéző, megengedő gesztusra. Sokkal valószínűbb, hogy egy hatalmon lévő Berijának a magyar vezetők önfejű, rögtönző végleteségéről érkezett volna a jelentése. Tyiskov azonban gondosan mérlegelte a kialakulóban levő erőviszonyokat, és úgy jelentett, amint azt láttuk.

Nem járunk messze a valóságtól, ha leírjuk: Rákosi Mátyást leváltották ugyan a kormányfői tisztségből, de meghagyták pártvezetőként, s nevének erejét 1953-ban nem csupán saját maga, de a moszkvai „elvtársak” is hatékonyan hasznosították. Közöttük dokumentálhatóan Hruscsov, az SZKP vezetője, Malenkov miniszterelnök és Szuszlov KB-titkár is. Tyiskov ezredes pedig epizód szerepből lett főszereplő. Természetesen nem lehet azt állítani, hogy Berija befekettítése a magyar BM-be ültetendő „csekista” ügyében elegendő lett volna a felsoroltak jövőbeli boldogulásához. Annyit azonban mindenképpen láttat ez az epizód, hogy a hatalom berkeiben a látszólag jelentéktelen ügyek is különleges súlyt kapnak, ha hitelesítő és egyéb érveket megerősítő értelmezést nyernek. Rákosinak – talán a fenti eset révén is – három további esztendő jutott a hatalom csúcsán. És amikor kitelt az ideje a magyar „testvérpárt” élén, 1956. július 26-án nem egy letartóztató brigád, hanem maga Mihail Szuszlov várta a magyar kormánygéppel érkező elvtársát és feleségét a moszkvai repülőtéren.

A SZUVERENITÁSRA ÉRZÉKENY RÁKOSI SZELEKTÍV MEMÓRIÁJA

Visszaemlékezéseiben az 1953 és 1956 közötti időszakról szóló fejezet elején Rákosi megállapítja: „Sajnos, lépten-nyomon tapasztalom, hogy az emlékezetem már nem a régi, s nem »hű a haladékony időhöz«. Jobb lett volna néhány évvel előbb leírni, akkor bizonyára pontosabbak lennének.”¹⁵ Rákosi, felmentést kérve az emlékező felelőssége alól, itt Vörösmartyt idézi, de talán találóból lett volna egy másik részlet idézése a *Zalán futásából*: „Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?” Ez a „homály” persze enyhe kifejezés ahhoz képest, hogy Rákosi a következő oldalon milyen repeső szavakkal vél emlékezni arra a találkozóra, amelyen – a jegyzőkönyvek és más visszaemlékezések tanúsága szerint – kőkemény bírálatot kapott Moszkvában, a Sztálin halála után még Beriját is magában foglaló szovjet vezetéstől. Noha már a jegyzőkönyvben rögzített szöveg is elég drámai, hozzá kell tennünk, hogy a ténylegesen elhangzottak valószínűleg még ennél is keményebbek lehettek.* Ehhez képest Rákosi ezt írja: „Én nagyon örültem mind e javaslatoknak.”¹⁶ Majd később „a szovjet elvtársak figyelmeztetései és tanácsai nekem nagyon kapóra jöttek, s azonnal magamévá tettem őket”.¹⁷ Nota bene: Rákosi itt nem egyszerűen megrovást kapott, hanem ekkor, 1953. június 13–16-án, Moszkvában, az öt nagy nyilvánosság előtt lezsidózó¹⁸ Berijától kellett tudomásul vennie, hogy meg kell válnia a miniszterelnöki tisztségtől. Igaz, maradhatott az MDP

* Állítólag Berija azt is a szemébe vágta, hogy mindenféle királya volt már Magyarországnak, de zsidó származású még soha: Még ha ez a kijelentés nem igaz is, jellemző, hogy ez terjedt el az 1953. júniusi moszkvai értekezletről.

élén. Emellett egy koncepció per árnyéka is felsejlett előtte, mivel Malenkov azzal vádolta meg, hogy titokban akart tárgyalni Eisenhower elnökkel.

De visszatérve témánkhoz: Rákosi memóriája más alkalmakkor is szelektíven működött. A *Visszaemlékezések* névmutatója például egyáltalán nem tartalmazza Belkin altábornagy nevét. Nem meglepő persze, hogy az emlékezet „kihagy” a Rajk-per egyik kiagyalójának és stratégiai tervezőjének személyét illetően. Rákosi – egyébként kiváló – memóriájának megtorpanása azt jelzi, hogy utólag is titkolni akarta a megtorlások idején Moszkvával folytatott, napi szintű egyeztetéseit (például Pálffy György tábornok letartóztatása előtt egy nappal). Az orosz források azonban Belkin nevének említésekor kivétel nélkül utalnak a Rajk-ügyben Budapesten végzett tevékenységére. Arszenyij Tyiskov neve mellett ugyanakkor a kétkötetes Rákosi-memoár névmutatójában három oldalszám is áll. A fellapozott oldalakon található utalások azonban még annál is meghökkentőbbek, mint az iménti furcsa feledékenység.

A név első említése a memoárnak abban a részében található, ahol Rákosi felidézi egyik moszkvai tárgyalását. Ezen a visszaemlékezés szerint Berija azt javasolta, hogy a letartóztatásban lévő Péter Gábor ügyének felülvizsgálatára a Szovjetunió egy hivatalos bizottságot küldhessen ki Magyarországra.¹⁹ Rákosi itt, mielőtt megemlítené, hogy a bizottság vezetője Tyiskov lenne, egy érdekes utalást tesz. Mint írja, nem tartotta helyesnek, hogy egy magyar állampolgár (értsd: Péter Gábor) ügyében a szovjet hatóságok kutakodjanak magyar területen. Ez azért is érdekes, mert a negyvenes évek végén, a koncepció perek idején az ilyen szovjet tevékenységet Rákosi tevőlegesen is segítette. (A memoár feljegyzései 1960-ban készültek.) Különben is: egy magyar ügy aktái miként állhattak a szovjet

hatóságok rendelkezésére, ha Rákosi ennyire érzékeny volt az önrendelkezésre?

Rákosi még a memoár írásának idején is pontosan tudta, hogy Tyiskov megkerülhetetlen. Mégis fontosabbnak tartotta a Berijával dacoló bátor magyar pártvezető kiállítását leírni, semhogy pontosan rögzítse, ki is volt ez a Tyiskov. Csupán ennyit ír: „(azelőtt tanácsos a bpesti követségen)”. Így, zárójelben. Igen, Arszenyij Tyiskov állambiztonsági ezredes valóban tanácsos volt, diplomáciai fedésben. 1949-ben pedig a Szovjetunió nagykövete. Főszereplője a korszak egyik legnagyobb szovjet diplomáciai-hírszerzői malőrjének, a GRU ügynökeként leleplezett Pálffy György magyar tábornok dekonspirálódásának. Erre a Tyiskovra Rákosi csak egy odavetett, zárójeles félmondattal emlékezett volna? Korábban részletesen idéztük Rákosi ugyanezen memoárjából azt a részt, amely Pálffy szovjet kémkedési ügyére vonatkozik. Ott sem tesz említést róla, de elképzelhetetlen, hogy Rákosi Mátyás ne tudta volna: Arszenyij Tyiskov szovjet nagykövet egy személyben a Komitet Informacii hírszerző csúcsszervezet főrezidense is volt Magyarországon. Amint azt is tudta Rákosi, hogy a szovjet katonai hírszerzés baklövése miatt Tyiskovot nagykövetségként hazavezényelték Moszkvába. De valamiért mindez nem került a Rákosi-memoár közlendői közé.

Tyiskov tekintetében Rákosi a továbbiakban sem kívánt emlékezni az őt kompromittáló tényekre. Később, egy másik helyen ezt írja szovjet állambiztonság vele szoros kapcsolatot tartó főmegbízottjáról: „Tyiskov, akit néhányan közülünk ismertek, mert egy időben, a budapesti szovjet nagykövetségen az egyik tanácsos, vagy első tanácsos volt...”²⁰ Amint arról sem ejt szót visszaemlékezéseiben, hogy 1953 nyarán ez az „egyik tanácsos” Moszkvában, a belügyminisztérium munkatársaként miként segédkezett Berija bűnlajstromát bőví-

teni Rákosi ötletének igazolásával. Az pedig hajlott kora ellenére sem életszerű, hogy Rákosi ne emlékezett volna az álnéven bejelentkező Sztálin telefonjára, hiszen akkor éppen a szovjet nagykövet, azaz Tyiskov próbálta menteni a menthetetlent – amint arról az előzőekben már esett szó.

NYOLC ÉV RÁKOSI HATALMÁNAK ÁRNYÉKÁBAN

Amikor Tyiskov ezredest 1946-ban Magyarországra vezényelték, új állomáshelyéről legfeljebb a felkészítő anyagokból szerezhetett információkat, és persze megvoltak a szomszédos Jugoszláviában szerzett többéves „átlátás” tapasztalatai is. Azt is tudhatta, hogy Rákosi Mátyás nagy csodálója a felszabadító jugoszláv partizánhadereg vezérének, Titónak. Amint korábban utaltunk rá, Tyiskov átvezénylése Belgrádból Budapestre aligha lehetett véletlen. A magyar főváros diplomáciai köreiből csak nagyon keveseknek tűnhetett fel az új szovjet tanácsos, még akkor is, ha sejthető volt – amint a szovjet diplomatakról általában –, hogy valójában hírszerzői vagy elhárítói feladattal érkezett Magyarországra. Ma már azonban tudható, hogy Arszenyij Tyiskov nem akárki volt a szovjet állambiztonság szervezetében. Balkáni és kelet-európai ügyekben különleges ismeretekkel rendelkezett.

Arszenyij Vasziljevics Tyiskov (1909–1979) a közép-oroszországi Penza városában, Lermontov szülőhelyének közelében született. A középiskola után bírósági és ügyészégi kisegítő és gyakornok volt, majd jogi diplomát szerzett. 1934-ben kapta meg a bírósági és ügyészégi feladatok ellátására érvényes

oklevelét. Rövid időn át az igazságügyi népbiztosság munkatársaként dolgozott. Ifjúkorától beszélt szerbhorvát és angol nyelven. 1934-ben tényleges katonai szolgálatra vonult be, majd 1935-ben az állambiztonsági szervezet munkatársa lett. 1941-ig az elhárítás különféle szakterületein dolgozott a központi apparátusban. A háború elején az Anders tábornok²¹ által vezetett lengyel hadsereg kémelhárítói teendőt irányította. 1944 áprilisától a jugoszláv népi felszabadító hadsereg vezérkarához vezényelték, összekötő tisztként, alezredesi rangban. Tényleges feladata a főparancsnokság és a partizánosztatok elhárító tevékenységének megszervezése volt. Titónak és vezetőtársainak (törzskarának) biztonságáért is Tyiskov elhárító osztaga felelt. A háború befejeződése után Arszenyij Tyiskov a jugoszláviai szovjet katonai misszió vezetőjének szakértője lett, helyettes rezidensként, majd – mint többször is említettük – 1946 októberében ezredesi rangban Budapestre került a külföldi hírszerzés rezidenseként, követtanácsosi fedésben. 1947 májusában jött létre Moszkvában a Komitet Informácii, amely a külügyminisztérium szervezetében magában foglalta a szovjet katonai- és állambiztonsági hírszerzést, Tyiskovot 1949-ben a szovjet nagykövetség vezetésével bízták meg, rendkívüli és meghatalmazott nagykövetként. Tyiskov életrajzai általában nem említik, hogy néhány hónapon belül – a korábban bemutatott Pálffy-ügy miatt – leváltották nagyköveti megbízatásából, és visszarendelték Moszkvába. Mindez esetében nem büntetést, hanem egyfajta szerény kárpótlást jelentett a nagyköveti leváltás után. Az ezredes 1950-től a KI illegális felderítési főcsoportjának helyettes vezetője, majd főnöke lett. Három éven keresztül irányította a fedésben külföldön tevékenykedő szovjet hírszerzők, az úgynevezett *nyelegalok* (nem legálisok) seregét. Ez a pozíció az állambiztonsági szervezet legtitkosabb és legnagyobb szaktudást igénylő posztja

volt. 1954-től a KGB felderítő főiskolájának parancsnokhelyettese, 1960-tól 1966 decemberéig parancsnoka. 1965-ben vezérőrnagy. 1967 februártól nyugdíjasként publikált állam-biztonsági témában.

Arszenyij Tyiskov szakmai portréjának megrajzolásában meghatározó, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia kapcsolatainak alakulásában nem volt ugyan főszereplő, de hírszerzőként a legfelsőbb politikai vezetésig jutottak elemző jelentései. Személye példa arra, hogy bármilyen fegyelmezett és szervezett struktúra is egy kémügynökség, a rezidentúra közlése olykor irracionális íróasztali hányattatások közepette jut csak el a döntéshozókhoz. Tyiskovnak és embereinek Jugoszláviából küldött anyagait nem csupán „altatták”, de olykor még a kemény hangú, kioktató bírálatból is jutott nekik. Moszkvában ugyanis egy főcsoportfőnök azt hitte 1945-ben, hogy Sztálinnak csak kedvező hírek továbbíthatók Titóról és környezetről. Rövid pillanatkép következik a háború utáni Jugoszláviából és a szovjet fővárosból – hírszerzői dokumentumok alapján. Végül az is kiderül, hogy mi köze mindennek Tyiskovhoz, Rákosihoz és a szovjet–jugoszláv politikai szembenállás evolúciójához.

Jevgenyij Primakov szerkesztésében 2014-ben jelent meg egy hatkötetes esszégyűjtemény,²² amely összefoglalja a szovjet felderítés különféle korszakairól közlésre érdemesnek tartott részleteket. A sajátos műfajú kollekció a hírszerzés vezetőjeként is tevékenykedő szerkesztő által végigolvasott és idézett eredeti – s javarészt nem hozzáférhető – iratok alapján ad áttekintést többek között a jugoszláviai szovjet hírszerző tevékenységről is. A kötetből – amely világpolitikai keretbe helyezi a történeteket, megvilágítva az akkori moszkvai szándékokat, politikai ábrándokat, taktikai játszmákat – kiderül: Tyiskov, a „terepen” dolgozó rezidens már

1945-ben részletesen beszámolt arról, hogy Jugoszláviában több vezető a moszkvai elképzelésektől merőben eltérő irányokban orientálódik. A Jugoszláviából érkezett jelentésekre azonban letorkoló utasítás volt a válasz.

„Fityin²³ vezetése alatt az NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság) felderítése türelmes és rugalmas állásponton volt a jugoszlávokat illetően. Amikor Tyiskov ezredes [akkor még valójában alezredes], a belgrádi rezidens helyettese 1945 márciusában azt jelentette a Központnak, hogy a jugoszláv kormányba M. Grol és Sz. Koszanovics burzsoá politikusokat is bevették (ennek tényét Sztálin is bírálta), [Tyiskov] egyúttal azt is állította, hogy Tito így kívánja megvalósítani önálló politikáját, »nem számolva a szovjet kormány véleményével«. Tyiskov ezt az irányvonalat úgy minősítette, mint amely »helytelen és a Szovjetunió számára káros«. Fityin aláírásával Belgrádba pedig ez az üzenet ment: »A Jugoszláviában kialakult helyzetben Tito nem viselkedhet másképpen. Semmi alap sincs arra, hogy meggyanúsítsuk az irántunk való őszinteség hiányával vagy az irántunk való rokonszenvének megváltozásával. Ne tegyenek elhamarkodott következtetéseket.«” Egy másik alkalommal Fityin ilyen megjegyzést írt egy belgrádi jelentésre: „magának a szerzőnek az értelmezései szovjetellenesek ebben az irományban”. Majd azt vetette a szerző-rezidens szemére, hogy a jugoszláv párt- és kormányvezetők elleni vádak nagymértékben tendenciózusak, és a hírszerlések továbbítói vagy az angol provokációk áldozatai, vagy azok közreműködői.

Arszenyij Tyiskov számára tehát a hírszerző feladat nem egyértelműen jelentett politikailag biztos, igazodásra alkalmas hátteret is. Ő és társai ennek ellenére azt jelentették Belgrádból, amit észleltek, pedig nem túlzás azt állítani, hogy ezzel az életüket is kockáztatták. Legalábbis az, hogy a „szovjet-

ellenesség” vádja elhangzott ennek kapcsán, erre utal. Fityin mentségére legyen mondva: őszinte jelentéseivel korábban, 1941 nyarán ő is nehéz helyzetbe került. Sztálin ugyanis egyáltalán nem honorálta, hogy Fityin túl komolyan vette a német támadási előkészületeket, és csak az mentette meg a letartóztatástól és a kivégzéstől, hogy jóslatai 1941. június 22-én valóra váltak. Nem csoda tehát, hogy miután egyszer majdnem megégette magát, a továbbiakban sokkal inkább konformista módon viselkedett.

Primakov fél évszázaddal később azt is feltárta, hogy a Belgrádból 1946-ban Budapestre átparancsolt Tyiskov jelentéseit – utólag – milyen alaposan végigböngészték a moszkvai politikai döntéshozók. Igaz, a korábbi évek tapasztalatait Tyiskov már Budapestről összegezte a legfelsőbb pártszervek külön utasítására, 1948-ban. Ezen a ponton fontos megemlíteni egy rövid háttér-információt a szovjet és az ennek megfelelő, akkori magyar külszolgálati, tartós kiküldötti állapotokról. Moszkvában a rezidens kiküldését, e tisztségre való kinevezését az állambiztonsági miniszter vagy a védelmi tárcavezető javaslatára a pártvezetés (elnökség, PB) hagyta jóvá – általában észrevétel nélkül. Egy követtanácsos vagy nagykövet jóváhagyása ugyanígy történt a külügyminiszter kezdeményezésére, és a nagykövet a politikai zsargonban lényegében formálisan is a kormány tagjának számított. Ha rezidens/főrezidens és nagykövet is volt valaki egy személyben, az megkülönböztetően erős politikai pozíciót jelentett, hiszen a jelentéseit rezidensként az állambiztonsági (vagy védelmi) minisztériumi csoportfőnöknek küldte ugyan, ám sorait azonos időben kellett megkapniuk a pártvezetőknek is. Nagyköveti jelentéseit viszont az MGB és a védelmi minisztérium nem kötelezően kapta meg, ami folyamatos belső konkurenciaharchoz vezetett.

Tyiskov rezidenshelyettes 1945–1946-ban tehát a legjobb tudása szerint jelentette a Központnak az általa észlelt jugoszláviai jelenségeket, és aligha nyugodtan vette tudomásul az ezért kapott megrovó utasításokat. A szovjet–jugoszláv nyilvános politikai szakítás idejéről Primakov így ír: „A felderítőknak – a levéltári dokumentumok tanúsága szerint – jelentéktelen szerepük volt annak a levélnek a létrejöttében, amelyet az ÖK(b)P KB 1948. március 27-én küldött a JKP KB-nak, s amely a Jugoszláviával való konfliktus kezdetét jelentette. Ebben [Moszkva] felsorolta a jugoszlávok számos hibáját, és követelte azok haladéktalan kijavítását.”²⁴ A következő bekezdésben az is kiderül, hogy Primakov egyáltalán nem a hírszerzői mundér becsületének elvtelen védelmezőjeként tette ezt az elgondolkodtató megjegyzését. „Sztálin és a Politikai Bizottság csak ugyanezen év [1948.] március 25-én kapta meg azt a felderítői jelentést, amelyet pártvonalon követeltek ki az NKGB volt belgrádi rezidenshelyettesétől, Tyiskovtól, s amely a következő címet viselte: »A jugoszláv kormány és a kommunista párt néhány vezetőjének cselekedetei a Szovjetunió érdekeivel ellentétes irányban«. Ebben a dokumentumban a szerző egybegyűjtötte minden kritikai észrevételét a korábbi távirataiból a jugoszlávokat illetően.”²⁵

Emlékeztetünk arra, hogy Arszenyij Tyiskov ekkor már Budapesten volt, második esztendeje, rezidensi beosztásban, követtanácsosi fedésben. Nem lehetett túl bonyolult dolga, ha egyik befolyásos moszkvai kapcsolatának jelezni kívánta: szívesen írna egy összefoglalót, mert nem lesz jó vége annak, ami a jugoszlávoknál folyik. Meg is írták vele. „Később, amikor Tito már »fasiszta hóhérnak és gyilkosnak« lett kikiáltva, a jelentés mellé odakerült egy feljegyzés, amely akkor sokba kerülhetett a hírszerzés vezetőinek, így Fityinnek is [Fityin

csupán 1946-ig töltötte be ezt a posztot, viszont Berija halála után kegyvesztett lett, ami feltehetően indokolta Primakov általi lejárátását is]. Az iratban ez állt: »A Tyiskov jelentésében felsorakoztatott tények közül annak idején egyetlenegy sem jutott az ÖK(b)P KB és a külügyminisztérium tudomására. Ismeretes, hogy az MGB PGU [Politikai Főcsoportfőnökség] nem engedélyezte e tények továbbítását az ÖK(b)P KB-hoz, továbbá a belgrádi rezidentúra olyan utasításokat kapott, hogy ne gyűjtsön értesüléseket a JKP vezetőiről. 1948 áprilisában megtörtént valamennyi olyan KI- [Komityet Informacii] anyag felülvizsgálata, amely a JKP KB-ról és Jugoszlávia egyes vezető személyiségeiről szólt. Az anyagok többségét e kérdéskörben a KI katonai részlege készítette, s a jelentések a Szovjetunió Jugoszláviában működő katonai missziójának vezetőitől érkeztek.«²⁶ Életrajzi adatai szerint Arszenyij Tyiskov 1946 januárjáig a jugoszláviai szovjet katonai missziónál a vezető mellett, szakértői beosztásban dolgozott, többször a rezidens helyetteseként említi. Ezt követően az NKGB-MGB személyzeti osztályának rendelkezési állományába került, osztályvezetői beosztásban, 1946. március 14-től ezredesi rangban. 1946. június-júliusban az MGB PGU irodáját vezette Lvovban: ez akkoriban talán a leginkább szenzitív helyszín volt, tekintettel a nyugat-ukrajnai polgárháborús viszonyokra, ami a Bandera-mozgalom felszámolásából adódott. 1946. augusztus 1-jétől októberig ismét rendelkezési állományba került: lényegében ez volt a felkészülési ideje a magyarországi küldetésre.

Látható, hogy Tyiskovot jóakarói még idejében kivonták az MGB-beli főnökének, Fityinnek a befolyása alól. A sorozatos főnöki elmarasztalások dacára a káderosztály élére került, előléptették, majd a Kárpátalját is ellenőrző lvovi regionális hírszerző-elhárító irodát vezette, és ott megkezdhetette

a magyar vonatkozások „terepközeli” tanulmányozását is. Azt a rendelkezésünkre álló anyagokból egyelőre nem lehet kideríteni, hogy Tyiskov ezredes minek vagy kinek köszönhette sorsának fordulatait. Annyi bizonyos, hogy egy, a KI, a külügyminisztérium és az MGB felett álló pártvezető lehetett, aki akár tudhatta azt is, hogy Tyiskov belgrádi jelentéseit az MGB és a KI sorozatosan elsikkasztja. Az illetőnek azonban nem lehetett akkora befolyása, hogy idő előtt feltárja a jugoszláviai jelentések tartalmát. A „pártvonalon kikövetelt”, politikai viharokat kiváltó felderítői jelentése után egy évvel Tyiskov Budapesten nagyköveti beosztásba került. A fentiek alapján az is életszerű lehet, hogy Moszkva nem egyszerűen egy különlegesen felkészült Jugoszlávia-szakértőt küldött – előre látóan – a magyar fővárosba (amint azt e fejezet bevezetőjében feltételeztük), hanem Tyiskov történetében egyúttal egy hírszerző kimentését is nyomon követhetjük saját, rosszul taktikázó előjáróinak szorításából. Rákosi Mátyás azonban – ha igaz a GRU-val fenntartott kapcsolatának időtartamára vonatkozó megjegyzés – már 1946-ban sejthette, hogy a Budapestre érkezett, új szovjet „diplomátának” milyen tapasztalatai vannak. Bár visszaemlékezésében úgy tesz, mintha kihagyna az emlékezete, Rákosinak egészen pontosan tudnia kellett, hogy ki is volt Arszenyij Tyiskov, akinek jugoszláviai ismeretei és információi a Rajk-perben is hasznukra lehetnek az előre megírt nyomozati koncepció budapesti és moszkvai összeállítóinak.

Van még egy mozzanat, amely a többnyire kiválóan emlékező Rákosi szándékos hallgatására utal Tyiskov ügyében. Idéztük visszaemlékezéseiből azt a részt, amelyben állítása szerint finoman kérdőre vonta Sztálint, hogy a szovjet tanácsadókkal telerakott HM-ben minek kellett Pálffy miniszterhelyettesnek még kémkednie is Moszkva számára. Sztálin, mint

láthattuk, intézkedett: tiltásával, legalábbis egy rendelet erejéig, leállították a szovjet hírszerzői ténykedést a „testvéri” országokban. Pont Rákosi ne tudta volna, hogy ez az affér éppenséggel Tyiskov nagykövet idején történt? Azt azonban sem a magyar pártvezér, sem a világ nem tudhatta, hogy Jugoszláviában már 1945-ben érvényben volt az NKGB-tisztekre vonatkozó parancs, miszerint megtiltották a jugoszláv párt- és állami szervezetekben, valamint a fegyveres testületeknél ügynökök beszervezését. Mindez Jevgenyij Primakov kötetének idézett fejezetéből derül ki. Ugyanitt olvasható a szerző ama megállapítása is, hogy a szovjet–jugoszláv barátság korában a szovjet hírszerzés jugoszláv közreműködéssel legalább hét fontos ügynököt telepített külföldre. E titkos ügynökök a két állam közötti, későbbi súlyos viszály ellenére sem dekonspirálódtak. Primakov megfogalmazása szerint „ez természetesen lényeges momentum”.²⁷

Korábban bemutattuk, hogy Moszkva a háború utáni érdekeinek megfelelően különösen képzett, tapasztalt állambiztonsági, elhárító/hírszerző szakembereket vezényelt Budapestre a magyar politikai vezetőkkel való folyamatos kapcsolattartásra. Mivel Rákosi Mátyás memoárja a két kulcsszereplő, Belkin altábornagy és Tyiskov ezredes személyét illetően legfeljebb sokatmondó elhallgatásokkal jellemezhető, igyekeztünk feltárni a szovjet szürke eminenciások tényleges tevékenységét. A magyarországi megtorlásokban is aktívan részt vevő Belkin személyes sorsának alakulása egyúttal jól érzékelteti a szovjet megtorló rendszer valós természetét. Különös, hogy a hrucsovi megújulás közepette Belkin életben és gyakorlatilag büntetlen maradhatott, az pedig még különösebb, hogy évtizedekkel később – részben – rehabilitálták. Emlékeztetünk arra, hogy egy olyan személyről, szovjet tábornokról van szó, aki Sztálin, Berija, Abakumov és mások megbízottjaként volt Rákosi

segítségére a kitalált perek konstruálásában, ártatlan emberek kivégzésében, kínzásában és bebörtönzésében.

Primakov, aki a témával foglalkozó fejezetnek a sajátosan csengő Baráti országok családjában címet adta, kissé dezinformáló módon úgy állítja be, mintha a szovjet titkosszolgálati együttműködés csupán a Pálffy-ügy után kezdődött volna el: „Az ÖK(b)P KB Politikai Bizottsága és a szovjet Minisztertanács által adott megbízatás (1950 áprilisa) értelmében a szovjet nagykövetségek Budapesten, Bukarestben, Varsóban, Prágában, Szófiában és Tiranában²⁸ nem csupán tájékoztatták a népi demokratikus országok első számú vezetőit arról, hogy a Szovjetunió felhagyott a felderítő tevékenységgel Közép- és Kelet-Európában, hanem egyúttal kifejezték a szovjet fél ama óhaját is, hogy létesüljön együttműködés az országaink felderítő szolgálatait magukban foglaló állambiztonsági szervezetek között. Heteken belül megállapodások történtek arról, hogy ezen intézmények felelős munkatársai kiutaznak Moszkvába az együttműködés gyakorlati kérdéseiről szóló tárgyalásokra és egyeztetésekre.”²⁹ Mindez meglehetősen sajátos elkenése annak, hogy az érintett országok saját titkosszolgálatait az első pillanattól kezdve szovjet tanácsadókkal és szovjet titkos ügynökökkel alakították meg. Primakov mégsem állított teljesen valótlant: a korábban is létező együttműködést 1950 áprilisától jóval szofisztikáltabb módszerekkel folytatták.

Rákosi Mátyás – bár 1960-ban már nem szívesen emlékezett erre az epizódra sem – pontosan tudta, hogy a Tyiskov után érkezett szovjet nagykövet³⁰ miről és milyen előzményekről tájékoztatja. Ez akkor is így volt, ha a diplomata és Rákosi sem hánytorgatta fel egymásnak a Pálffy-ügy miatti budapesti politikai fiaszkót. Ráadásul a diplomata azzal is tisztában volt, hogy Rákosi – akkor – komoly diadalként élte meg

az ügyet. Primakov részletesen taglalja, hogy Moszkva minden érintett országgal fontos egyezményt írt alá, amely szerint „a különleges szolgálatok együttműködése szervesen illeszkedik a Szovjetunió és a népi demokráciák országainak államközi kapcsolatába, s ennek fő célja a legfőbb ellenséggel – az egységesen így számon tartott amerikai titkosszolgálatokkal és NATO-beli partnereikkel – szembeni harc”.³¹

Primakov Magyarországgal kapcsolatban jól észlelhető keserűséggel írja le saját véleményét az 1953-ban történt belügyi és állambiztonsági átszervezésekről. „Nem alakultak és fejlődtek egyszerűen a kapcsolataink magyar barátainkkal sem. 1953-ban a magyar pártállami vezetés elrendelte az állambiztonsági vezetés összevonását – az oda tartozó, újsütetű³² felderítő szolgálattal együtt – a belügyminisztérium szervezetébe, ami meggyengítette a külföldi hírszerzést, mivel a munkatársak csaknem felét az immár egységes BM más részlegeibe vezényelték, azok megerősítésére. Dacára mindennek 1956-ra a szovjet tanácsadók és konzultánsok segítségével alapjaiban véget ért a magyar felderítés kialakítása. Ez az erőfeszítés már kezdte meghozni az első pozitív eredményeit.”³³

Primakov nyilvánvalóan ismerte a magyar hírszerzés rendkívül alacsony színvonalát: a kihelyezett hírszerzőtisztok túlnyomó többsége semmilyen nyelven nem beszélt, az érettségizettek is fehér hollónak számítottak közöttük. Az ÁVH hírszerzésének határfoka ezért az egész időszakban katasztrofális volt, és csak a magyar emigráció vonalán ért el eredményeket. Mindez azonban egyáltalán nem az 1953-as átszervezés következménye volt: a valós okok a rendszer ortodox osztályharcos jellegéből adódtak. Erről viszont a kommunizmus-sal valójában soha sem szakító szerző nem kívánt írni, így inkább ő is bűnbakokat kreált. A magyar hírszerzést ugyanis nem 1953-ban hozták létre, hanem 1945-ben.

Dokumentált tény, hogy Rákosi Mátyás pártvezetőként és kormányfőként is együttműködött a szovjet felderítéssel. Kapcsolatait Belkinnel és Tyiskovval e fejezet tanúsága szerint nem az esetlegesség, hanem a tudatosság és a pragmatizmus, vagyis a haszonelvűség jellemezte. Primakov megfogalmazásából pedig az bizonyosodik be, hogy a „szovjet elvtársak” ellátták mindazon hírszerzői információval, amelyre Moszkva szerint „Rákosinak és harcostársainak” szükségük lehetett Magyarországon. E különleges tájékozódásról Rákosi Mátyás visszaemlékezései említést sem tesznek. Kapcsolati hálóját tekintve azonban Rákosi a szovjet hírszerzés információi révén áttételesen összeköttetésben állt egy hatalmas kém szervezet apparátusával Moszkván, azaz a Központon keresztül. Ilyen léptékű információs csatornái magyar politikusként aligha lehettek más időkben. A Rákosi brand ereje valójában hatalmának utolsó napjáig (1956. július 18.) különleges kiterjedésekkel garantálta számára a tájékozódást egy különleges politikai közösségben, amelynek vezető állama a Szovjetunió volt.

Érdemes megismerni Primakov 1956-tal kapcsolatos sajátos benyomásait is, annál is inkább, mert az általa írtak egyúttal a ma is érvényes orosz interpretációt jelentik:

A KGB főtanácsadójának apparátusa a saját csatornáin keresztül részletes tájékoztatást adott a magyarországi helyzetről, amelyről a magyar kollégák szívesen számoltak be. Ott [Moszkvában] ezt a tájékoztatást a kellő módon kezelték, s azokkal az információkkal együtt használták fel, amelyeket a világ minden részéről a szovjet külső felderítés szerzett be, így tájékoztatták Rákosi M[atya]st és harcostársait. Ahogy Magyar-

országban felizzottak a politikai szenvedélyek, és kiéleződött a küzdelem a hatalom legelsőbb vonulataiban a különféle csoportosulások között, úgy változott a hangulat a helyi titkosszolgálatoknál. Egyre gyakrabban hangzott el – korántsem igazságos – bírálat a Szovjetuniót és annak magyarországi politikáját illetően. Mindez természetesen negatívan hatott az együttműködésre. 1956 októberében a felderítésért felelős tanácsadó a Központnak küldött jelentésében azt írta, hogy a magyar kollégák ilyesféle hangulatai „jelentősen megnehezítik a közös harc folytatását a népi demokrácia igazi ellenségeivel szemben”. Mégis, mindezek dacára, a Szovjetunióval való barátság pozíciójában megmaradt magyar hírszerzőkkel folytatódott az együttműködés. Még az információcsere intenzívebbé válása is meglátszott a nyugati felderítő ügynökhálózatok tetteire vonatkozóan, úgy magyar területről, mind annak határain túlról.* Így idejekorán, közös erőfeszítésekkel szereztek meg és küldték el a két ország legfelsőbb vezetésének a New York-i főhadiszállással rendelkező Magyar Nemzeti Bizottság tervét.³⁴ E terv fő szándéka az volt, hogy több országban magyar diploma-

* Jelenlegi adataink szerint Magyarországon belül 1956-ban csak a Magyar Harcosok Bajtársi Közossége (MHBK) által szervezett Mező Sándor és Pathy Lajos, valamint a brit követség által tartott Hammersberg Viktor ügye nevezhető érdemleges kémtevékenységnek. Primakov utalásával szemben 1956 folyamán, legalábbis a forradalom napjait, éppen a nyugati kémszervezetek szinte teljes passzivitása állapítható meg. Jellemző módon a forradalom kitörésekor egyetlen amerikai, brit vagy nyugatnémet hírszerzőtiszt, illetve telepített és hírközlési lehetőségekkel rendelkező hálózat sem tevékenykedett Budapesten.

tákat arra vegyenek rá, hogy álljanak át a felkelők oldalára, vigyenek magukkal iratokat, sőt foglalják el követségeiket. Budapest utcáin már folytak a fegyveres összecsapások, amikor dokumentumok érkeztek arról, hogy osztrák területen magyar emigráns zászlóalj felállítását tervezik, és azt a magyarországi harcokban való részvételre, rövid időn belül át akarják dobni.³⁵ A hatalom megdöntését követően, Nagy I[mre] kormányának határozatával az MNK állambiztonsági szervezeteit felszámolták. A magyar felderítés újjáteremtése és vele az együttműködés helyreállítása a felkelés elfojtását követően azonnal megkezdődött. Már 1956 novemberében működni kezdett [a hírszerzés] központi apparátusa, harminc fővel. Segítségünkkel [sic!] helyreállt a külföldi magyar hírszerzés képviselteinek többségében a normális munka. Valamennyi további évben az együttműködés gyarapodva, az egyenjogúság alapjain, az 1956-os esztendő tragikus eseményeiből levont tanulságok figyelembevételével fejlődött.³⁶

Primakov sorait némileg árnyalja, illetőleg a külföldi magyar hírszerzés állapotát pontosabban adja vissza az a levél, amelyet a londoni rezidentúra vezetője küldött 1956. november 27-én Budapestre. Ebben az időszakban még senki sem tudhatta, hogy milyen módon fog konszolidálódni a Kádár-rendszer (ekkor még az ÁVH teljes feloszlatásáról volt szó). A levél írója abban sem lehetett biztos, hogy küldeménye egyáltalán azok kezébe jut, akiknek szánta. A rendszer konszolidációja három héttel a forradalom eltiprása után egyáltalán

nem tűnt egyértelműnek. A főrezidens Szikla Péter virágnyelven írt a budapesti hírszerző központnak, de elhallgatásokkal és homályos célzásokkal teli sorai mély megrendülésről és egzisztenciális félelmekről tanúskodnak:

Megragadom az alkalmat, hogy hosszú idő után röviden hírt adjak magamról és közös ismerőseinkről. Mindenekelőtt elnézést kérek, ha rövid leszek, és nem térek ki részletesen minden érdekes tapasztalatra, hanem csak a legfontosabbakat érintem. Szerepe van ebben annak is, hogy még ma sem érzem biztosítottnak, hogy levelem biztosan elér-e kezeidhez. Ezért bővebben majd akkor írok, ha nem kell tartanom attól, hogy feleslegesen írok egy hosszú levelet, sőt esetleg olyan kézbe kerül, aki csak nevetne őszinte soraimon. [...] Bízunk kezdettől fogva végig, hogy ügyünk győzni fog, és rendületlenül hitjük, hogy a fasiszta söpredékre előbb-utóbb döntő csapást fogtok mérni. [...] Határozottan meg kell írnom, hogy a platformunk közös és szilárd: egy népi demokratikus rendszert, egy proletárdiktatúrát feltétlenül, minden erőnkkel támogatunk, és fáradságot nem kímélve mindenünket adjuk érte. [...] Ez biztos, mint ahogyan az is biztos volt, hogy egyikünk sem hajtotta volna végre azt az utasítást, amit a fasiszmusba csúszó Nagy-kormány idején kaptunk a hazatérésre. [...] Valószínű, hogy Te is hasonlóan vélekedsz a dolgokról, de ha nem, akkor is szükséges volt, hogy ezt a magunk részéről elmondjam Neked. [...]

Bizonyára érdekelni fog, hogy miként alakult a helyzet szűkebb körű angol és magyar barátaink között. Az elmúlt időben szinte kivétel nélkül összejöttünk mindenki vel, akit igaz barátunknak nevezhetünk [azaz találkoztak részben zsarolással beszervezett ügynökeikkel]. Meg kell mondani, hogy igen nehéz a szituáció velük. Itt annyira óriási méretű a szovjetellenes és részben Kádár-kormányellenes hivatalos és társadalmi kampány, hogy az szinte elképesztő. [...] Ez persze érinti barátainkat is, különösen azokat, akik nem is voltak szilárd barátaink. Velük kapcsolatosan az a meglátásom, hogy aprólékos felvilágosító munkával arra kell törekednünk, hogy megtartsuk őket barátunk, ha már a barátság elmélyítésében nem is tudunk előbbre jutni velük. Ez egyiknél könnyebb, másoknál nehezebb. Egyelőre még azonban egy sem volt közöttük, aki elutasította volna barátságunkat. Sajnos a beszélgetések egyelőre velük fenti jellegűek. [...]

Amit mindannyian kérdezzük: Hogy vagyunk, ha nem létezzük? – Hogy leszünk, ha nem létezhettünk? – Kik vagyunk? – Mik vagyunk? – Ha levelet vagy táviratot írunk, kinek írjuk azt? – Annyi a változás, biztos sokan kidőltek a sorból... Te az vagy-e, aki voltál? Ha változtál, kivé változtál? Írhatok-e nyugodtan neked, áll még a régi barátság? Egyáltalán hogy nézel Te, és hogyan néztek Ti ránk otthonról? Lehetünk-e még jobb, még igazibb barátok, mint voltunk? [...] Mi lett az otthon nálad elhelye-

*zett értékekkel, apró hangyamunkánk eredményével? (Itt sok kósza hír járja, hogy illetéktelen kezek megdézsmálták...)*³⁷

Természetesen Primakov szövegének kötetünk szempontjából legfontosabb információja nem a hírszerző szervekről, hanem a Rákosiról adott információ. A volt kémfőnök beszámolójából ugyanis kiderül, hogy Rákosi 1956 júliusa után már Moszkvában rendszeres tájékoztatást kapott arról, amit a szovjet hírszerzés magyar vonatkozásban összeszedett, mind Magyarországról, mind külföldről. Mindez némileg árnyalja azt a képet, amely szerint a Pálffy-ügy után nem dolgoztak volna szovjet hírszerzők magyar területen.

RÁKOSI ÉS ANDROPOV BUDAPESTI NAGYKÖVET ESETE

Rákosi érdekérvényesítő képessége a legkülönfélébb történelmi helyzetekben mutatkozott meg. A magyar pártvezér ereje teljében érezte magát, és élt is ezzel az erővel. Már-már hihetetlenül hangzik, de Moszkvában, a hatalom csúcsán sem voltak kevesen azok, akik számára irányt és mértéket szabott a véleménye. Ez utóbbi kapcsolatrendszerre vonatkozóan levéltári dokumentumok még nem állnak ugyan a rendelkezésünkre, de különböző személyek memoárjait megismerve nem marad sok kétség afelől, hogy Rákosi jelentései, következtetései és véleményei Moszkvában is sokat nyomtak a latban. Az alábbi epizód azért különlegesen meglepő, mert az idézendő műben a leírt esetet megelőző dátum 1956.

június végi. Vagyis mindössze három héttel a leváltása előtt Rákosi Mátyás még akadálytalanul képes volt érvényesíteni szándékát Moszkvában, noha Szuszlov és Mikojan a budapesti „váltást” előkészítendő szinte már indulóban voltak Budapestre. A másik abszurd vonása a történetnek az, hogy főszereplője, Pjotr Abraszimov³⁸ személyesen legfeljebb valamely protokollrendezvényről ismerhette Rákosit, tényleges kapcsolatban sohasem állt vele. A budapesti előzményeket és a moszkvai történéseket így írja le Leonyid Mlecsin a Jurij Andropovról szóló életrajzi művében:

1956. június 27-én este, a Petőfi-kör vitáit a tisztiházban tartották, ahol több mint hatezer [sic!] ember jött össze. A gyűlés résztvevői követelték Nagy Imre visszavételét a pártba és a politikai bizottságba. A termet szétvetette a tapsvihár, mindenki felállt. A szovjet nagykövetségen a nyugtalanság lett úrrá. Jurij Andropovnak és beosztottjainak az sem tetszett, hogy a párt központi lapja a Petőfi-kört „az igazi marxizmus fáklyájának” nevezte. A magyar események láttán Moszkvában kitalálták, hogy leváltják a budapesti nagykövetet, és oda egy nagyobb kaliberű embert küldenek. A választás egy tapasztalt pártmunkásra, a belorusz KP KB titkárára, Pjotr Andrejevics Abraszimovra esett. Váratlanul rendelték Moszkvába. Reggel kilenckor már Hruscsov fogadótermében volt.

A mosolygó Nyikita Szergejevics Hruscsov jött elé – emlékezett élete alkonyán Abraszimov. – Hellyel kínált és egyből közölte velem, hogy a politikai bizottság tegnap úgy határozott,

hogy a Szovjetunió magyarországi nagykövétének küldenek ki, Andropov helyére. A döntés annyira váratlanul ért, hogy azonnal ellenkezni kezdtem... Hruscsov rá se hederítve az ellenvetéseimre, hívta Molotov külügyminisztert:

– Szervusz, Vjacseszlav, megállapodásunk szerint itt van nálam Abraszimov. Közöltem vele a döntésünket. Mikor mehet hozzád? Most? Rendben, indul. – Majd így szólt Pjotr Andrejevicshez: – Átmegy a külügybe Molotovhoz. A portánál várják, és felkísérik a miniszterhez.

Abraszimov a miniszteri irodában is ellenvetéseit sorolta a nagyköveti megbízatás hallatán. Molotov kissé felemelte a hangját és megszólalt:

– Az egyetlen, ami felmentést ad a viselkedésére, az a mi döntésünk váratlansága. Egyébként, ahogy látom, ön még egy eléggé zöld kommunista, már ha megenged egy ilyen kifejezést a KB-ban, vagy itt nálam. Gondolja szépen végig, hogy miféle posztot is bíz önre a párt. Holnap reggel megint legyen itt, átjönnek azok az elvtársak, akik majd alaposan tájékoztatják. Most pedig elmehet...

Abraszimov az éjszaka során belenyugodott az új megbízatásba. Másnap reggel már indulófélben volt a külügybe, amikor Hruscsov titkárságának főtanácsadója, Grigorij Trofimovics Sujszkij hívta fel a szállásán.

– Siessen át hozzánk, már küldtem egy kocsit önért.

Várnia egyáltalán nem kellett Abraszimovnak az első titkár fogadótermében. Megint Nyikita

Szergejevics fogadta. Magyarországról egyetlen szót sem ejtett, csupán Belorussziáról faggatta. Majd sikereket kívánt és elköszönt.

Abraszimov álmélkodva lépett ki Sujszkijhoz, akit még a háborúból jól ismert.

– Mi történt? Tegnap még annyira erőltették Magyarországot, ma pedig Nyikita Szergejevics egy szóval sem említette.

Sujszkij elmondta, hogy az este, vacsora után Rákositól jött egy távirat. Magyarország gazdája [sic!] azt kérte, hogy egyelőre ne rendeljék haza Andropovot, mivel „Budapesten nagy szükség van rá”. A KB elnöksége úgy döntött, hogy helyt ad Rákosi kérésének.

– Te pedig ne aggódj e miatt az ügy miatt – mondta Sujszkij.³⁹

Rákosi talán szóban utasította a moszkvai magyar nagykövetet egy titkos távirat elküldésére, vagy az MDP vezetésének külkapcsolati munkatársa révén üzent. Esetleg a szovjet belügyminisztérium budapesti főtanácsadóját kérte fel egy ilyen tartalmú „másutas” üzenet elküldésére. Levéltári azonosításra egyelőre nincs mód, de a később 25 évet diplomáciai pályán töltő Abraszimov minden bizonnyal jól megjegyezte, hogy miként nem kezdődött el külszolgálati karrierje Budapesten.

Ez a kis epizód mindenesetre igencsak elgondolkodtató. Különösen azért, mert teljességgel cáfolja azt a beállítást, miszerint a magyar–szovjet kapcsolatokban mindig mindent Moszkvában döntöttek el. Rákosi ereje egy időszakban akkora volt, hogy még a moszkvai döntéshozókat is képes volt rábírní döntésük módosítására.

Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy Andropov budapesti munkájának befejezése végül szintén egy magyar politikus nevéhez fűződik. Korábban idéztük már Kádár Jánost, aki 1957-ben azt mondta Andropovról, hogy „nagyon szoros barátságban volt Rákosival, ezért, ha lehet, szeretnénk a helyén egy másik embert látni”. Kádár szavai a Rákositól való leplezhetetlen félelelmről tanúskodnak. Budapestről mennie kellett mindenkinek, aki jóban volt Rákosival, és aki rendszeresen tolmács nélkül tárgyalt vele. Andropovnak pedig különösen, aki a Budapesten töltött évek alatt alaposan tájékozódhatott arról is, hogy miket tett egykor Kádár belügyminiszterként, mielőtt a megtorlások őt is utolérték. Körülbelül ennyit értett az egyetlen idegen nyelven sem beszélő Kádár a nemzetközi kapcsolatok működéséből.

A fenti eset, miszerint „Rákositól jött egy távirat”, azt is jól mutatja, hogy milyen alapozása volt a száműzött magyar politikusnak a szovjet pártelitben. Sokan, nagyon sokan nem felejtették el neki, hogy Berija esetében mit tett szovjet „elvtársaiért”. A legfelsőbb vezetésben Hruscsov és Szuszlov is ide tartozott. Egyben azt is jól érzékelteti, hogy Rákosi a saját pragmatikus (túlélési) érdekei mentén képes volt kockáztatni, de legalábbis a végsőkig elmenni. Andropov megmentése esetében valójában csak azt kockáztatta, hogy Hruscsov közli vele: ezt bízta csak ránk. De Hruscsov hallgatott Rákosira. Valami azt súghatta neki, hogy Magyarországon mégiscsak a sztálini kemény kéz emberére van szüksége a Szovjetuniónak. Az SZKP XX. kongresszusának üzenete, az enyhülés moszkvai szómágiája közepette legfeljebb néhányan gondolhatták, hogy akár egyetlen pillanatra is veszélybe kerülhetett Andropov budapesti maradása. Ez a pillanat azonban Rákosi mentő táviratával elillant.

Maradt még egy enigmatikus kérdés: vajon honnan tudhatta Rákosi, hogy a szűk körű szovjet pártelnökség Andro-

pov leváltására készül? A válaszban sejtelmesen utalhatnánk a közmondásosan kiváló kapcsolatrendszerére, az előtte feltáruló kapukra, de esetünkben a lehetséges válasz sokkal egyszerűbb. Mint azt a 2. fejezetben tárgyaltuk, Rákosi 1956 júniusában Moszkvában volt. A PTT-nek induló, de végül – Tito elzárkózása miatt – pártvezéri tanácskozássá szelődülő összejövetelen mindenki megjelent, aki számított, s a bizalmi légkörben aligha titkolták előtte az Andropov személyét érintő esetleges változást. Így az sem zárható ki, hogy a „távirat” egy telefonon közölt „távmondatként” érkezett Hruscsov vagy Szuszlov titkárságára. Annyi bizonyos, hogy az üzenet célba ért. Andropov nagykövet maradt Budapesten. Még hét, Magyarországnak szörnyű megpróbáltatásokat jelentő hónapon át. Rákosi számára pedig három-négy héttel később megkezdődött az eleinte rövid gyógykezelésnek hitt, örökös száműzetés a Szovjetunióban.

6.

TÁBORNOKI KATONAKÖNYV ÉS RÁKOSI LUXUSLAKÁSA A KREML KÖZELÉBEN

Rákosi leveleinek és személyes iratainak halmaza a kutató számára szinte magától kínálja az időrendi osztályozást, majd ennek segítségével a személyére, továbbá a történelmi körülményekre vonatkozó – ugyanezen időrendet követő – utalások rendszerezését. Tanulmányunkban több alapvető ok miatt nem élünk ezzel a leltározási eljárással. Az első ok az, hogy az általunk vizsgált levél- és iratkollekció csak egy része a magyar politikushoz köthető dokumentumoknak, ezért nem akarjuk a teljességnek még a látszatát sem kelteni. Csupán a rendelkezésre álló, nemrégiben előkerült levelek, igazolványok stb. révén mutatunk be Rákosi Mátyás életéből bizonyos epizódokat, folyamatosan hivatkozva az adott történés már ismert, általunk is idézett forrásaira, esetenként eddig nem feltárt forrásokat is felsorakoztatva.

A második ok: a politikus maga is megírta emlékiratait. A személyére és a történelmi környezetre vonatkozó leltár

tehát rendelkezésre áll. Forrásértékű művének eredetiségéhez nem fér kétség, ám tartalmi hitelessége ettől még egyáltalán nem garantált. A levelek és iratok tartalma jó néhány helyen eltérést jelez az emlékiratokban foglaltaktól: e különleges momentumokra mindannyiszor felhívjuk a figyelmet, könyvünk pedig – az időrendiség megkötöttségeitől mentesülve – igyekszik a politikus személyi és történeti motivációit is megvilágítani, magyarázatot adva az emlékiratok szükségvására vagy éppen túlbeszéltségére.

Végül van egy harmadik okunk is, amely szorosan összefügg az előbbi kettővel. Az újabb levél- és iratkollekció előke-rülése azt jelzi, hogy orosz irattárakból vagy akár (a mostani lelethez hasonlóan) magánszemélyektől újabb és újabb dokumentumok kerülhetnek a nyilvánosság elé. Emiatt is tekintünk el az időrendi feldolgozás módszerétől, és mutatunk be elgondolkodtató életrajzi, életviteli és életstratégiai mozzanatokat egy szovjet száműzetésben meghalt magyar kommunista vezető sorsából, utalva a személyiség és a Rákosi-hírnév építésének jellegzetességeire.

Előljáróban, rövid áttekintésként most annyit említünk meg, hogy Rákosi emlékirataiból többek között egy lakásügyi meghatalmazás említése is „kifelejtődött”, amely egy fontos időponthoz, 1941. október 15-éhez, azaz a moszkvai evakuálás napjához kötődik. A hiányt most megpróbáljuk pótolni. Nem érdektelen továbbá a legfelsőbb szovjet vezetéshez intézett leveleinek sokaságában az a felsorolás sem, amelyben 1966. november 5-én Leonyid Brezsnyev szovjet párfőtítkárnak részletesen taglalja, hogy 1918-tól 1945-ig tagja volt az SZK(b) P-nak, továbbá a nagy honvédő háború idején „a legfelsőbb katonai parancsnoki állománynak a politikai főcsoportfőnökségen”.¹ Rákosi azt állítja, hogy Magyarországra hazaindulása előtt Moszkvában leadta katonagazolványát és párttagsági

könyvét. Elgondolkodhatunk azon is, hogy száműzetésének újabb állomásán, Arzamaszban a lakhatási engedélyének megújítását kérelmező – most előkerült – űrlapon miért üresek ugyanazok az adatsorok, amelyeket már évekkel korábban sem töltött ki Krasznodarban, amint azt korábban már bemutattuk az erről szóló fejezetben.

EVAKUÁLÁS A LUXUSLAKÁSBÓL

Rákosi Mátyás eddig ismeretlen leveleinek és személyes iratainak bemutatását egy teljességgel egyedi, jellegét és keletkezési korszakát tekintve is különálló dokumentummal folytatjuk. A magyar politikus által, a nevére kiutalt lakás ügyében beadott irat elsősorban a korai dátuma miatt (1941. október 15.) tűnik ki a többi közül, amelyek már a száműzetés éveiben (1956–1971) keletkeztek.

A régi papiros rendkívül pontos láttelepe egy párthierarchia vezénylési-működési rendszerének abban a szovjet világban, amelyben az önálló lakás birtoklása tízmilliók számára még távlati életcél sem lehetett. Hatalmas ívet járt be a Moszkvában máig kiváltságot jelentő, egykori Gorkij utcai luxus-otthontól a kirgíziai Tokmakban kijelölt kényszerlakhelyig sodródó élet pályája. Ám a világ dicsőségének elmúlásáról szóló velős mondásnál lényegesen tartalmasabb következtetések is levonhatók e lakáshoz kötődő iratból.

Az ügy értelmezéséhez fontos tudni, hogy a lakáskiutalás (a tabuizált lakáshiány helyett) a Szovjetunió megszűnéséig állandó téma volt a napilapokban, regényekben, rádió- és tévé-műsorokban. Erről írta Dmitrij Sosztakovics *Cserjomuski* című operettjét, amelyet 1959-ben mutatták be Moszkvában. Az egyik

moszkvai kerület új lakásainak megszerzését megéneklő, fergeteges ironiájú darab egyes betétdalai ikonikus részei lettek a lakásavató házibuliknak. Az operettet 1960. május 23-án a pozsonyi televízió is sugározta. Magyarországi ősbemutatója 2001-ben volt a Thália Színházban.

1941 októberének 15. napja egyben a háború 116. napja volt, s Moszkvában ekkor a kitelepítés szervezett ütemét nemritkán a lakosság pánikszerű, tömeges menekülése változtatta drámai összevisszasággá. „A háborúval kapcsolatban természetesen megnehezültek munkakörülményeink is. Én a Gorkij utcában, a moszkvai szovjet mellett épült hatalmas, nyolcemeletes, vadonatúj házban kaptam lakást, szemben a Lux Szállóval, ahol a Komintern sok munkatársa lakott (s ahol magam is laktam a 20-as évek elején). Ennyiben lakásom nagyon jól feküdt, mert gyalog egy negyedóra alatt el tudtam érni a Kremlt, a PURKKA-t, a rádiót. Ez azért volt számomra fontos, mert a benzinfogyasztást alaposan redukálták, s éppen csak annyira futotta, hogy a Kominternig és vissza tudtam utazni.”² A Rákosi visszaemlékezéséből vett idézet pontos leírást ad lakásának helyéről, és három legfontosabb munkakapcsolatát is megjelöli. A betűszó által jelölt katonai-politikai intézményről később lesz még szó. A benzinfogyasztási korlátozásokra tett utalása azt is egyértelművé teszi, hogy Rákosinak 1941-ben Moszkvában szolgálati gépkocsi járt sofőrrel.

A memoár 1941 októberét taglaló részében ez is olvasható: „...hallottam róla, hogy a Kominternt is valószínűleg evakuálni fogják. Én nyugodtam megírtam október 15-én is a moszkvai rádió számára az a heti összefoglalómat, amikor Révai telefonált, hogy én hogyan állok az elutazással. Megmondtam neki, hogy sehogy sem, mire csodálkozva mondta: hát te nem tudod, hogy a Komintern evakuál? Én erről semmi konkrétet nem tudtam.” Majd a továbbiakban így folytatja:

„Leadtam a rádiónak az elkészült kommentárt, s utána ott-hon elkezdtem csomagolni. Életemben már sok nehéz helyzetben voltam, de ilyen kiürítésnek először voltam tárgya. Amire egy kis fehérneműt összecsomagoltam, megérkezett a feleségem. Kiderült, hogy a szakszervezeteket is evakuálják, s az övé Cskalovba, a mai Orenburgba megy. Rövid családi tanácskozás után elhatároztuk, hogy ki-ki a maga intézményével megy, mert nem volna helyes, hogy ebben a nehéz helyzetben értem otthagyná azt az intézményt, amelynek élén áll. A vonat, amellyel ő utazott, csak másnap indult, úgyhogy egyedül mentem ki a pályaudvarra.”³

Az említett nap részletes leírása önmagában a memoár leg-olvasmányosabb történelmi helyzetrajzai közé tartozik, csak éppen hiányzik belőle egy személyes okirat elkészítésének, beadásának és hatósági befogadásának említése. Évtizedekkel később elolvasva a korábban nem ismert iratot, kérdések és kételyek tolnak elő. A kommunista Rákosi ezen a napon Moszkvában személyes és családi (kvázi-tulajdoni) érdekei mentén is sérénykedett? S minderre hírnevének és a puritanizmus mítoszának megőrzése jegyében még visszaemlékezni sem óhajtott? Emlékezzék, emlékeztessen hát maga a dokumentum.

Rákosi Mátyás ezen az evakuációs-csomagolós napon beadvánnyal fordult a Gorkij utca 15. számú lakóház 83. számú lakását felügyelő házkezelőséghez (lásd a kézírásos, orosz nyelvű dokumentumot a mellékeltek között). Az irat lényegében egy meghatalmazás, amely Fenyija Fjodorovna Kornijilova elvtársnőt – akit Rákosi „a feleségként” említ – feljogosítja arra, hogy a lakást és abban minden ingóságát használja. A hivatali vezető aláírásával és pecsétjével hitelesített irat igen távol esik időben attól a korszaktól, amelyről könyvünk egyéb fejezetei szólnak, de különös

В Дамовправление
Дача №15 по ул. Горького
Сии даю полномочие тов.
Корниловой Феодоре Феодоровне
и её жене право на пользование
квартирой №83 и всем имуществом
находящимся в этой квартире
№83 по ул. Горького
1941/15 октября
Ракоси Матвей Рудольфович
15/10/41

Moszkvában 1941. október 15-én hatalmas pánik volt. Lakosok milliói menekültek a német hadsereg közeledtekor. Rákosi legfontosabb dolga aznap egy – feleségének szóló – lakáshasználati meghatalmazás beterjesztése volt a házkezelőségnek.

üzenete van annak, hogy éppen az 1956 utáni száműzetés iratkötegei között bukkantunk rá e megviselt papirosra. Rákosi féltve őrzött magánlevelei és a szovjet állami vezetőkhöz másfél évtizeden át küldözgetett, száműzetésének megszüntetését kérő, ajánlott leveleinek piszkozatai, másolatai között tartotta ezt az 1941-ben készült dokumentumot. Vagyis fontos és nagy becsben lévő, eltitkolt irat lehetett.

Rákosi vélhetően nem ok nélkül őrizgette ezt a pecsétetes papirost. Akkor, 1941–42-ben vélhetően csak azért, hogy kéznél legyen egy ilyen is az ideiglenes távollét utáni visszatéréskor. A későbbi években pedig talán egyszerűen jó volt ránézni erre a meghatalmazásra, és nosztalgiázni egy kicsit. Bár Rákosi nem tulajdonosként vált a ház lakójává, egy ilyen „kiutalás” akkoriban Moszkvában felért egy mai tulajdoni lappal, annál is inkább, mivel a kedvezményezett személyéről – ottani szokás szerint – nyilvánvalóan felsőbb pártutasítást kapott a városi tanács elnöke. Rákosi gondoskodása a házasársi jogok garantálásáról egyáltalán nem valamiféle bürokratikus fontoskodás volt. Különlegesen jól tájékozott emberként Rákosi Mátyás értesülhetett arról, hogy a Moszkvából kimenekítettek lakásait sok helyütt feltörték és elfoglalták.⁴

Az emlékiratokból tudjuk, hogy a Moszkvából akkor szintén evakuált Komintern vezetőségi tagjaként Rákosi ezen az októberi napon este elhagyta a szovjet fővárost, és viszonylag fiatal, jakut nemzetiségű felesége (aki ügyész volt és a szakmai szakszervezet országos titkára) nem a magyar politikussal együtt távozott. Amint az is közsímet, hogy Fenyija Fjodorovna (Fenyicska) követte Rákosit évekkkel később Budapestre, majd mellette volt a másfél évtizedes szovjet száműzetésben is. A későbbiekben levéldokumentumokat mutatunk be arról is, hogy miként állt ki férje mel-

lett a szovjet vezetőkhöz írott könyörgő leveleiben. Ezekre egyébként ugyanúgy nem kapott választ Moszkvából, mint Rákosi Mátyás a sajátjaira. Még a családi jó barát Andropov egykori budapesti nagykövettől sem, aki időközben a KGB élére került.

Az imént hivatkozott lakáshasználati meghatalmazás azt is jelzi, hogy Rákosi Mátyás magyar kommunista politikus nem akárci volt Moszkvában. Az utcát ma (ismét) Tverszkájának nevezik, és a 15. számú épület a város kellős közepén jelenleg is a legnagyobb presztízsű lakóhelyek közé tartozik. Az akkori fővárosi tanács, a Moszszovjet ide utaltatott ki lakást Rákosinak, aki 1940-ben ünnepeit politikusként, egykori rabként az első hónapokra a szovjet pártelit Barviahában lévő üdülőinek egyikében kapott ideiglenesen szállást a Gorkij utcába költözésig.

Rákosinak tehát nemigen volt szüksége befolyásának fitogtatására. Elég volt, ha tudták róla, hol lakik: hétháznyira a Kremltől, és még csak nem is a szemközti Ljuksz Hotelben, amely a Komintern-prominenseknek adott szállást. Nem kérdés, hogy milyen társadalmi léptékű megaláztatást jelentett számára másfél évtized múltán a száműzetés Krasznodarba, majd utána 1962 szeptemberétől a kirgíziai Tokmakba, ahol az elemi higiénia feltételeit is nélkülöznie kellett. Ott már úgy kellett élnie, ahogy a helybeliek milói éltek.

Az iratkülönlegességről szóló rész nem érhet véget anélkül, hogy ne tisztáznánk az akkori (1941) szovjet valóság egyik – lakhatással összefüggő – sajátosságát. Egy gyári munkás, aki szerencsés esetben egy „kommunalkában” lakott, azaz négy–nyolc vagy még több család társbérleti lakásában, csak a pártszervezet, a Komszomol és a szakszervezet ajánlása alapján kaphatott önálló lakás szerzésére feljogosító, úgy-

nevezett üzemi vagy belső kiutalást, amelyet a gyári vezetés a helyi tanács elé terjesztett jóváhagyásra. A tanácsi kiutalás lett a tényleges dokumentum, amely a beköltözést lehetővé tette. Az „orgyer na kvartyiru” (lakáskiutalás) Moszkvában áhított fogalomnak számított. Az egykori népi mondások szerint nagyon nem volt mindegy, hogy az ember ezt kapta vagy az „orgyer na areszt”-et, amely a letartóztatási parancsot jelentette.

Rákosiról tudható, hogy a letartóztatási hullám elkerülte. Az azonban egyelőre nem dokumentált, hogy a lakáskiutalását a Komintern vagy esetleg más szervezet gyámkodásával kapta-e párthátszéllel a moszkvai tanács lakásosztálya. Amint az sem ismeretes, hogy a Gorkij utcában általa lakott luxuslakást vajon vissza kellett-e adnia 1945 januárjában⁵ a moszkvai városi tanácsnak, s ha igen, akkor készült-e erről átadás-átvételi jegyzőkönyv, és megtekinthető-e valahol. Bár a Szovjetunióban az sem lett volna rendhagyó, ha Rákosi Magyarországra való hazatérése után egy ideig még családi kezelésben marad ez a kivételes fekvésű ingatlan – elvtársi jóindulatból. Igencsak gyakori, ám a mai napig nem kellően dokumentált moszkvai látogatásai miatt éppenséggel szükségé is lehetett rá.

Az 1941. október 15-vel kapcsolatos Rákosi-memoár-részleteket elemezve joggal fogalmazódik meg az a kérdés: ez a különleges felkészültségű, sokoldalúan tájékozott magyar politikus valóban ennyire alulinformált volt ezekben a napokban? Tényleg csak egy majdnem véletlen telefonhívásból tudta meg, hogy Moszkvát szélsebesen el kell hagynia? Ő, aki a lakásától pár méterre levő „kremljovkában”⁶ ebédelt naponta fontos elvtársak társaságában? Valami nem kerek ebben a történetben. Mi történhetett Rákosival akkor, 1941 októberében, vagy akár két és fél évtizeddel később, hogy ezt írta le emlékirai-

taiban: „Én erről semmi konkrétet nem tudtam.” Miközben 1941. október 15-én délután a szovjet tájékoztatási hivatal, a Szovinformbjuro nyilvános közleményében is az szerepelt, hogy „október 14-ről 15-re virradóan a front nyugati irányában a helyzet romlott. A német-fasiszta csapatok alakulatainkkal szemben jelentős mennyiségű harckocsit, gépesített gyalogságot vetettek be, és az egyik frontszakaszon áttörték a védelmünket. Csapataink az ellenséggel szemben hősie ellenállást tanúsítanak, jelentős veszteségeket okozva, ám kénytelenek voltak ezek a frontszakaszon visszavonulni.”⁷ Rákosi ne tudott volna az Állami Védelmi Tanács (GKO) október 8-án kelt 740. sz. határozatáról, amely Moszkva vállalatának aláaknázásáról, működésképtelenné tételük előkészítéséről rendelkezett?⁸ Rákosi ne tudott volna a moszkvai repülőgépgyárak és lőszergyárak evakuálásának elrendeléséről? Arról, hogy október 12-én megkezdődött Moszkva harmadik védőgyűrűjének kiépítése? Arról, hogy ugyanezen a napon evakuálták a Bolsojt, a Művész, a Gorkij és a Vahtangov Színházat?⁹

A már-már hihetetlennek mondható tájékoztatlanság, az evakuálás hírének váratlansága olyan talány, amelyet Rákosi emlékiratai aligha fejthetnek meg. A fentebb bemutatott lakáshasználati meghatalmazás mindenesetre egyértelműen jelzi, hogy Rákosi mégoly meglepett állapotában is képes volt higgadtan, megfontolt, előrelátó racionalitással cselekedni, ha a saját megélhetéséről és lakhatásának biztosításáról volt szó. Vigyázott a Gorkij utcai, kincset érő kiutalt lakásra. Akkor még ő sem tudhatta, hogy nem vész oda a kiváltsággént feltett pártvezéri luxus, sőt onnan alig húsz kilométerre hat héten belül világtörténelmi fordulat áll be, és a Vörös Hadserg 1941 decemberétől Moszkva alól nyugati irányban kezdi kiszorítani Hitler és szövetségesei haderőit.

RÁKOSI MÁTYÁS, A KÖPENICKI GENERÁLIS

Mivel a cím komédiát¹⁰ sejtet, sietve megjegyezzük, hogy maga Rákosi is diszkrét iróniával emlékezett vissza arra, miként csinált magából Moszkvában egyszeriben tábornokot. Átolvasva a *Visszaemlékezések* I. kötetének első 143 oldalát, nem bonyolult feladat a megfejtésre rábukkanni. Csakhogy a politikus egyáltalán nem tréfagyűjteménynek szánta az emlékiratait. Ritkák azok a bekezdések, ahol a humor nyoma felfedezhető Rákosi Mátyás emlékirataiban vagy az általunk vizsgált iratsomagban.

Nyomozásunk tárgya ezúttal Rákosi levele Leonyid Brezsnyev SZKP-pártfőtitkárhoz, 1966. november 5-én adta fel Arzamasz városából. Hat héttel korábban költözött át ide a magyar száműzött a kirgíziai Tokmaktól; onnan, ahol a lakhatási körülmények – pottyantós vécé a kert végében, vízcsap az utcán stb. – számtalan korábbi levél megírására, segítségkérésre inspirálták Rákosit.

Ez a levél azonban, a korábbi évek hasonló irataival egybevetve, szokatlan életrajzi-történeti kvalitásokat sorol fel Leonyid Brezsnyev számára érvként, meggyőzendő a szovjet pártvezetőt a segítség szükségességéről. Az áthúzásokat is tartalmazó levélvázlat egyben azt is bemutatja, hogy Rákosi milyen önellenőrző rendszerben készítette leveleit, s őrizte meg ezekről a másolatokat.

Levelének elején Rákosi jelzi, hogy Tokmakban a helyi milícia engedélyével átutazhatott Frunze városba, vagy akár a négyezer kilométerre lévő Kiszlovodszk üdülőhelyre is, míg Arzamaszból az alig száz kilométerre levő Gorkij városába is csak a magyar kormány (*sic!*) előzetes engedélyével

kaphat kiutazási engedélyt, ha a helyi milícia is kedvezően bírálja el a kérvényét. Ráadásul – mint írja – Gorkij megye teljességgel zárt a külföldiek előtt, és ide egyáltalán nem jöhet látogatóba hozzá a rokonság. Rákosi így írt orosz nyelvű, kézírásos vázlatában: „Megint azt kellett hallanom, hogy száműzetésem tisztán magyar ügy, és a szovjet hatóságoknak ezzel semmi dolguk nincsen. A polgárháború idején én szerveztem a Szovjetunióban a magyar hadifoglyok belépését a Vörös Hadseregbe. A Komintern V. kongresszusán, ahol ott volt egy magyar küldöttség is, én a szovjet küldöttség tagja voltam, és 1918-tól 1945-ig voltam az SZKP tagja. A nagy honvédő háború idején a legmagasabb parancsnoki állomány tagja voltam [*sic!*], dolgoztam a szovjet hadsereg politikai főcsoportfőnökségében [PURKKA]. Párttagsági könyvem és katonakönyvem Moszkvában adtam le 1945 elején, amikor elutaztam Magyarországra. Az érthető lenne, ha magyar száműzetésből fordulnék a Szovjetunióhoz. Ám sajnos szovjet száműzetésben vagyok.”¹¹

Rákosi korábban a szovjet legfelsőbb vezetőknek adreszált, ajánlott küldeményként feladott levelei egyikében sem említette a szovjet hadseregben elfoglalt magas rangját, és egykori munkakörére sem hivatkozott. Visszaemlékezéseiben saját tábornoki státusáról ezt írja: „A legtöbb információt Manuilszkijtől kaptam, aki a háború első napjától kezdve részt vett a PURKKA, a hadsereg politikai osztályának¹² munkájában. Ebbe a munkába csakhamar magam is bekapcsolódtam. A PURKKA épülete nem messze volt a hadügyi népbiztosságtól, s munkájába a Kominternnél dolgozó elvtársak egy részét bevonták. Én is megkaptam a magam katonakönyvét, miután jelentkeztem katonai szolgálatra. Némi zavart okozott, amikor a könyvecskébe be kellett írni a régi rangomat.¹³ Az a beosztás, ahol 1919-ben

Брестскы

В сентябре этого года в Мокшаки приглашали нас пере-
ехать в Арзамас с тем, что тут климат и бытие условия
лучше. Я нахожусь в Арзамасе и с сожалением вижу
^{иногда думаю}
что для меня в Климаши и сейчас условия хуже, чем в
Арзамасе. Но предложение переезда думаю, что не реали-
стично. На расстоянии 100 километров меньше живут, когда мы едем по шоссе
тот. Теперь мне сообщили, что городская областная Закрытая
гидроаэростанция из Мокшаки в разрабатывает местной минувшей
из нее ~~еще~~ посетили фр. 2. Фрунзе или съезды в Киселовск, (то
же 100 километров.) Теперь мне сообщают, что поездка в
г. Горький, куда это 100 километров отсюда, я предполагаю
должен достать разрешение венгерского правительства
и потому министр занимается моделировкой и т.д.

[illegible]

Векерские руководители теперь занимаются
многом вопросом. Ввиду того, что мне 70 лет, я тяжело болен
и полет кажутся в смысле, прошу Вас ^сдействовать по моему
возвращению в Векерго.

С уважением В. К. Хомельник

5го ноября 1966г.

Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkárnak orosz nyelven írott levél (piszkozat) 1966. november 5. napjáról, amelyben Rákosi Mátyás önmagát a magasabb [szovjet] parancsnoki kar, azaz a tábornoki kar tagjának nevezi.

a magyar vörös hadseregben dolgoztam,¹⁴ tábornoknak felelt meg. Végül is úgy segítettünk magunkon, hogy a könyvbe beírták: a magasabb parancsnoki kar (azaz a tábornoki kar) tagja. Ez nekem teljesen megfelelt, mert ennek alapján a Honvédelmi Minisztériumban, a Belügyminisztériumban,¹⁵ később a fronton az igazolásoknál¹⁶ és belépőknél gyorsan el tudtam intézni a tennivalóimat.”¹⁷

Az emlékirat nyilván leegyszerűsítő emlékmozsaikok alapján íródott, de aligha feltételezhető, hogy a Rákosi által előadott jelenet egy moszkvai kerületi kiegészítő parancsnokság iratkezelő pultjánál történt meg, s aki beírta a magyar politikus rögtönzött rangját, az egy könyökvédős írnok lehetett. Az „úgy segítettünk magunkon” megfogalmazás több mint árulkodó. A szövegben eddig a pontig ugyanis az elbeszélő egyes szám első személyben mesél („én is megkaptam”, „dolgoztam”), majd egyszeriben átvált többes szám második személyre („segítettünk”), ami egyértelműsíti, hogy a helyszínen valaki együttműködött magával az elbeszélővel, sőt mások is jelen lehettek, akik a katonakönyvbe „beírták” a rangot. Évtizedek múltán is nyilvánvalónak tűnik, hogy a bejegyző személye volt abban a helyzetben, hogy „segítsen” Rákosi-nak. A szovjet katonakönyv (*vojennij билет*) epizódja annál is érdekesebb, mert akkoriban erre a célra egy újfajta, immár fényképes igazolvány volt rendszeresítve a szovjet fegyveres erőknél, és a fontos személyi adatokat, rangot, beosztást, szolgálati helyet, átvett fegyvert stb. is megjelölték benne. Talán egyszer Rákosié is előkerül.

TÁBORNOKI BEOSZTÁSÚ CENZOR DEBRECENBEN

Rákosi 1944 november-decemberére emlékezve elbagatelizál egy kulcsfontosságú megbízatást, amikor ezt írja: „Én az ideiglenes nemzetgyűlés üléseinek idején a szovjet külügyi népbiztosságban dolgoztam, mert megállapodás szerint oda futottak be az ülésekről szóló táviratok, amelyeket a *Pravda* és a szovjet távirati iroda számára átdolgoztam. Minthogy a debreceni országgyűlésen nem voltak külföldi újságírók, munkájáról a világ csak ezekből a tudósításokból értesült.”¹⁸ Ez utóbbi tényről Rákosi Mátyás – akaratán kívül – árnyaltan tudósította emlékirataiban az utókort, bár meg kell jegyeznünk: Rákosi valószínűsíthetően már korábban (vagyis a debreceni ülésszakot megelőzően) a külügybe került, és éppen ez a munka lehetett Moszkvában marasztalásának fő oka, miközben a legendák arról szóltak, hogy Sztálin nem akarta a szovjet neveltetésű kommunisták magyarországi jelenlétével izzítani a magyar politikai kedélyeket.

Kezdjük az elemzést mindjárt a munkaköréről szóló idézet végén: „Debrecenben az ideiglenes nemzetgyűlés ülésein nem voltak külföldi újságírók.” Valóban így lehetett, hiszen a szovjet katonai közigazgatás senkit nem engedett oda, bár az sem kizárt, hogy kiadtak különleges tudósítói engedélyeket, legfeljebb ezekről Rákosi nem tudhatott Moszkvában. „A világ csak ezekből a tudósításokból értesült [a nemzetgyűlés munkájáról].” Rákosi ezt – saját fontosságát dokumentálandó – állításként közli, de megfelelkezik arról, hogy a nemzetgyűlés tagjai személyesen vagy táviratban azért mégiscsak elmondhatták a „világnak” a debreceni történeteket. Rákosi számára azonban csak az a tudatvilág létezett, amely

a *Pravda* és a szovjet távirati iroda révén értesült a történetekről, s a magyar ügyekben e téma felelőse ő maga volt a szovjet külügyi népbiztosságon, azaz a külügyminisztériumban. A „táviratok”, amelyeket Rákosi említ, nem mások voltak, mint a szovjet diplomaták, katonai vezetők, esetleg haditudósítók és mások jelentései az ülésekről és azok előzményeiről. Az ő elsődleges debreceni forrásaik a kommunista képviselők lehettek, de nyilván gyűjtöttek információt a kisgazdaktól és más pártok embereitől is. Rákosi további megállapításai rávilágítanak arra, hogy a szovjet külügy háború végi szervezetében dolgozó magyar politikus a bizalmi küldetést a politikai, hírszerzői és haditudósítói jelentések átértelmezésével milyen szerkesztési elvek mentén hálálta meg. Sokatmondó az a megjegyzése, hogy „megállapodás szerint oda [azaz Rákosihoz] futottak be az ülésekről szóló táviratok”. Magát a „megállapodást” Rákosi nem részletezi. Szemérmessége azzal függhet össze, hogy itt a szovjet titkosszolgálatokkal kötött megállapodásról lehet szó.¹⁹

7.

VARGA JENŐ LEVELEI

A POLITIKAI SAKKJÁTSZMÁBAN

MATTOT KAPOTT RÁKOSINAK

Varga Jenő* Rákosi Mátyásnak szóló levelei lebilincselő olvasmányok, ha az ember rászánja az időt a kézírás kisilabizálására. Elöljáróban két körülményt érdemes megemlíteni, amelyek első látásra nem kapcsolódnak a levélhez. A már fiatalon is különleges műveltségű, a világ újdonságait nyitottsággal szemlélő Varga 1918-ban politikai és gazdaságtudományi

* Varga Jenő (1879–1964) a múlt század első évtizedében baloldali szociáldemokrata közgazdászként lett ismert. A Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa, később a szociális termelés népbiztosa, a Népgazdasági Tanács elnöke. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe, majd Moszkvába emigrált. Műveit német nyelven írta, orosz és magyar nyelvű írásai, kötetei fordítások. Több mint ötszáz műve közül legfeljebb tíz korai publikációja jelent meg magyarul. Moszkvában a Komintern egyik szellemi háttérembere volt. 1921 és 1927 között Berlinben a szovjet kereskedelmi kirendeltség felkérésére a Statisztikai Tájékoztató Intézetet vezette. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, majd tudományos titkára, a moszkvai Világgazdasági Kutatóintézet alapító igazgatója. 1945–1946-ban a magyar kormány gazdasági szakértője. A Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.

munkássága mellett aktívan vett részt a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület¹ tevékenységében is, mégpedig nem orvos tagként, hanem a pszichoanalitikában alaposan tájékozott civilként. A másik figyelemre méltó dolog pedig az, hogy a szovjet közgazdász-akadémikus Varga tudományos elméletét a háborúban legyőzött országok munkaerejének kényszerszermunka általi hasznosításáról és a jóvátételekről egy regényes sorsú magyar hírszerző és katonapolitikai szakértőnek, Pokorny Hermann² vezérezredesnek a visszaemlékezésében is megtalálhatjuk. Jóllehet Vargát nem nevesíti, de az általa elmondottakat, köztük a „jó tervezést” tételesen említi. Mindezt a Pokorny könyvéhez írt szerkesztői bevezető is megemlíti: „A »betervezett« munkaerőigények döntötték el azt, hogy a háború befejező szakaszában miért nem vehettek részt a harcokban azok a magyar hadifoglyok, akik önként jelentkeztek az Ideiglenes Nemzeti Kormány felhívására, hogy harcolni akarnak Hitler csapatai ellen. Az említett igények döntötték el, hogy a közmunkára mozgósított magyar lakosság soraiból sokan a Kárpátokon túl vagy az Urálon is túl találták magukat, bár soha a hadműveletekben részt nem vettek, talán katonák sem voltak. Pokorny már akkor felfigyelt erre a jelenségre, amikor a kormány és a szovjet parancsnokság kapcsolatának biztosítását vállalta, s ha tehette, határozottan tiltakozott.”³

Rákosi Mátyás és Varga Jenő tehát levelező kapcsolatban álltak egymással akkor, amikor az idős közgazdász már négy évtizede a Szovjetunióban élt, Rákosi pedig továbbra is abban reménykedett, hogy véget ér nem hivatalos száműzetése, és a távoli szovjet régiókból végre visszatérhet a hazájába. A szovjet életközegen kívül hasonló volt magas életkoruk, mindkettőt számtalan betegség gyötörte, és erős kapcsolódást jelentett sorsuk megannyi keresztútja a Tanácsköztársaságtól a Kominternen át a Leninhez és Sztálinhoz fűződő

viszonyukig, továbbá a politikai folyamatok, azon belül a kommunizmus eszmerendszere iránti elkötelezettségük. Életútjuk számos hasonló eleme mellett azonban több meghatározó különbség is volt a két ember között. Varga alaposan ismerte Rákosi képességeit, politikusi habitusát, és számára a – levelek keletkezésekor már múltbéli – pártvezér legfeljebb egy lehetett az évtizedek során felbukkant, majd letűnt figurák között. Ugyanakkor az atyáskodó hangú „Kedves Mátyás fiam”⁴ megszólítás a két ember közötti bensőséges viszonyt sejtet.

Rákosi valószínűsíthetően tisztelte Varga Jenőt, ennek ellére emlékiratainak név- és eseményforgatagában a közgazdász tudósnak nem jutott különösebb figyelem. Amikor Rákosi arról ír, hogy miként segített Varga sürgős gyógykezelésének megszervezésében Moszkvában,⁵ az sokkal inkább a bármit elintézni képes Rákosiról szól, semmint Vargáról, és az sem biztos, hogy fedi a valóságot. Varga szellemi és eszmei autonómiája egyébként sem lehetett (volna) pragmatikus eszköz a Rákosi-hírnév menedzseléséhez. Varga ehhez nem jelentkezett partnernek. Rákosi pedig egy hatalomba igyekvő, majd csúcsra érő pártvezetőként beérte azzal, hogy Varga nevét és személyiségét a magyar gazdaság javára próbálta felhasználni, és Varga ezt el is fogadta. Jól példázza mindezt Rákosi többször idézett memoárjának az a részlete, ahol az 1946. áprilisi moszkvai látogatására (Rákosi ekkor még nem állt az ország élén) és Sztálinnal való titkos találkozására⁶ utal: „Annyit elértem, hogy a jóvátételt nem hat, hanem nyolc év alatt kellett teljesíteni, ami jelentett bizonyos könnyebbítést, de magát a szanálást [a gazdaság helyreállítását], illetve annak előkészítő munkálatait nem befolyásolta. Felvetettem Sztálinnak, hogy esetleg kaphatnánk valami gazdasági szakértőt, aki nekünk ebben segíthetne. Sztálin azt válaszolta, hogy

Kedves Mátyás,

Gülszem, hogy hírt kaptam magától, volna nem sok időm való nem rajta.

De lát ez a történelem útja. A politika nem bolha megy. Aki a politikai sorsjátékokat megtört kaptat - mindegy hogy saját hibájából, vagy objektív okokból, vagy mert ellenfelei jobban látták a helyzetet - annak ezt figyelni kell. Van aki az életével fizet érte: a cár, Zimovier, Bukharin stb. Van aki hánykolódással: Trotykij, Petkov, Hovty stb. Maga pedig csak a könnyű büntetést kapta a történelemtől a jätymor elvezetésért. János értelmű válaszolni azon, ami a mi életünkben már aligha változtatható meg...

Belsőpolitikánk a városba. Kint dolgozok. Hirtelen bejött egy előadást tartani a Marx és Engels tan és a kommunizmus tanulmányozás összefüggéséről, amit mostanában nálunk nagyon

Varga Jenő, aki gazdasági szakemberként volt a magyar Tanácsköztársaság népbiztosa, majd a moszkvai emigrációban Lenin és Sztálin által is elismert szakértő, itt a politikai sakkjátzma tanulságait tárja Rákosi elé. Máskor „Fiam” megszólítással írt levelet Rákosi Mátyásnak.

elhangzottak. A Kís. Kongresszus kézirata már
rég a kirodóban van, de az a praxissal, hogy
elutazóját bízva a megjelenését a postaközpont-
ra bízom. De nem mindegy - nem az az el.

Küldök - a mennyire az ismerem megengedő -
figyelem a világ folyását, és a főként érdekes
átmeneti korszakot, a két társadalom rend el-
keseredés, morális kizárás és megalkuvás -
származásuk gondolatára, hogy meg fogjuk látni,
és a részt nem fogom megvárni...

Minden jól kívánom, amit
csak kívánni lehet. Haza.

Moszkva 1946. 12. 14.

En nagyon nem emlékszem arra az előadásomra,
amelyet Moszkva megemlékezésként az új folyólatra azóta a
Sovjet, az orosz előadást tartottam.

ilyen szakemberei nincsenek, s ha gazdasági szakembereket
küldene Magyarországra, azoknak először hosszasan kellene
tanulmányozniuk a viszonyokat, mielőtt egyáltalában hozzá
tudnának szólni. Kértem, hogy Varga Jenőt engedje Magyar-
országra erre a munkára. Ezt a kérésemet minden további nél-
kül teljesítette, de mindjárt hozzátette, hogy Varga elméleti
közgazdász, aki ilyen gyakorlati kérdésekben nem járatos,
s emiatt nem sok hasznát fogjuk venni. Így aztán Varga Jenő
Magyarországra utazott, tartott egy-két előadást, de amint
Sztálin előre megmondta, a szanálás gyakorlati kérdéseiben
nem tudott segítségünkre lenni.”⁷

Megjegyzendő, hogy ha Rákosi tényleg kérte Sztálintól,
hogy Varga Magyarországon dolgozzon, akkor feltehetően
fogalma sem volt arról, hogy a magyar („származású”, ahogy
Moszkvában többnyire hozzátesszik) közgazdász-akadémi-
kus milyen kulcsfontosságú szakterületen volt szakértő. Varga
ugyanis Sztálin világgazdasági és makroökonómiai tanácsadó-
jaként volt jelen Jaltában és Potsdamban is.⁸ Abban minden-
esetre biztos lehetett Rákosi, hogy ha Vargát bármilyen rövid
időre Budapestre tudhatja szakértőként, annak nem egysze-
rűen tudományos értéke lesz, de nemzetközi gazdaságpoli-
tikai súlya is, hiszen ha Sztálin bizalmasa egy személyben
és dokumentálhatóan Rákosi bizalmasa is, akkor ez moszkvai
befolyásának kiakasztása és hírnevének marketingje szem-
pontjából nem szorul semmiféle magyarázatra. Bár Rákosi
rendkívüli érzékkel tájékozódott a moszkvai legfelsőbb körök
és főképpen a sztálini politikai intrikák rendszerében, azt
sem nagyon vehette észre, hogy 1946-tól Visinszkij vezeté-
sével komoly erők vonultak fel Varga háttérbe szorítására.
A tudós felett végül azzal arattak diadalt, hogy 1949 tava-
szára, amikor Molotov külügyminiszteri posztját Visinszkij
vette át (1949. március 4.), Varga Világgazdasági Kutatóin-

tézetét „átszervezték”, és a neves tudóst eltávolították az új intézmény éléről (1949. március 28.). Rákosi ekkor már egészen más dolgokkal volt elfoglalva. Moszkvában akkoriban a zsidó értelmiség és az orvosok voltak a megtorló gépezet célkeresztjében, Budapesten pedig a Rajk-per előkészítése folyt. Varga moszkvai lefokozását alig két hónappal követte Budapesten Rajk László letartóztatása. Mindez aligha nevezhető Rákosi és Varga sorsközösségének, ám történeti párhuzamként nem nélkülözi a szemléletességet.

Az 1956. július végétől száműzött Rákosinak a szovjet vezetőkhez írt könyörgő vagy éppenséggel követelőző levelei, amelyek közül sok már eddig is ismert volt, többször is érdekeit igazoló érvként említik, hogy személyes kapcsolatban állt Leninnel. Az is tudható ugyanakkor, hogy a „Nagy Október” örököseit a Kremlben a hatvanas években ez a politikai nyomásgyakorlásként használt érv a legkevésbé sem hatotta meg. Rákosi a száműzetésben időről időre, olykor egyszerre öt-tíz címzettnek is feladott ajánlott leveleire egyetlen válasz sem érkezett. Lenin neve ekkor már csupán egy együttérző szívdobbanáshoz lehetett elég, de a száműzött Rákosi hazaengedéséhez jelentéktelen érvnek bizonyult.

Egyébként a „ki ismerhette közelebbről Lenint?” című virtuális vetélkedőben Rákosi több okból is messze elmaradt Vargától. Rádásul Varga Jenő – bár fontosnak tartotta Lenin neki szóló üzeneteit – nem is hivatkozott ilyesmivel. Két jellemző példát is említhetünk arra, hogy Vargának volt mire szerénynek lennie a műveit értelmezően olvasó és munkáját kritikái dacára is elismerő Lenin véleménye alapján. Lenin 1920. július 30-án egy beszédben foglalta össze a Kommunista Internacionáléba [Komintern] való felvétel feltételeit, s ekkor hivatkozott Varga Jenő alig hat hónappal korábban Németországban kiadott művére.⁹ Lenin a magyar tudósnak,

a Tanácsköztársaság gazdasági népbiztosának tanulmányát illetően a „bizonyíték” kifejezést használta, amikor a magyar proletárdiktatúra Varga által feltárt hibáira utalt.¹⁰ Másik példánkban a súlyosan beteg Lenin 1922. március 8-án Vargának írt soraiból valódi bizalom olvasható ki.¹¹ Lenin szemmel láthatóan egyenrangú szerkesztőtársként tekintett Vargára, akit kéréseivel egyben eligazított a szakmai teendőket és az árnyokat illetően.

Csaknem négy évtizeddel később Varga az interperszonális kapcsolatok elmélyült ismerőjének bölcsességével írta leveleit Rákosinak. Nemigen törődött azzal, hogy a száműzött pártvezér mit olvasott a műveiből, még kevésbé azzal, hogy hasznosítja-e őket. Rákosi amúgy sem szorgoskodott Vargát idézni egykori beszédeiben, és a ki tudja, kik által megszövegezett könyveiben, brosúráiban, cikkeiben. A gazdaságpolitika, a gazdaságelmélet nem Rákosi terepe volt. Nem meglepő tehát, hogy a Varga leveleiben megfogalmazott fontos intelmek sem hatottak rá.

Mondanivalójának súlya és történelmi üzenetrendszere miatt különleges helyet foglal el az időrendben utoljára (1960. október 10.) keletkezett Varga-levél. Aligha találni szókimondóbb véleményt, amely a remélt jobbítás leplezetlen szándékával íródott, és egyúttal félreérthetetlen alapigazságokat is megfogalmaz, annak ellenére, hogy Rákosi Mátyás esetében a mégoly tárgyyszerű kritika is falra hányt borsónak számított. Pedig Varga olyan, tartósan külföldre kényszerülő személyiségek példaeseteinek sorába emelte Rákosit (Troickij, Horthy, Perón), akikről csak az nem vett tudomást, aki nem akart. Rákosi 1960 végén Krasznodarban nem akarta és nem is tudta felfogni, hogy sorsa beteljesedett. Pedig ha valakinek, hát Varga Jenőnek egy szemernyi hitetett volna. Annak, aki napokkal a Tanácsköztársaság bukása után tanulmányt írt

arról, hogy hol rontották el. Annak, akinek a várható globális világválság (1929) előtti intéseire, előrejelzéseire még Sztálin és környezete is felfigyelt. Annak, aki a második világháború utáni jóvátételeket gazdaságilag csak az ingyermunkával (hadifoglyok, civil kényszermunkások) vélte megfelelő léptékűnek. Annak, aki 1956. február 21-én a *Pravdában* Kun Béla születésének 70. évfordulójára írt cikket, és ezzel visszahe-lyezte a tisztogatások során meggyilkolt pártvezért a munkásmozgalom pantheonjába. De Rákosi nem értett a Varga által neki címzett szóból.

„Maga mégiscsak a könnyebb büntetést kapta a történelemtől a játszma elvesztéséért. Nincs értelme rágódni azon, ami a mi életünkben már aligha változtatható meg...” – így fogalmaz Varga, miután előbb a „politikai sakkjátszmában mattot kapott” kifejezéssel illeti Rákosit, akinek – szerte – mindezért fizetnie kell. Az életstratégiai tanácsadás azonban haszontalannak bizonyult. Rákosi vélhetően élete végéig nem hitte azt, hogy jogilag vagy erkölcsileg bármiért felelős lenne. Azt is tudhatta persze, hogy egy újabb Rákosi-perre nem kerülhet sor. Maradt hát számára az önsajnálát és a vágyakozás – ha nem is haza, de legalább el a száműzésből. Ez az állapot pedig igen messze vetette őt Varga szavainak megértésétől.

Csaknem egy évvel korábban, 1959. december 31-én a fenténél, ha lehet, még inkább egyértelmű volt Varga Jenő szóhasználat: „Kedves Mátyás, az év utolsó napján minden jót kívánok Magának a jövő évre: jó egészséget, lelki nyugalmat és feledést. Értem, hogy a maga múltjával ez nem könnyű. De nincs értelme a múlton rágódni: ki volt a hibás, hol történt a hiba, mint kellett volna csinálni. A mi kettőnk számára a múlt le van zárva: filosofus nyugalommal kell szemlélni ezt a világot, a maga sok ellentmondásával, amint – sokféle cset-

lés-botlás: előretörés és visszaesésen át – mégiscsak a Marx által száz év előtt kijelölt cél felé halad feltartóztathatatlanul. És talán mi is toltuk egy kerékfogást előre...”

Meglepő fordulat Vargától, hogy sorsközösséget, együtt cselekvést láttat Rákosival – legalábbis a marxi célok felé haladásban. Sőt, a múltat egyenesen a „mi kettőnk számára” látja lezártnak. E kortársi-sorstársi ötvöződés azonban e pár sorban is rendkívüli messzeségből indul. A „maga múltjával” kifejezés nyilvánvalóvá teszi, hogy Rákosinak nagyon is lenne mit felednie, és csak ezután kerül szóba a „mi kettőnk múltja”. A levélben két sor választja el ezt a két kifejezést, mégis olyan, mintha csillagászati távolságban lennének egymástól.

Az 1958. november 10-i keltezésű Varga-levél a szokatlan „Kedves Mátyás fiam” megszólítással indul, és egészen az utolsó bekezdésig nem derül ki, hogy minek köszönhető ez a familiáris hangvétel. Ott esik szó arról, hogy Varga egyik könyvének friss, újabb kiadását megküldte Rákosinak: „Írja meg, milyen benyomást tett a könyvem második kiadása, itt [Moszkvában] az emberek sokat beszélnek róla; recenzió tudtommal mégsem jelent meg róla.” Az idős tudós szakmai hiúsága eszerint győzött a tartózkodás felett, s mivel más-tól még nem látott recenziót, legalább Rákosit megpróbálta rábírní a véleményezésre.

Mulatságos, valahol mégis dermesztő fogalmi párhuzammal írja le Varga, hogy az 1956 után állandóan napirenden tartott „magyarkérdés” csak következmények nélküli torzszalkodás, hiszen „amint Bismarck annak idején mondta: az egész keleti kérdés nem ér meg egy porosz gyarmatot, úgy a kis Magyarország sem ér az USA-nak egy atombombát – és ami utána következne”. 1958 novemberében a közgazdász-akadémikus tapintatosan fogalmazza meg, hogy azért válhatott Magyar-

ország 1956-ban az éppen az önkény és a megtorlások megszüntetését deklaráló szovjet haderő harci terepévé, mivel nem ért meg egy amerikai atombombát.

Ugyanennek a levélnek a legelején érdekes kultúrtörténeti beszámolót kapunk az akkori Szovjetunió egyik jellegzetes sajtóigazgatási momentumáról. „Én bizony a *Newsweeket* és a *Time*-t lemondtam az idén, noha érdekesek, de tudományos célokra nem elég megbízhatók. Különben is mind kerek, illetve ötszögletes jelzéssel¹² jönnek, úgyhogy nem volna módomban elküldeni azokat Magának.”

Varga Jenő rendelkezésünkre álló levelei közül három keletkezett 1958-ban. Az első dátuma: 1958. október 28. Az akkor 79 esztendő Varga arról számol be Rákosinak, hogy gombaszedés közben eltörte a kulcsontját, ami nagyon megviselte. Mint megtudhatjuk, ennek ellenére egy fontos munkán dolgozik, „nem a nyilvánosság számára”, hanem megbízásból. „Van egy félig kész könyvem, de nemigen akaródzik befejezni. Hazulról nemigen tudok mást, mint amit Maga is tud az újságokból. Készülnek a diktatúra [Tanácsköztársaság] negyvenéves ünneplésére, hívnak engem is: lehet, hogy elmegyek, mert nem menni tüntetésszámba menne. De én soha életemben nem szerettem az ünnepléseket, különösen, ha sok mesterséges van benne. Írjon hamarosan, hogy van, mit csinál. Találkozik a helyi »elnökkel«? Érdekes volna pszichológiailag, hogyan tud alkalmazkodni ilyen teljesen megváltozott körülményekhez.”

Elemzésünkben csupán összefoglalóan jelezzük, hogy Varga Jenőt tudósként, szakemberként Sztálin halála után, a hruscsovi korszakban a szakmai értékeinek megfelelően foglalkoztatták, és a „megbízásból” végzett munka az ő esetében egyértelművé teszi, hogy hivatalos, azaz titkos, de legálabbis „belső használatú” pártközponti vagy kormányzati

háttérelmzést, beszédvázlatot készíthetett az akadémikusként általa elmélyülten tanulmányozott világgazdasági témakörben. Egy alább bemutatandó leveléből az is kiderül, hogy Varga végül elment Magyarországra a „diktatúra” ünneplésére. Ami pedig a pszichológiai érdekességek iránti, ifjúkori rajongását illeti: az erre való utalás talán meglephette Rákosit, hiszen Varga jószerivel egy alkalmazkodási esettanulmány tárgyának írja le a bukott pártvezért izgalmas tudományos következtetéssel kecsegtető kérdésében.

A fenti tartalmi elemek láttán mégis idekívánczik a kérdés: Nagy Imrének és mártírtársainak a kivégzése után négy és fél hónappal a hazai ügyekről Vargának csak az ünnepi előkészületek jutnak eszébe? Az akkori szovjet levelezési viszonyoknak, a levélcenzúrának és Varga alapos gyakorlati tájékozottságának ismeretében a válaszuk egyértelműen: igen. Az ő korában, az ő tapasztalatával nagyon is érthető a tartózkodás a napi politika örvényeitől. E levélből még sejtéseink sem lehetnek a budapesti kivégzésekre vonatkozó nézeteiről, hiszen a következő leveleiben az „ellenforradalmárok” kifejezést Varga akár a cenzoroknak szóló „üzenőfüzet-taktika” részeként is használhatta. Egyetlen elgondolkodtató megjegyzése azonban mégiscsak útba igazítást ad a fent bemutatott levélben: „...lehet, hogy elmegyek, mert nem menni tüntetésszámba menne” – írja Rákosinak, egykori, 1919-es népbiztostársának Krasznodarba arról, hogy milyen gondolatok mentén hozza meg döntését. Varga tudta, hogy Kádár János országában „tüntetésszámba menne” a távolmaradása. Jóllehet az évforduló esztendejében már 80. születésnapját ünnepelte. Ennek ellenére eszébe sem jutott olyan közhelyeket írni „Kedves Mátyás fiamnak”, hogy „ha megérjük”, vagy „ha leszünk még egyáltalán”. Varga nem tüntetett: az utazás mellett döntött. A békeség, pontosabban

az, hogy Moszkvában és Budapesten is békén hagyják, mindennél fontosabb volt a számára.

A levelek időrendiségével szakító áttekintésünkben Varga Jenő témaérzékenysége összpontosítva nem maradhat el a Tanácsköztársaság magyarországi kerek évfordulás ünneplése idején gyűjtött élményeinek bemutatása sem. A dolog borús következményekkel járt, hiszen Varga súlyos gyomorbántalmakkal tért vissza Moszkvába a számára ekkor már szokatlan magyar ételek miatt. Az 1959. október 10-én kelt levél szubjektív korrajza beszédesen kezdődik: „Az országban béke, rend és nyugalom van. Az emberek – a párton kívül – nem politizálnak. Legalább nyíltan nem. Még politikai viccek is alig vannak. A csönd érthető. Az ellenforradalmárok egész koncepciója összeomlott: azt hitték, hogy csak ki kell tűzniük a zászlót, máris ott lesznek az amerikaiak és angolok, hadsereggel, pénzzel, diplomáciai elismeréssel. A tapasztalat megmutatta, hogy Magyarország kapitalista országgá való visszaváltoztatása nem elég nagy ok arra, hogy Amerika érte harmadik világháborút kezdjen. Így most az aktív ellenforradalmárok félreálltak. Az ingadozók pedig ismét a párt felé fordulnak, annál is inkább, mert az emberek sokkal jobban élnek, mint 5 év előtt, amikor utoljára otthon voltam. Különben lehetőleg kevés ünnepségen vettem részt: mint rendesen. Olvastam a külföldi újságokat, folyóiratokat, dolgozgattam. Tartottam 4 előadást – egyiket a K. B. apparátusában. Egy alkalommal – a Közgazdasági Tudományos Intézetben tartott előadásomnál – találkoztam [Bíró] Zoltán öccsével. Ami a 956-os eseményeket illeti – a legendaképződés hihetetlen gyorsan fejlődik: akivel csak beszél az ember, apraja-nagyja mind hős volt. Ami tényleg fontos, a parasztság óriási többsége elutasította az ellenforradalmat: féltette a földjét [...] Mindent összevéve a gépezet mozog, rend és fegyelem van – a fúrások

divatoznak. A szocializmus belső ereje nagyobb minden személyi kérdésnél.”

Rákosi „a csönd érthető” meghatározásból egészen pontosan megtudhatta, hogy sóvárogva vágyott hazájában a némaság az ő virágkorát idézi. S talán nem a vezérsége idejére tett célzasként értelmezte, hogy Kádár népe most jobban él – Varga szerint is –, mint öt évvel korábban. A „rend és fegyelem” országából kapott tudósítás jóleshetett neki, csakúgy, mint a szocializmus belső erejének említése. Hiányzott neki ez az ország, talán irigyelte is Vargát ezért a hazalátogatásáért.

SÍK ENDRE: A BARÁT, AKIT RÁKOSI MÁTYÁS CSERBEN HAGYOTT

A frissen előkerült Rákosi-levélhagyatékban Sík Endre¹ két, írógéppel írt levele is megtalálható.² Meglepő módon az első, 1969. június 29-én keltezett levél így kezdődik: „Kedves Mátyás! F. évi, június 20-án kelt leveledet 27-én megkaptam.” Ezek szerint, ha az ajánlott, illetve légipostán küldött levelek feladási napját leszámítjuk, a Gorkij-25 és Budapest közötti távolságot mindössze öt nap alatt küzdötte le a két ország postarendszere. Csak egyetlen utalással emlékeztetnénk itt a többször hivatkozott kettős – magyar és szovjet – levélcenzúrára. A levelek ezúttal postahivatalból postahivatalba érkeztek. Elképzelhető tehát, hogy időközben megszűnt a levelezést Rákosi számára kizárólag a moszkvai magyar nagykövetség útján elrendelő pártszabály, vagy az is lehetséges, hogy az előírás immár sem Rákosit, sem Sík Endrét nem érdekelte. E fenti, technikai

érdekesség azonban csupán sajátos bevezetés a történelmi váratlanságok világába.

Sík Endre sorsának alakulása az orosz hadifogság (1915) évei óta kivételes közelséget mutatott Rákosi Mátyáséhoz. A sorsközösség Oroszországban találkozássá, az egyívású gondolkodás barátsággá vált, s e barátság epizódjaiból az együtt érző, tragédiában, bánatban segíteni kész ifjú Rákosit is bemutathatjuk. Amint azt a Rákosit is, aki bevallotta, hogy a börtönben töltött 15 év minden reggelén Sík versét szavalta imaként. Egy szonett tartotta benne a lelket. Ezért is olyan megdöbbentő olvasni Sík könyvében³ Rákosi pökhendi, kioktató szemrehányását, amiért barátja a bolsevik pártból való kizárásának érvénytelenítése érdekében a pártvezér közbenjárását kérte.

Ez utóbbi epizód nem egyszerűen egy barátság töréspontja lehetett. Valószínűsíthető támpont arra vonatkozóan is, hogy Rákosi karrierépítő egója mikor érkezett el abba a stádiumba, amikor már hajlandó volt mindent elsöpörni és mindenkin keresztülgázolni. Ennek jeleit gyermekkorában, sőt fiatalkorában sem könnyű fellelni, de a Tanácsköztársaság rövid időszaka sem ad hozzá támpontokat. Arra kell gondolnunk tehát, hogy Rákosi lelki torzulásának döntő periódusa 1940 novembere-decembere lehetett, a helyszíne pedig Moszkva. Sík Endre szavaiból megítélve Rákosit ettől kezdve a hatalmi kíméletlenség jellemezte. Egy korábbi fejezetünkkel összefüggésben röviden azt is bemutatjuk, hogy miként élte meg Sík Endre azt a bizonyos napot, 1941. október 15-ét Moszkvában, amikor az evakuáció drámai óráiban Rákosi legnagyobb gondja a luxuslakásával kapcsolatos ügyek intézése volt.

Feltételezhetően 1969 közepéig Rákosi Mátyás nem állt levélkapcsolatban Sík Endrével, mivel mindkét, Rákosi által,

kézzel írott piszkozat ezzel a mondattal kezdődik: „Sikerült megszereznem a címedet.” Rákosi ekkoriban éppen tizenhárom éve volt „szigorú rendőri felügyelettel súlyosbított száműzetésben”.⁴ Az összefűzött vázlatok közül a terjedelmesebben a következőket írja Rákosi: „Én is számtalanszor kértem, hogy engedjenek végre haza, annál is inkább, mert itt tartásomat semmiféle párt- vagy államérdek nem indokolja. A szovjet elvtársak a magyar elvtársaknak ismételt felvetették, hogy ittlétem számukra terhes. [...] Nyilvánvaló, hogy az otthoni vezető elvtársak egy része azt várja, hogy itt haljak meg, azért húzódik így ügyem rendezése. Én úgy tudom, hogy te a Központi Bizottság tagja vagy, de egyébként is van közéleti súlyod. Kérlek, hogy vedd fel hazatérésem kérdését, és közöld velem a kapott választ. Elnézésemért kérem, hogy zavarlak: amennyiben te valamely okból nem veted fel a kérdést, úgy kérek, hogy erről is tudósíts. Fáradozásodat előre is köszönöm.”⁵

A kódosító politikai célzásoknál, a „szovjet elvtársak” állítólagos, azaz politikai személyhez egyáltalán nem kötődő, nem pontosított felvetéseinél sokkal fontosabb üzenetet is hordoznak ezek a sorok. Kiderül, hogy Rákosi az ügyében hasznosnak vélt kijáróemberek virtuális listáján tizenhárom esztendő alatt érkezett el Sík Endre nevéhez. Érdemben korábban sem segített rajta senki, jöhetett hát egy olyan „barát”, akit a vezér – erre Rákosi tévedhetetlenül emlékezhetett – egykor cserben hagyott. Sík ekkor már nyolc éve nyugdíjban volt külügyminiszterként, de „közéleti súlyának” birtokában haladéktalanul megtette azt, amire lehetősége volt. Ennél a mozzanatnál érkezett el az idő, hogy a létfontosságú kérdésben segítséget kérő Rákosit szembesítsük a hozzá forduló barát egykori ledorongolásával.

Kedves Mátyás !

F.évi június 20.-án kelt leveledet 27.-én megkaptam. Másnap, június 28.-án az ügyben kérésednek megfelelően eljártam. Írásom még aznap eljutott a legilletékesebb személy kezébe, akivel azután személyesen is beszéltem. Közbenjárásomat jóakarattal fogadta és azt mondta, egyelőre közöljem Veled, hogy kérésedet a Párt vezetősége elé terjesztettem.

Egészségi állapotodról és nehézségeidről Feritől régebben tudtam, és együttérzek Veled. Magam is idestova két éve invalidus vagyok. 1967 novembere óta jobboldali bémulásom van. Járni csak néhány lépést tudok, azt is bottal. Irni is csak úgy tudok, hogy balkezem egy ujjával gépelek.

Jobb egészséget kívánva maradok

kommunista üdvözléssel

Sík Endre

Budapest, 1969 június 29

Sík Endre levelei Rákosinak. Sík Endre cserben hagyott jóbarátként lett címzettje a száműzött Rákosi leveleinek. Sík azért is kivételes személy, mivel tőle Rákosi Mátyás – szokatlan módon – majdnem bocsánatot kért.

Az 1940-ben magyarországi börtönéből Moszkvába érkezett Rákosinak Sík Endre hetekig még a közelébe sem jutott. Könyvében ezt írja a pályaudvari fogadtatást felidézve:

Én különösen nagy várakozással néztem a jövő elé. A magyar kommunisták közül senkihez sem fűzött régebbi és közelebbi barátság, mint Rákosihoz. Lelki szemeim előtt képek jelentek meg a múltból. Kerenszkij alatt az irkutszki fogolytáborból Dauriába a Góbi sivatagba vittek, itt gyűjtöttek össze kétezer tisztet. Karanténban vagyunk. Fölkeres a kézzel írott helyi lap főszerkesztője: Rákosi Mátyás. Interjút ír rólam az irkutszk-tábori irodalmi lap szerkesztőjéről és az „Irkutszki szonettek” költőjéről. Összebarátkozunk.

1918. Tábori kórházban fekszem. Rákosi meglátogat. A fogolykonyhán mákos rétest sütöttek, s ő a saját adagját behozza nekem... Együtt szervezünk szökést Szemjonov uralma alól Szovjet-Oroszországba. Neki sikerül, nekem nem.

1920 tavasza... Omszkban találok egy osztrák ezredessel, aki velünk együtt volt Dauriában. Igaz-e, hogy Rákosi a diktatúrában csakhogynem miniszter volt – kérdezi. Megerősítettem a hírt. „Unmöglich! – mondta az ezredes. – Ein ganz gewöhnlicher Kadettaspirant!” (Lehetetlen! Egy közönséges hadapródjelölt!)⁶

Moszkva, 1921. A Komintern titkára. Nem keresem föl, mert tudom, mennyire elfoglalt. Magához hív. Az egész éjszakát átbeszélgettük...

Kedves Mátyás!

Novemberi leveledre hónapokig huzódó újabb betegségem miatt, mely nagyon legyöngített, csak most tudok válaszolni.

Levelemet Te kissé félreértetted. Én nem azt irtam Neked, hogy az az illetékes személy, akihez kérésedet eljuttattam, ~~így írtam~~ "hazatérésed kérdését a Párt vezetősége elé terjesztette", hanem azt, hogy én kérésedet (azzal, hogy hozzá juttattam) a Párt vezetősége elé terjesztettem. Az ügy további fejleményeiről nincs tudomásom és további lépéseket tenni nincs módomban. Hazatérésed ügyében sem pro sem kontra állást nem foglalhatok, mert, mint invalidus, már több mint két éve a Párt vezetésében részt nem veszek s a Párt és az ország helyzetét csak felületesen ismerem s így hazatérésed ügyében a P.B.-től határozat hozatalát, vagy ha ilyen már volna, de azt valamilyen okból nem közölték, annak közlését sem ígérhetem.

Kívánok jó egészséget.

Kommunista üdvözléssel

Bpest, 1970. jan. 15

Sík Endre

Sík Endre erőlyes határozottsággal, mégis udvariasan hívja fel Rákosi figyelmét arra, hogy korábbi sorait ne értelmezze öntörvényűen.

A Kominternben dolgozom. Nap mint nap találkozom vele. Nála ismerkedem meg Buharin-nal, Radekkel, Kuusinennel. Jelen vagyok, amikor telefonon tárgyal Zinovjevvel, Csicserin-nel.

1922. Kisfiam temetése. Rákosi kocsiján viszem ki a parányi koporsót a temetőbe. Este Rákosi eljön, és velem együtt próbálja megnyugtatni síró feleségemet...

1923. Rákosi ajánl a vörös professzúrára...

Tizenöt év távollét után most visszajött a régi barát, a magyar párt hivatott vezetője. Kitől várhatnék segítséget,⁷ ha nem tőle. Ő majd elmondja nekik, akik kételkednek bennem, hogy milyen ember vagyok. Mindennap vártam, hogy Rákosi hívni fog.⁸

A fentiekhez részletesebb magyarázat nem szükséges. A találkozó Rákosi Moszkvába érkezésének első hónapja után létrejött. „Az első percekben úgy éreztem, mintha az utolsó huszonhárom esztendő csak álom lett volna. Mintha a Góbi sivatagban, a dauriai fogolytáborban lennék, s én most léptem volna be a barakkba, hogy a legjobb barátommal beszélgessek. »Gyere, pajtás, ülj le. Mindenekelőtt be kell vallanom neked egy titkot. Én a börtönben tizenöt éven át minden napomat azzal kezdtem, hogy elmondtam a reggeli imámat.« Azzal elkezdte szavalni egyik – huszonöt évvel azelőtt, 1915-ben írt – versemet, az »Irkutszki szonettek« egyikét, amelyek annak idején körbejárták a távol-keleti fogolytáborok nagy részét.”⁹ Ezt követően Rákosi csaknem sírva panaszkodott Sík-nak, hogy „az egész párt széthullott. Előlről kell kezdenünk felépíteni.”¹⁰ Sík ekkor nem is akarta terhelni magánügyeivel, abban reménykedett, hogy hamarosan újra találkozhat vele.

Kulcskérdésnek tűnt számára egy hosszú beszélgetés, mivel éppen csak hogy elkerülte a letartóztatást, a pártból kizárták, és helyzete egyáltalán nem volt rózsásnak nevezhető. Abban bízott, hogy Rákosi majd segíteni fog rajta.

Ebben a reményében azonban keserűen csalódott. Bár Rákosi mindennap Vas Zoltánnal együtt kocsival járt ki a Kominternbe, és Vas hetente legalább két alkalommal rövid ideig megállította a kocsit, hogy Síkkal tárgyaljon könyvének fordításáról, Rákosi még csak arra sem vette a fáradságot, hogy kiszálljon az autóból. Az újabb találkozási csúszás után került sor, hogy ellátogatott Sík munkahelyére, az *Új Hang* szerkesztőségébe, ahol számon kérte Síkon, hogy miért nem látogatja meg. Ennek köszönhetően a várva várt látogatás hamarosan létrejött.

A Rákosi megváltozott énjére vonatkozó felismerés drámája átsüt Sík Endre szavaiból. Sík részletesen elmesélte, miért, milyen körülmények között és kik zárták ki a szovjet kommunisták soraiból.

Hagyott beszélni. Nem szakított félbe, nem is szólt közbe, türelmesen és figyelmesen végighallgatott, de olyan komor kifejezés ült az arcán, hogy mondanivalómnak még a közepén se tartottam, már tudtam: igyekezetem hiábavaló. Mikor elhallgattam, ő szólalt meg. »Hát igen, jó néhányan vagytok, akiket kizártak a pártból. És közületek bárkivel beszél az ember, csodálatosképpen mindegyik ártatlan. Minden kizárás egytől egyig alaptalanul történt. Mint ahogy minden letartóztatott is alaptalanul szenved, ha a feleségét, az apját, vagy a fiát hallja az ember. Ezekben a dolgokban azonban az orosz párt, illetve a szov-

jet hatóságok véleménye a döntő. Hogy ki lehet az orosz párt tagja, azt csak maga az orosz párt döntheti el. Hogy kinek a tevékenysége veszélyes a szovjet államra, azt csak maguk a szovjet hatóságok ítélik meg. Ezekbe az ügyekbe sem a magyar párt, sem senki közülünk nem szólhat bele, legkevésbé én, hiszen itt se voltam, mikor ezek a dolgok történtek.”

A beszéd világos volt. Mondanivalóját tulajdonképpen két rövid mondatban is összefoglaltatta volna: „Erről nincs mit beszélni. Tőlem semmit ne várj.”

Ennek a beszélgetésnek keserű ízét sokáig éreztem. A feltámadásba vetett hitemet ez az újabb csalódás sem oltotta ki, de egy illúzióm szerte-foszlott. Az a nagy várakozás, amit Rákosi személyéhez fűztem, csődöt mondott.”¹¹

Csaknem három évtizeddel később, Sík Endre azonnal megtette azt, amit Rákosi kért tőle. Rákosi pedig azon nyomban félreértette, félremagyarázta és rokoni körben legott félre is híresztelte, ahogyan erről Bíró Eugénia önéletrajzi kötete tudósít: „Mátyás – egészségi állapotára való tekintettel – ismét sürgette a magyar szerveket: engedélyezzék a visszatérését. Ugyanebben az ügyben írt Sík Endre akkori külügyminiszternek [S. E. ekkor már nyolc éve nyugdíjban volt, a külügyeket Péter János irányította] is. 1969. július 16-i levelében [Rákosi] említi: »Sík Endrétől kaptam meleg, baráti levelet, melyből látom, hogy soraim kézhezvétele után 24 órával már, mint írja, a legilletékesebb személynél [sic!] járt...« A legilletékesebb személy felkérte Sík Endrét, közölje Mátyással: kérését a párt vezetősége elé terjeszti.”¹²

Rákosi időtálló családi manipulációja akár derűs epizód is lehetne, ha nem azt jelezné, hogy a száműzött vezér még azt is képes volt kínos helyzetbe hozni, aki jót tett vele. Annyi bizonyos, hogy a történet korrekcióját – Sík Endre második levelének tartalmát – Rákosi nem sietett a család tudomására hozni. Száműzöttként is tévedhetetlennek láttatta magát. A családi legendárium pedig az őt támogató személyiségek közé sorolta Sík Endrét, holott hat évvel Sík könyvének második kiadása után Bíró Eugénia, a szerző talán fellapozhatta volna a kötet egy-két oldalát. Sík eredeti levelében a „személyesen is beszéltem” kifejezés olvasható, ami történhetett akár telefonon is. A „járt” szó mindenesetre nem lelhető fel Sík szövegében. A félig lebénult Sík Endre esetében amúgy is rendkívül korlátozott mozgásról lehetett csak szó. Oka volt annak, hogy nem a „felkerestem” vagy az „átmentem hozzá” kifejezéseket használta.

MANIPULÁCIÓ ÉS TILTÁS: SÍK ENDRE ÉLETRAJZI KÖTETÉNEK SORSA

Sík Endrének e könyvben is hivatkozott életrajzi kötete még Rákosi életében (1970) különös sorsra jutott. A *Vihar a levelet...* először raktárba került, majd bezúzták. 2013-ban – igaz, forrásmegjelölések nélkül – Murányi Gábor ezt írta: „Az élete során végig pártszerűen viselkedő, Lenin-békedíjas Sík azzal követett el jóvátehetetlen hibát, hogy az 1934 és 1941 közötti szovjetunióbeli éveket, a magyar emigrációt is megtizedelő koncepciós perekkel »szubjektív élményei felidézésével«, személyes ismerősei tragikus sorsának részletező elbeszélésével,

de általánosító hangsúlyokkal ábrázolta. A súlyos ideológiai eltévelyedést a mindent árgus szemmel figyelő szovjet nagykövetség a PB több tagjának is felhánytorgatta baráti beszélgetések során.¹³

Szembeötlő, hogy a tekintélyes hetilap elemzése dátummal sem jelölte meg az 1970-ből idézett PB-határozat forrását, ám az, hogy szó nélkül hagyta a Sík Endrét ért, „általánosító hangsúlyokkal” való ábrázolásra vonatkozó üres pártszlogent, legfeljebb azt jelzi, hogy az írás szerzője vélhetően maga sem mélyült el kellőképpen a kötet mondandójában. Hiszen így indokolatlanul is kurta-furcsa odamondogatássá válik a cikknek ez a része. Pedig Sík esetében egy hiteles, szinte dokumentumerejű memoárral van dolgunk. Számunkra bizonyos, hogy a Rákosi-kód megfejtésének egyik kulcsa ez a kötet. Az idézett PB-határozat mégsem írhatta le a politikai ködbeszéd korában (1970), hogy Sík Endre részletesen taglalta a Rákosival való barátságuk részleteit, pozitív tulajdonságainak sorát bemutatva. Ez a fejezet tehát bizonyos értelemben egyfajta komparatív memoáranalízis kísérlete is. Az összehasonlítások vezető fonala az egy-egy témában fellelt Rákosi-levelezés és az egyéb forrásokból nyert háttér együttes vizsgálata. Esetünkben aligha lehetett indok egy könyv betiltására a sztálini megtorlások leírása, tizennégy évvel a XX. kongresszus után. Ennél sokkal markánsabb, de agyonhallgatott érv lehetett a Rákosiról szóló részek irritáló volta. („Hogy merészel bárki jól írni erről a Rákosiról?”) Rákosi Mátyás így válhatott a magyar cenzúra szereplőjévé életének utolsó esztendejében, bár erről maga aligha értesülhetett. Sík Endre kötete pedig hasznosan és máig közérthetően készíti az olvasókat összehasonlításokra és továbbgondolásra.

Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiben se szeri, se száma az önfényező, részletes leírásoknak arról, hogy ő Moszkvá-

ban miként lett a meghurcolt magyar kommunisták családjainak gyámolítója, s miként látta a sztálini megtorlásokat.¹⁴ Vannak azonban egészen irracionális, nyitva hagyott mondatai is: „Az 1937-es moszkvai letartóztatások elég bénítólag hatottak az ottani magyar elvtársakra. Mindez nem segítette elő a *magában véve helyes* [kiemelés tőlünk] intézkedés sikerét.”¹⁵ Mivel Rákosi a megtorlások szót nem használta, így azt sem írhatta le, hogy „az ottani magyar elvtársak” megfélemlített embereként várták sorsuk beteljesedését. Azt viszont Rákosi szavaiból megtudhatjuk, hogy a törvénytelenység, a tarkón lövés, a börtön és a láger nála a „magában véve helyes intézkedésnek” feleltek meg. Még évtizedek múltán is ragaszkodott ehhez a cinikus szómágiához. Pedig pár sorral később azt írja, hogy Moszkvában tájékozódva „attól, ahogy a magyar kommunista emigrációt megtizedelték, magam is meg voltam rettenve”.¹⁶ Az éppen megrettent Rákosit Manuilszkij kérte magához, akitől a magyar politikus világos és egyértelmű figyelmeztetést kapott. Amolyan elvtársit. Végezetül pedig az „idő rostája” Rákosi értelmezésében: „...gyakran kellett azokra gondolnom, akik nem voltak jelen, meghaltak, kihullottak az idő rostáján, vagy a börtönökben és internálótáborokban voltak, a Szovjetunióban vagy a fasiszta megszállás alatt lévő országokban.”¹⁷

RÁKOSI TOVÁBBI LEVELEI SÍK ENDRÉNEK, ÉS EGY KURTA-FURCSA BOCSÁNATKÉRÉS

Második levelét a budapesti közbenjárásra vonatkozóan Rákosi csak 1969. november 15-én írta meg Sík Endrének, miközben – Bíró Eugénia könyvéből megítélve – 1969. július 16-án Rákosi rokonsága szinte már azt hihette, hogy napok kérdése lehet a száműzött hazatérése. Meghagyva a családi hírkör sajátosságainak kifürkészhetetlenségét, maradjunk annyiban, hogy Rákosi nem lehetett gyakorlatlan a lelki húrok pengetésében. Azt persze mégsem írhatta Rákosi Síknak, hogy azért késlekedik a levélírással, mert romló egészsége közepette azért sikerült átvernie a családját, őt magát, mármint Síkot pedig alattomosan hírbe hozta. Sík második levele nem más, mint egy diplomata tapintatos összegzése Rákosi „helyre rakására”. Sík Endrét valószínűsíthetően nem lepték meg Rákosi taktikai játszmái. Sorai alapján azonban nem csupán pusztá feltételezés azt állítani, hogy felbosszantotta Rákosi önközpontú gátlástalansága.

1970. április 12-én Rákosi végül mintha valamiféle settenkedő bocsánatkérést is papírra vetett volna, de azért ebben sem lehetünk olyan biztosak: „Nagyon sajnálom, hogy a viszonyok nem ismeretében Téged zavartalak, bár ebből nagyobb baj nem származott. Még egyszer elnézést a zavarásért.” Az első mondat azt sugallja, hogy a „viszonyokat” – értsd: a magyarországi pártintriكا és kikönyökölés megváltozott viszonyait – illetően tévedett Rákosi, amikor Sík Endrét arra kérte, menedzselje hazatérési ügyét. Egyúttal gyorsan nyugtázza is, hogy Sík Endrének emiatt a haja szála sem görbült meg. S hogy miként kerül a politikai közbenjárás, befolyásérvényesítés fogalmak helyére a „zavarás” fogalma, arról „Mímelt

szellemi leépülés szándékolt mutatása a saját korábbi fondorlataink elleplezésére” munkacímmelel keletkezhethetne izgalmas tanulmány a pártvezér titokzatos szóhasználatáról és helyzethez igazodó mikrokommunikációjáról.

Bár a bocsánatkérés megközelítő formai elemeit sem tartalmazza Rákosi Mátyás e kis terjedelmű levele, mégis, megannyi sajátossága dacára, a száműzött politikus ritka megnyilvánulását jelzi: véletlenül sem konkretizálva a történeteket, de legalább a „zavarásért” elnézést kért. Halála előtt tíz hónappal Rákositól ennyire futotta. S mivel sorait az úrhajózás napján vetette papírra, nyugtázzuk, hogy súlytalanul lebegő szavai valós értékeknek számíthattak Sík Endre számára. Egykor, Moszkvában, az üstökösként ívelő karrier előtt álló Rákositól egyetlen baráti gesztust sem kapott Sík Endre. Mégis azon kivételes személyiségek közé tartozott a volt magyar külügyminiszter, akiktől Rákosi egyszer, élete alkonyán, majdnem bocsánatot kért.

9.

ALAPI GYULA, A RAJK-PER
FŐÜGYÉSZE, ÉS „ÉRDEKES
MUNKÁJA” MOSZKVÁBAN

A „Kedves Rákosi Elvtárs!” megszólítással kezdődő, 1957. december 27-én Moszkvában kelt levél írója, a „magyar Visinszkij”,* azaz Alapi Gyula¹ a magyarországi kommunista megtorlásokat büntetőjogi esetekké alakító főügyész nem tartozott ugyan Rákosi legszűkebb döntéshozói csoportjához, mégis tevékeny szerepet játszott a sztálinista terror megvalósításában. Alapi menekültként érkezett Moszkvába 1956 októberének-novemberének azokban a napjaiban, amikor a szovjet katonai túlerő már bizonyosság volt

* Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954) lengyel nemzetiségű szovjet jogász, 1935 és 1939 között a Szovjetunió főügyészeként az összes fontosabb kirakatper főszereplője. A tárgyalásokon ordenáré stílusban ordította a vádlottakkal, a halálos ítéletek egy részének végrehajtásánál nézőként is részt vett. Tudományos credója szerint a vádlott beismerő vallomása „a bizonyítékok királynője”. Sztálin halála után öngyilkos lett.

Magyarországon, de a főügyész nem tudhatta, mi vár rá az új, „forradalmi” kormány részéről. A Szovjetunióba menekülés hivatalos indoka Alapi és a többiek² esetében is az volt, hogy az „ellenforradalmárok” többször házkutatásokat tartottak az ismertebb személyek lakásán, és utcai önbíráskodások is előfordultak, ha valakit „ávósként” fogtak el. Kevesebb szó esik a magyar emlékezetkultúrában arról, hogy a Rákosit támogatók valójában azt feltételezték, hogy a sztálini személyi kultusz magyarországi változatában betöltött tisztségük, tevékenységük és nyilvános fellépéseik miatt az új, Kádár-féle kormányzat is élni fog a törvényes számonkérés eszközeivel. Hamar kiderült persze, hogy ilyesmire nem kell számítani. Az „ancien régime” gárdáját legfeljebb lefokozás vagy politikai távoltartás sújtotta, igazságszolgáltatási eljárások mellőzésével. Alapi és társai tehát a kivárás hónapjait töltötték ekkoriban – a szovjet vendéglátók által biztosított jólétben.

Alapi Gyula valaha élet-halál ura volt a magyar jogrendszerben, s ez akkor is igaz, ha a megtorlások ítéleteit Rákosi még a koncepciók nyomozások, eljárások előtt megszerkesztette, többnyire moszkvai közreműködéssel. Alapi arcát, nevét, szakmai hitelét, egész személyiségét a Rákosi-rendszerrel identifikálta. Levele most eredeti változatban kerül az olvasók elé. Alábbi megjegyzéseink legtöbbje csupán kiegészítő, útba igazító jellegű.

A Rajk-perben halálra ítélt és kivégzett Pálffy György tábornok esete kapcsán feltehető a kérdés: a szovjet hírszerzőként lelepleződött és ekkorra már rehabilitált Pálffy egykori vádlója vajon miként kaphatott Moszkvában menedéket és „rendkívül érdekes” munkát? És vajon mi volt ez a munka? Alapi ismerte a nagy hírszerzői titok részleteit – valószínűsíthetően éppen ezért. Sorsának alakulása e moszkvai levélben is azt példázza, hogy a sztálini megtorlások magyarországi

társtettesei éppen a szovjet Sztálin-keret tagjainak gyámoltottjai lettek. Alapiról is nyilvánvalóan azok gondoskodtak, akik a szovjet pártelitben 1957 végén ugyanúgy a legmagasabb pozíciókat foglalták el, mint – az időközben kiátkozott – Sztálin idejében. Rákosinak írt levele nem hagy kétséget afelől, hogy a Rajk-per egykori főügyésze Moszkvában igen komfortosan érezte magát.

Alapi levele modoros udvariassággal indít, és a kötelező távolságtartás szabályait átlépve azon lelkendezik, hogy Rákosi és hitvese esetében „munkakörük is megfelelően és érdekesen alakul”. Az ekkor már Krasznodarban „gyógykezelt” (*de facto* száműzött) Rákosi „munkaköre” ugyan nem definiálható ebből a levélből, így utólag sem igen érdemes firtatni, mire is gondolhatott Alapi. Az viszont több forrásban is szerepel, hogy „Fényicska”, a pártvezér felesége szovjet állampolgárként munkát kapott a helyi ügyészségen. Ez akár valódi munkakör is lehetett.

Amikor Alapi emlegetni kezdi Rákosi könyvolvasási elszántságát, és buzgólkodni kezd ennek kiszolgálásában, az szinte már egy politikai burleszk vonásait ölti magára: Alapi Budapestre visszatért felesége révén a Népköztársaság útján lévő (korábban Sztálin, még korábban Andrássy út) könyvkereskedés „derék elvtárs” vezetője segíthet bizonyos könyveket megszerezni vagy felkerestetni – olvashatjuk, majd hirtelen egy merész kérdés következik: „Vajon a Gratz Gusztáv-könyvet³ megszerezte már Rákosi Elvtárs?” Hol? – kérdezheti a mai oknyomozó. Moszkvában, oroszul? Esetleg postafordultával Budapestről? És hol marad az íratlan szabály, miszerint a feljebbvalót nem zaklatjuk oktan bizalmaskodással? Alapi azonban nem tágít, s talán még mai kutatásaink segítségére is van azzal, hogy Rákosi fényképezési szokásainak megőrzésére is rákérdez.

Moszkva, 1957. december 27.

Kedves Rákosi Elvtárs,

engedje meg, hogy a küszöbön álló 1958-as új esztendőre, kedves Feleségével együtt, minden jót, jó egészséget, töretlen munkakedvet, és sok sikert kívánjak. Az érkező levelekből örömmel hallani, hogy egészségük jó és munkakörük is megfelelően és érdekesen alakul. Az elvtársak említik, hogy esetleg még könyvekre lehet szüksége Rákosi Elvtársnak. Ebben szívesen segítségére volnék azzal, hogy Pesttől, ha lassan is, feleségem útján egyelőre, – tudnék könyveket megszerezni, felkerestetni. A Sztálin uti nagy könyvkereskedés vezetője derék régi elvtárs, aki segíthetne ilyenben. Ez a levelezés lassúsága miatt ugyan hosszabb dolog, de célra vezet. Vajjon a Gratz Gusztáv könyvet már megszerezte Rákosi Elvtárs? Igen örültem a híreknek, hogy fotografáló masináját is előveszi. Ez nemcsak igen szép szórakozás, de a fényképezőgéppel sétáló ember másként és jobban pihen, kikapcsolódik, amikor ahelyett, hogy gondjaival foglalkozna, a pihenés idején a témákat keresi, amelyeket megörökíthet. S néha hasznos is, ha valamilyen kölcsönzött könyv részleteit, rajzokat, táblázatokat a sok untató másolás helyett egy pillanat alatt felvesz. Ha ebben bármiben is segítségére lehetnék szívesen tenném. Vajjon ott kapható – e a Szovjetszkoje Foto, ez a színvonalas szaklap? Otthonról vegyes híreket hallok. Feleségem a IX. ker. tanácsnál, az anyakönyvvezető mellett, mint segéd előadó dolgozik 1060 forintért, s a Párttól is kap 1600 frt-ot, így nincsenek komolyabb anyagi gondjai. A munkahelyén nem zaklatják, hazautazása óta csak egy alkalommal fordult elő, hogy ledisszidensezték, amit visszavert. Közvetlen híreim vannak Dr. Szalai Józseftől, aki a „legfőbb Ügyész első helyettese. A Nemzetközi Jogászövetség kongresszusán volt itt, a Nezval Ferenc vezette delegáció tagjaként. Mutatta referátumát, az 1956 óta hozott törvényekről. Sok benne a fennhéjázás, a „magyar csoda” újfajta mithozának emlegetése. A referátum, amit láttam, valamilyen jogi mikroszkóp, amely a kicsit is nagyinak mutatja. Mindez nem felelteti a kínos ellentmondásokat és hiányokat a bűnüldöző munkában. Megtudtam pl. tőle, hogy Pöcze a volt rendőr főkapitány nyugodtan bíraskodik, azt ő is elmondta, hogy Janza szabadrólban léte, mint a Nagy Imre honvédelmi miniszteréé, még különösebb dolog. A telefonomat a követségen keresztül tudta meg és a kongresszusuk színhelyén nyilvánosan találkozott velem, ami szintén elég újszerű

A Rajk-per főügyésze, Alapi Gyula még 1956 után is magyarországi jogászti tisztségben reménykedett.

dolgg. Nezzel nem mutatta magát. Elmondta Szalai, hogy a bűnüldözési munka szüntéje nagyot esett. A pesti sajtóból úgy látszik, hogy a visszacsúszás ebben a legnagyobb talán, s valahogy olyanformán állanak a dolgok, mint 1946-47-ben. A szakmai színvonal esetén kívül a kialakult politikai helyzet is a bűnözés erős emelkedését kell maga után vonja. Alaposan megugrott a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények száma, erős a spekuláció. Ebben, úgy gondolom, hogy a maszek spekuláció mellett a paraszti spekuláció még erősebb, szélesebb és veszélyesebb. Mindezek ellen a társadalmi mozgósítás csak gyenge szavakban mutatkozik meg, amit komolyabb tettek, itéletek, leleplezések, ezek nyomán a propaganda újabb erősítése nem követ. Így ez a kép bizony erősen sötét. Nyoma sincs az ellenséges rezidenturák elleni harcnak. Pedig az ellenség támadása, kiokosodása joggal várható. Az ellenség propagandája jól mutatja megerősödő szemtelenségét. Az ellenség vért szagolt a múlt novemberben s most nyilván számos új rezidentúra körül szívósan szervezkedik. Egészen bizonyos, hogy még rengeteg az illegális fegyver is az ellenség kezén. Ezért hát volna otthon mit tehetni.

Az itteni munkám rendkívül érdekes a kriminalisztika egyik magas központi intézetében. "Ülön életem az a nagy segítség, amiért nem lehetek elég hála az Elvtársaknak, akikkel dolgozom és akik tanítanak. Nagy megtiszteltetés volt, hogy részt vehettem az összehívott konferencián Kievdn, ahol még az elnökségbe is beválasztottak az ottlévő három magyar közül. Szorgalommal igyekeztem részlegelni erre a megbecsültetésre és erős benner az erkölcsi kötelezettség érzése, hogy amit tanulok itt, azt otthon a munka megjavítására használjam, amennyire csak képes vagyok. Tartok azonban tőle, hogyha haza érkeztem, a bosszu elküld erről a területéről, ahol pedig nagyon szeretnék dolgozni. Az év elején lehetséges, hogy rövidebb időre még Leningrádba is és Tulába is elküldenek, hogy a helyszínen még többet tanulhassak a gyakorlatból. A leningrádi munka híre különösen jó a méltán tart igényt a primus inter pares megbecsültetésére. A munka és tudományos kutatás színvonala ezen a területen is éppen olyan magas, mint a technikai vagy mezőgazdasági területen. Ezt a konferencia küldötteinek felszólalásai világosan mutatták, bármely végéről is jöttek ennek az óriás és csodálatos birodalomnak. Igen szerencsésnek érzem magam, hogy mindezt megismerhettem. Zárva soraim, még egyszer tisztelt Mindkettőjüknek a legjobb egészséget, töretlen munkakedvet, eredményes munkát kívánok. Miután hazatérési hírek is járnak ide írom pesti címem is: Bp. V. ker. Galamb utca 5. VI. em. 4. tel. 180-633. Öszinte tisztelettel küldöm elvtársi üdvözléseimet:

Alapi Gyula

Ennél a mozzanatnál érdemes egy kicsit megállni. Rákosi hozzátartozói e könyv írásakor megerősítették számunkra, hogy jeles rokonuk sokat és szívesen fényképezett, de a fennmaradt fotográfiák közreadását a családtagok nem tervezik. A fényképezés említése azonban hasznunkra is válhat egy homályos pont elosztásában: mint arról már könyvünk elején esett szó, Rákosi Krasznodarban a Budapestről menesztett pártküldöcöknek (és egyéb alkalmakkal is) felháborodva mesélte, hogy mivel nincs érvényes útlevele, őt már az utcáról is elvitte a rendőrség, mivel nem tudta magát megfelelően igazolni. A mesélő persze nem szólt róla, hogy a felháborodás pillanatában már volt állandó lakhatási igazolványa. Nyitva marad azonban a kérdés: vajon miért igazoltatott a szovjet „közeg” egy jovialis öregurat Krasznodarban, akiről ráadásul lerítt, hogy külföldi, amikor pedig megszólalt, ezt a tényt az akcentusa is nyilvánvalóvá tette? Talán épp a fényképezés lehetett a történet kulcsa. A Szovjetunióban ugyanis a kémházi sajtós, tudatmódosult állapotot váltott ki a lakosság körében azokban az évtizedekben. Ha az emberek megláttak az utcán egy „idegent” fényképezőgéppel a kezében, rögvést patáliát csaptak. Talán éppen valami ilyesmi történhetett Rákosival is – kivéve persze, ha nem a sajnálat kiváltására talált ki ilyen eszement történetet a szovjet rendőri túlkapásokról, a saját hazautazási esélyeit megnövelendő. Ha tényleg történt bármi ilyesmi, az a fényképezőgép által gerjesztett helyi hisztéria következménye is lehetett. Akárhogy volt is, nem jött be. Kádár János soha többé nem engedte hazatérni a száműzött exfőtitkárt. A gondos Alapi Gyula egyébként hírszerzői kiképzőket megszegyenítő részletességgel ráadásként még azt is leírja, hogy mi mindenre alkalmas egy fényképezőgép. Leltára lényegében teljes.

Meglepő adatra bukkanunk a következő bekezdésben, ahol a tanácsi alkalmazottként elhelyezkedett feleség még

a „Párttól is kap 1600 frt-ot, így nincsenek komolyabb anyagi gondjai”. Ez egészen pontosan azt jelenti, amit az olvasó első pillanatban gondol. A „Párt” (így, tisztelettudóan, nagy „P”-vel) magát a Magyar Szocialista Munkáspártot jelöli, amelyet az akkori közéleti zsargonban csak így emlegettek. És ez a „Párt” – közelebbről meg nem nevezett jogcímen – Alapiné számára tényleges fizetésének több mint másfélszeresét fizeti ki havonta. Ha az összeg bármilyen okból Alapi exfőügyész jogán járt, akkor ez újabb apró jelzés arra vonatkozóan, miként értelmezték a „Pártban” a megtorlások elkövetőitől való elhatárolódást.

Az Alapi-levélben említett dr. Szalai Józsefről, „aki a legfőbb ügyész első helyettese”, nem hagyható szó nélkül, hogy a Nagy Imre elleni perben a vád képviselője volt. Később felívelő karriert járt be a kádári igazságszolgáltatásban.⁴ A kétszer is említett Nezval (helyesen: Nezvál) Ferenc (1909–1987) igazságügyi miniszter volt 1956. december 27-től 1966. december 7-ig, és tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának.

Levelének második oldalán Alapi Gyula a magyarországi helyzetre vonatkozóan részletesen taglalja, hogy a „bűnüldözési munka szintje nagyot esett”, „alaposan megugrott a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények száma, erős a spekuláció”, és a „maszek spekuláció mellett a paraszti spekuláció még erősebb, szélesebb és veszélyesebb”. Mindebből Lenin tanainak szellemében az alábbi következtetésre jut: „mindezek ellen a társadalmi mozgósítás csak gyenge szavakban mutatkozik meg, amit komolyabb tettek, ítéletek, leleplezések, ezek nyomán a propaganda újabb erősítése nem követ.”⁵ Vagyis a Rákosinak szóló újévi köszöntés éppenséggel a propagálható „tettek, ítéletek, leleplezések” hiányát említi. Lenin az ilyen helyzetekre vélte hatékony eszköznek a direkt propagandát: „A lap nemcsak kollektív

propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező is.”⁶

Alapi exfőügyész tehát Moszkvában „tettek” kívánságlistáját állította össze Rákosinak írt levelében, és a magyar sajtó kollektív propagandista és autodafé-szervező szerepének megnyilvánulásait kérte számon. Nem meglepő a folytatás sem, amelyben a „szívósan szervezkedő rezidentúrákról”, a „vért szagoló ellenségről”, a „megerősödött szemtelenségét” jelző propagandáról és az „illegális fegyverekről” beszél. E bekezdés végén sóvárogva jegyzi meg: „Ezért hát volna mit otthon tehetni [*sic!*]”. Végiggondolva az Alapi névvel fémjelzett Rajk-per vádiratát, aligha okoz nehézséget annak megfejtése, hogy Alapi miféle teendőkre gondolhatott.

Mint megtudhatjuk, Szalaival 1957 végén (!), a magyar nagykövetség révén került kapcsolatba Alapi Gyula. Ez egyáltalán nem meglepő. Ha ugyanis létezett volna bármiféle korlátozás a moszkvai „menekült” csoport tagjainak elszigetelése érdekében, akkor a diplomáciai misszió munkatársai kötelezően azt válaszolták volna Alapinak, hogy nem tudják Szalai elérhetőségét. Ilyen megkötés azonban nem volt. Miért is lett volna? Elvtársak között? Ennyit az új idők szeléről és a régi hibákból való tanulásról.

Alapi a továbbiakban szinte kérkedve tárja Rákosi elé, hogy milyen szerteágazó megbízatásai és aranyat érő kapcsolatai vannak. Sajnos egyelőre kideríthetetlen, mivel is foglalkoztatták Moszkvában. Megtudhatjuk, hogy Kijevben, az „össz-szövetségi konferencián” az „ott lévő három magyar közül” éppen őt választották az elnökségbe: abban a körben senkit nem aggasztott a „magyar szakember” menekülti, pontosabban menesztetti jogállása. Alapi józanul fogalmaz, amikor a várható közeli hazatérésének realitását mérlegeli: „Tartok azonban tőle, hogyha hazaeresztenek,

a bosszú elküld erről a területről, ahol pedig nagyon szeretnék dolgozni.” A „hazaeresztenek” fogalom arra utal, hogy az önkéntes menekülésből egyfajta kényszerszertartózkodás lett, hiszen – bár nem volt kiutasító határozat vagy végzés – a hazautazást mégiscsak Budapesten engedélyezte az arc-talan hatalom. A „bosszú” pedig korántsem alaptalanul volt félelmének tárgya. A volt főügyésznek volt kitől (kiktől) tartania Magyarországon. A „szeretnék dolgozni” viszont leg-feljebb egy gondolatkísérlet lehetett: a vágyakozásé, hogy talán egy megyei ügyészségen, esetleg...

A zárómondatban Rákosi iránt kifejezett tisztelet őszinteségében nincs okunk kételkedni. A Rajk-per főügyésze hűséges maradt önmagához.

10.

B TERV TOKMAKBAN: EGY ÁLLÍTÓLAGOS SZÖKÉSI TERV KÍNÁBA

Filmthriller forgatókönyve vagy abszurd novella legfeljebb akkor lehet része egy tényfeltáró munkának, ha legalább egyetlen dokumentált valóságrészlet megengedi a kutató hipotéziseinek szokatlan rendszerezését. Esetünkben egy 2016-ban megjelent, különös hírről van szó: egyetlen olyan orosz forrásról, amely jellegénél, pontosabban szavahihetőségénél, hitelességénél, ha úgy tetszik: kommunikációs beágyazottságánál fogva nem a mendemondák és híresztelések közegebe tartozik. A már korábban is sokszor idézett és hivatkozott moszkvai *VPK* (*Vojenno-promislennij Kurjer – Hadiipari kurír*) című hetilap honlapja jelentette meg 2016. november 16-án a „A hruscsovi megtorlások áldozatai” címmel Alekszej Balijev írását, amely a következő alcímet viseli: „A magyar kommunisták vezetőjét a Szovjetunióban való, életfogytig tartó gyógykezelésre ítélték”. A „Kettős megfigyelés alatt” című fejezet elején ez olvasható:

Így 1964 szeptemberében¹ Rákosit és feleségét a KGB megfigyelése alatt Tokmakba, a Frunze városától 60 kilométerre levő kirgiz városkába² telepítették át egy korlátozott komfortú, kétszobás lakásba. Ez már bizony kemény száműzetés volt... A politikus itt folytatta munkáját emlékiratain, néha anyagokat kérvenyezve a budapesti Párttörténeti Intézet-től, a román KP központi levéltárától vagy az SZKP KB IML [Marxizmus–Leninizmus Intézet]-től. Moszkva majdnem mindig megtadta kéréseinek a teljesítését.

Rákosi Tokmakból két levelet küldött Csou En-lajnak,³ ezeknek sztálinista részleteit a Kínai Népköztársaságban 1965–1966-ban közzé is tették.

Tokmak nem messze fekszik a szovjet–kínai határtól, és a kirgiz KGB adatai szerint a Rákosi házaspár önkényesen jutott el a tiltott övezet-hez [a határsávhoz], és elbeszélgetett a helyi lakosokkal. Ugyanezen forrás szerint 1966-ban a Rákosi házaspárnak volt egy illegális határátlépési terve, amelyet a kínai féllel is egyeztettek. A helyi csekisták azonban idejében semlegesítettek azokat, akikről gyanították, hogy útikalauzok lehettek. Jellemző módon ugyanebben az időben gyakoribbakká váltak a KNK és Albánia publikációi, amelyek keményen elítélték a Szovjetunió Magyarországgal és Romániával szembeni politikáját.

Mivel Pekingben a Moszkvával történt politikai-ideológiai szakítás után állhatatosabban

kezdték követni Rákosi sorsának alakulását, ez megóvta őt attól, hogy „hirtelen súlyosan megbetegedjék”, az ismert kimenetellel.⁴

Mivel a fenti „illegális határátlépési terv” az eddig átnézett iratokban, dokumentumokban, levelekben és tanulmányokban nem szerepel, nem hagyhatjuk szó nélkül. Annál is kevésbé, mivel Rákosi áttételesen olykor utalásokat tett arra, hogy ápolni kívánja kínai kapcsolatait, sőt hivatalosan is bejelentette Moszkvának, hogy másik „szocialista országba” kíván utazni.⁵

Rákosi helyzete azonban egyáltalán nem volt olyan, hogy egy illegális határátlépési kísérlet sikerében reménykedhetett volna. Tokmakban a rendőrhatalóság folyamatos ellenőrzése alatt állt, ami akár heti három alkalommal is rendőri látogatást jelentett, s a magyar politikusnak hetenként jelentkeznie kellett a rendőrségen.⁶ A várost csak külön kérelemre, írásbeli engedéllyel hagyhatta el. Ekkor a hatóságok útközben is és a célállomáson is megfigyelés alatt tarthatták. Rákosi helyi (kirgiz, orosz stb.) kapcsolatai is korlátozottak és nyilvánvalóan ellenőrzöttek voltak. Ez aligha volt ideális egy szökés előkészítésének bizalmi kapcsolatépítésében. Nem lenne életszerű az a feltételezésünk sem, hogy feleségének kapcsolatai révén készültek a titkos távozásra, bár ez utóbbi nem zárható ki teljesen.

A kínai határ „közelsége” több száz kilométeres hegyvidéki utat jelentett, amelyet manapság is fáradtságos megtenni. Országúton észrevétlennek maradni abban a térségben szinte lehetetlen. Ráadásul a közlekedési és higiéniai körülmények ötven évvel ezelőtt a maiánál sokkal rosszabbak voltak.⁷ Rákosi 1964–1965-ben már túl volt a hetvenedik életévén, súlyos betegségeiről leveleinek sokaságában és emlékirataiban is ír.

Gépkocsival vagy gyalogosan vállalkozni egy ilyen útra számára és a felesége számára sem lehetett elképzelhető. A repülőgépes, esetleg helikopteres illegális határátlépés e magas hegyi térségben, a gyakran változó időjárási viszonyok közepette igen kockázatos lehetett volna, de helyismerettel rendelkező pilóták számára nem lehetetlen. A KGB által lefogott „gyanúsítottak”, akiket az orosz szerző által említett határátlépés előkészítésével vádoltak, az akkori Szovjetunióban a legsúlyosabb büntetésre számíthattak, s ezzel az akció elejétől fogva tisztában lehettek. Erről a szovjet titkosszolgálati akcióról azonban egyelőre nem ismerünk dokumentumokat.

Rákosi korábbi börtönévei alatt nagy tapasztalatokat szerzett az illegális kapcsolatépítésben, de abban a régióban tetemes anyagi ellenszolgáltatás nélkül a mégoly meggyőző „utas” sem juthatott messzire. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a nélkülözésben élő Rákosi mennyi pénzt tartott magánál esetleges szökésének megszervezéséhez. Az idős politikusnak távozása esetén mindenesetre hátra kellett volna hagynia többezres könyvtárát és nagy mennyiségű iratát is. Lényegében élete utolsó évtizedének munkájától kellett volna megválnia.

A szökési kísérletről eddig nem került elő még informális utalás sem a pártközi (személyes) kapcsolatok magyar–szovjet „elvtársi” rendszerében. Igaz, Rákosi azt is egy váratlan helyzetben tudta csak meg, hogy Hruscsovnak írt egyik levelének tartalmát a budapesti pártvezetés is jól ismerte.⁸ Vagyis *de facto* létezett a nem dokumentált pártközi információcsere Moszkva és Budapest között.

Elképzelhető, hogy a lehetetlenbe vetett hit Rákosi utolsó menedéke maradt. A mégoly kivitelezhetetlennek látszó szökés délibábjá valóban ott lebeghetett Rákosi előtt. Annál

To the Central Committee of Chinese Communist Party.
Dear Comrade!

I ask for your permission to go to live in the Chinese People's Republic.

As am I am now in my 74th years and interned in a Kirgizian mountain village, I would be very obliged by receiving your positive answer as soon as possible.

If you deem it necessary, I can motivate my request more in detail.

With the best sincere communist greetings
yours

My address

ex. secretary of the C.C. of the Hungarian Communist Party
President of the Council of Ministers of the Hungarian People's Republic
1 1965 N.Y.
To the Central Committee of the Communist Party

Angol nyelven írott levél (1965. május 4.) a kínai kommunista vezetőknek arról, hogy engedélyezzék Rákosi Mátyás átköltözését a Szovjetunióból a Kínai Népköztársaságba.

To the Radation of the Peking Radio.

To the Radation of the Peking Radio.

Dear Comrades!

This year, in July, the western imperialist radios reported, that I died in the detention in Tokmak. Not long ago I was told, that the Peking Radio too did broadcast this news. I was inform, that later the London radio, refering on the news-agency Reuter, brought a refutation. I ask the Peking Radio to broadcast such a refutation too- of course in a form, which seems to it the most suitable; I would be very obliged to you.

In the hope, that you will comply with my demand, I am

yours truly

Tokmak, December 5, 1963.

/ Mathias Rákosi. /

My address: Tokmak, Kirgizstan, Soviet Union, Shamsinskaya 5, kv. 7. Rákosi.

1963. december 5-én a Pekingi Rádiónak küldött angol nyelvű levele azt tette szóvá, hogy júliusban egy adásban a halálhírért keltették... Ugyanazon a napon pedig kifogásolta, hogy a kínai kommunista pártfolyóirat egyes számai nem jutnak el hozzá.

is inkább, mert a kínai kártyát korábban is többször megpróbálta kijátszani. 1960 augusztusában például bejelentette az őt meglátogató Aczél Györgynek és Nógrádi Sándornak, hogy Mao Ce-tunggal akar levelezni, és Kínába kíván látogatni. 1964-ben nem hagyott még fel ugyan a magyar és szovjet vezetőknek írt levelek küldözgetésével, hazatérésének követelésével, de nyolc év alatt megtapasztalhatta ezek hatástalanságát. A szovjet vezetők (köztük a barátnak tartott Szuszlov vagy Andropov) egyetlenegyszer sem válaszoltak. Ha tényleg volt ilyen szökési terv, az idős magyar politikust már az sem érdekelhette igazán, hogy az egészet talán a KGB találta ki, s onnan jöttek „segítői” is. Nem volt veszténivalója.

Rákosi személyes levelei közt van egy kézzel írott, angol nyelvű levéltervezet a KKP Központi Bizottságának címezve 1965. május 4-i dátummal. Levelében Rákosi arra kér engedélyt, hogy a Kínai Népköztársaságba költözhessen, és ott élhessen. Ugyanezen lap másik oldala egy orosz nyelvű levél piszkozata. Az írás a KNK moszkvai nagykövetének szól, kérve a mellékelt levél eljuttatását a KKP KB-hoz, és annak visszaigazolását, hogy sorai eljutottak a nagykövethez. Külön, egy nappal későbbi dátummal ez utóbbi levélről készült egy javított, kézírásos másolat is.

Rákosi emlékiratai és egyéb megnyilatkozásai is azt mutatják, hogy a Kínai Népköztársaságról általában a tiszteleten messze túlmutató csodálattal, a kommunisták egyfajta reménységeként emlékezett meg. Száműzetésének éveiben többször szeretett volna Moszkvában a kínai pártvezetőkkel találkozni, de ezt a szovjet hatalmi gépezet minden alkalmmal meghiúsította.

Rákosi élénk érdeklődéssel követte a kínai média számára elérhető híradásait is. 1963. december 5-én a Pekingi Rádió szerkesztőségének írott, angol nyelven gépelt levelében azt

kifogásolja, hogy a rádió folyó év júliusában arról adott hírt, hogy Rákosi Mátyás Tokmakban fogvatartottként meghalt. Levelében kéri az imperialista rágalom cáfolataként a valóság közlését. Ugyanezen a napon, szintén angol nyelvű levélben köszöni meg a *Peking Review* kiadójának a Mao Ce-tung katonapolitikai írásait tartalmazó kötet megküldését, és reklamálja a folyóirat egyes számainak elmaradt kézbesítését.

Bár dokumentumokkal egyelőre nem bizonyítható, egyáltalán nem zárható ki, hogy a távoli régióból Arzamaszba (Gorkij város mellé) történt átköltöztetésének indokai között szerepelhetett az is, hogy Rákosi ne maradhasson Kína határának fizikai közelségében. Moszkvában esélyt nem akartak adni egy mégoly irracionális szökés lehetőségének sem. A szovjet–kínai kapcsolatok már ekkor is feszültek voltak, nemritkán törtek ki kisebb-nagyobb fegyveres összetűzések a „közeli” Kazahsztán térségében. Az „éber gondoskodás” jegyében a szovjet titkosszolgálatok is jobbnak látták, ha Rákosit a Szovjetunió európai vidékeire telepítik át.

Kötetünknek nem szándéka az, hogy kitalált történetet erőltessen a Rákosi-életrajz mégoly szabálytalannak tűnő mozaikjai közé. Csupán bemutattuk, hogy egy mai orosz publikáció állításai a Rákosi-levelezés mely dokumentumaival mutatnak egybeesést. E különös helyzet mindenestre elgondolkodtató, és további kutatásokra ösztönöz.

II.

BESZÉDES LEVELEK, FURCSA FEJLÉCEK

1962. október 11-én Rákosi Mátyás, aki ekkor Tokmakban lakott, postai borítékot kapott a moszkvai magyar nagykövetségtől. A küldeményben volt egy fejléc nélküli (kisebb) boríték, abban pedig egy kétrét hajtott, fejléces levél. A fejlécen ez állt: MINISZTERTANÁCS TITKÁRSÁGA VEZETŐJE. A mindössze kétbekezdésnyi szöveget tartalmazó levélre megszólítást nem írtak. A gépelt szöveg magyarázatra nem szorul.

A második bekezdés ugyanakkor fontos tájékoztatást tartalmaz: eszerint a kérdéses időponttól kezdődően egy huszadrangú hivatalnok, bizonyos dr. Gál Tivadar lett Rákosi Mátyás kijelölt budapesti levelezőpartnere. Érdekesebb maga az alaphelyzet is, hiszen Rákosit nem a Minisztertanács küldte „gyógykezelésre” a Szovjetunióba, ahogy nem a kormány nevében érkeztek hozzá Kádár János politikai megbízottai sem személyes egyezkedésekre. A pártállami struktúrában ez csupán egy parányi, de igen jellemző abszurd helyzetet jelzett: valaki a pártközpontban úgy döntött, hogy „kiszér-

vezik” Rákosi ügyét a pártból, és így kerülhetett a Minisztertanács Titkárságához. Későbbi leveleiben Rákosi egyébként rá is kérdezett arra, hogy ha az ő ügye nem pártügy többé, akkor melyik állami szerv hivatott abban eljárni. Megjegyezzük, hogy ennyi erővel akár a Szakszervezetek Társadalombiztosítási Központja (SZTK) is kaphatta volna feladatul Rákosi távgondozását.

Az új levelezési végpontra mindenesetre Rákosi a korábbi intenzitással küldte a leveleit, s kapta onnan a folytonosságot jelző, semmitmondó válaszokat. 1963. február 19-én Rákosi először egy kézírásos vázlatot készített, majd írógéphez ült, és indigós másolattal megírta száműzetésének egyik legtalányosabb levelét.

Ezúttal csupán a 7. sor végén, az „amennyiben” szóval kezdődő mondatlal foglalkozunk. Több mint meglepő Rákosi távolból érkező követelése: ennek értelmében ugyanis a rá kirótt büntetések fenntartásához „a megfelelő állami szerv határozata szükséges”. Nem kisebb dologról van itt szó, mint hogy Rákosi Mátyás a hat és fél évnyi száműzötti állapotnak akar véget vetni, mégpedig vagy valamiféle közigazgatási eljárással, vagy (értelmezhetően) bírósági eljárással. Saját logikája mentén Rákosi azt is megkérdezi dr. Gáltól, hogy őt „mely állami szerv bízta meg” ügyeinek gondozásával.

A dolog abszurditását az adja, hogy Rákosinak pontosan kellett ismernie a pártállam működési struktúráját. Ezek a levelek mégis azt a benyomást keltik, mintha az egykori főtitkárnak fogalma sem lett volna minderről. Rákosi itt éppenséggel a jogállamiságot, az átlátható ügyintézkést kéri számon, miközben ha valaki, akkor ő aztán tényleg mindent megtett annak érdekében, hogy az állampolgárnak eszébe se jusson számon kérni bármit is azon az államon, amit a kommunisták üzemeltetnek. Egy pszichológiai magyarázat

MINISZTERTANÁCS TITKÁRSÁGA
VEZETŐJE

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságához intézett levelére válaszolva közlöm, hogy Ön és felesége továbbra is csak a Magyar Népköztársaság moszkvai nagykövetsége útján küldheti el Magyarországon élő személyeknek vagy magyarországi hivatalos szervezeteknek irt leveleit.

Magyar hatóságoknak szóló megkereséseivel, vagy más, Magyarországon intézhető hivatalos ügyével a jövőben én foglalkozom, ezirányú leveleit moszkvai nagykövetségünk útján intézze címre.

Budapest, 1962. október 11.

/ dr. Gáltól /
a Minisztertanács Titkársága
vezetője.

Rákosi Mátyásnak,

T o k m a k .

Ulica Samszinszkaja 5,7 sz.

Kirgiz SZSZK.

Budapestről, a Minisztertanács titkárságának a vezetőjétől nem járt megszólítás a száműzött Rákosi Mátyásnak (1962. október 11.).

persze mindenképpen felmerül: saját tévedhetetlenségébe vetett hite íratta vele ezeket a sorokat. Veszítenivalója nem volt. Önmagában – ebben az értelemben – aligha csalódhatott, s kipróbálhatta magát emberjogi és polgárjogi aktivistaként. Azaz csak kipróbálhatta volna, ha szótárában léteztek volna ezek a fogalmak.

Még küldött egy közbülső rutinlevelet tagfelvételének ügyében, s ezzel már csak egyetlen levél maradt, amelyet apró észrevételekkel kell illetnünk. Szipka József nagykövet Moszkvából egy irodai bélyegzőkkel, magyar és orosz nyelven, kétféle betűtípussal felülnyomott levélpapíron írt Rákosinak. Az avatatlan szem is rögtön észreveheti, hogy a Magyar Népköztársaság legfontosabb külföldi missziójának abban az időben nem volt nyomtatott fejléces hivatali papírja, sőt Szipka nagykövet súlya sem ért meg egy nyomtatott, nagyköveti fejléces levélpapírt. Sajátos üzenet ez egy sajátos közegből. Rákosi azonban a szegényszagú követi átiratból is megtudhatta, hogy dr. Gál „ugyancsak hivatalos megbízásból” jár el, s hogy ő továbbra is *persona non grata* a hazájában.

Ulkokapteeni jän. 26. - i leuelit. Reue-
leu, huz a kirbeni's erutain jöbb len. bai emmek
eddig neuu laiton myomat.

A szemfényvesztő vonatkörözés korlátozásokat
annak idején a pártvezetőség szabta ki, s én,
tekintet nélkül arra, hogy elejé vonatlanok vol-
tak, ~~megszabták~~ a fegyelmertlen táborban magam
korájak. Minthát a pártból kizárhat, természet-
esen a párt fegyelmi bizottsága is megöröszöl-
te. Minnyiben tovább sem akartam tartani, és
ennek érdekében állami törvénnyel határozata nélkülöz-
seltetve, hogy ilyen határozat létre is jött.
Kérem visszahívni velem ^{valamint} kövölni, mely állami
törvény a határozat, a határozat szövegét,
^{in 1903} melynek időre vonatkozik. Kérem azt is kövölni,
hogy ~~az~~ ^{az} mely törvény hirtelen ^{onk} velem való
foglalkozással.

dr. Gál Tivadar részére,
Minisztertanács Titkársága.

Negkaptam ez év január 28-ai levelét. Remélem, hogy a kézbesítés ezután jobb lesz, bár ennek eddig nem látom nyomát.

Ami a személyemre vonatkozó korlátozásokat illeti, ezeket annak idején a pártvezetőség szabta ki, s én, tekintet nélkül arra, hogy teljesen szokatlanok voltak, figyelemzetten tartottam magamat hozzájuk. Miután a pártból kizártak természetesen megszűntek azok a fegyelmi büntetések is, amelyeket mint párttagra róttak. Amennyiben tovább fenn akarják őket tartani, úgy erre a megfelelő állami szerv határozata szükséges. Feltételezem, hogy ilyen új határozat létre is jött. Kérem, szíveskedjen velem közölni, hogy mely állami szerv hozta-e határozatot, mikor, valamint a határozat teljes szövegét, s azt, hogy mikor jár le. Kérem annak közlését is, hogy mely állami szerv biztosítja azt az ügyintéssel való foglalkozással.

Tokmak, 1963. február 18.

R

Rákosi Máttyás.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának.

Tisztelt Központi Bizottság!

Engem a múlt év augusztusában a Párt akkori Központi Bizottsága kizárt a Pártból. E kizárás ellen a VIII. Pártkongresszushoz fellebbeztem, de a Kongresszus, mint az a Népszabadság közléseiből megállapítható, nem foglalkozott velem, sőt valószínű, hogy a kongresszusi küldöttek nem is tudtak fellebbezésemről. Ezért kérem, hogy a tisztelt Központi Bizottság a Kongresszushoz küldött fellebbezésem alapján foglalkozzon-e kérdéssel a engem vegyen vissza a Párt sorába.

Kommunisták üdvözléssel

Tokmak, 1963. március 7.

Rákosi Máttyás.

Rákosi Máttyás a felvételét kéri a Magyar Szocialista Munkáspártba.

A Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
Moszkva
Посольство Венгерской Народной Республики
Москва

Rákosi Mátyásnak

T o k m a k

Hivatalos megbízásból értesitem, hogy Önre vonatkozóan mindazok a korlátozó intézkedések, amelyek eddig érvényben voltak, továbbra is változatlanul érvényben vannak.

Gál Tivadar elvtárs ugyancsak hivatalos megbízásból már értesítette Önt arról, hogy Magyarországra való utazása továbbra sem kívánatos.

Moszkva, 1963. május 18-án.

/Szipka József/
Nagykövet

Szipka József moszkvai magyar nagykövetnek a Külügyminisztérium elspórolta a levélpapír- és boríték ellátmányát. Ekkora politikai súlya volt ennek a diplomátának az akkor legfontosabb magyar külképviseleten.

I 2.

MIÉRT ÉPPEN 1969-BEN JUTOTT ESZÉBE RÁKOSI MÁTYÁSNAK A NYUGDÍJA?

Rákosi Mátyás száműzötti létfenntartásának forrásaival könyvünkben – érintőlegesen – foglalkoztunk már. Azon a bizonyos július végi reggelen, 1956-ban Budaörsön, Rákosi személyi orvosa és testőre még nem sejtette, hogy másnap, Moszkvából a Krím félszigetre megérkezve bőkezű jutalomban részesülnek. Dr. Policzer Miklós így emlékezett: „Szimferopolban úgy mutatott be bennünket, hogy egyikőnk az egészségére, a másikőnk órá vigyázott, s kérte az elvtársakat, hogy mutassák meg nekünk Jaltát, mert csak másnap utazunk a géppel tovább Kiszlovodszkba Dobiért, aki ott nyaralt. Rákosi még a gép leszállása előtt figyelmesen megkérdezte, kapunk-e valami napidíjat, majd a saját zsebéből adott 500-500 rubelt.”¹ A zsebből előkerült összegek nem csupán a magyar pártvezér gavallériáját jelezték, hanem azt is, hogy volt neki miből adnia. Ezen túlmenően a leghitelesebb forrásból, Vale-

rij Muszatov történésztől is idéztük már, hogy a szovjet kommunisták büdzséjéből mennyit is fordítottak évente Rákosi ötösobás krasznodari lakásának fenntartására.

Bár a most bemutatandó levelekből nem kapunk választ a kérdésre, hogy a Rákosi „kiszorítását” tervező magyar pártvezetők milyen gazdasági háttér-megállapodást kötöttek az orosz testvérpárttal, annyi kiderül, hogy Rákosit – aki sokáig egyáltalán nem foglalkozott ezzel a kérdéssel – egyszer csak sürgetően érdekelni kezdte a nyugdíj, mind a sajátja, mind pedig hitveséé, a szovjet állampolgár Feodora Fjodorovna Kornyilováé. Leveleiből, valamint a Budapesten és Moszkvában egyaránt érvényesülő regulákból az is látható, hogy a pártok központi bizottságai összehangolták Rákosi kinn tartásának részleteit. Megszabták a levelezés rendjét (a moszkvai magyar nagykövetségen keresztül), Krasznodar után pedig végleg külön engedélyekhez kötötték a magyar politikus bármiféle szovjet településre történő utazását (lásd a tartózkodási engedélyről szóló fejezetet). A levelezés kettős cenzúrája az akkori Magyar Népköztársaságban és a Szovjetunióban természetesen a szocialista demokrácia rutinfeladataként üzemelt. Rákosi szemmel tartását azonban a külföldiek szoros megfigyelésében igencsak járatos szovjet hatóságok végezték. Ez utóbbi eredményeiről aligha kaptak hivatalos tájékoztatást a „magyar elvtársak”, mivel az a szovjet állambiztonság belső ügyének számított.

A nyugdíjat érintő levelek előtt jöjjön egy pillanatkép arról, hogy az aggódó Rákosi rokonság miként próbált igazodni a külföldre szakadt családtag igényeihez. A magyarországi logisztikai csapat ereiben olykor megfagyhatott a vér: „Közben ügyvédet kerestünk. Mátyás kikötése, hogy párttag legyen az ügyvéd, szinte bilincsbe verte a kezünket. Ferencel² megbeszéltük, pártonkívüli jogász örömmel vállalná ezt

a – mondhatom – szenzációs ügyet, a párttag ügyvéd, akire az MSZMP Központi Bizottsága nyomást gyakorolhat, eleve összecsinálja magát tőle. Nagy nehezen sikerült találni valakit, aki – látszólag örömmel – vállalta az ügyet: dr. Gárgyán Imre [a keresztnév helyesen: Tibor], a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke.”³

A különös ügyvédkeresés nem egyszerűen arra világít rá, hogy Rákosi számára vitathatatlan bizalmi kiindulási pontnak számított a párttagság ténye, hanem arra is, hogy a család miféle következtetéseket vont le mindebből. A pártutasításos ügyvédi munkavégzés ma már viccként hangzik, de 1969 tavaszán sem ez lehetett a legnagyobb veszély az egykori pártfőnök nyugdíjának megállapítási eljárásában. Az igazi kísértetieség vélhetően azt a feltáró munkát övezhette (volna), amelyet titkos (al)osztályok szupertitkos állományú munkatársai végeztek (volna) el. Azt azonban ma sem tudni, hogy lefolytatták-e a nyugdíj-megállapítási eljárást Rákosi Mátyás magyar állampolgár életében. Szintügy érdekes lenne fellelteni az MDP bér- és munkaügyi részlegének adatait arról, hogy 1956. július 26., azaz Moszkvába érkezésének napja után Rákosi meddig kapta még a fizetését. Leváltott pártfőtitkárként esetleg csak 1956. július 18-ig, mivel azt követően megszűnt a munkaviszonya? Netán közös megegyezéssel távozott? És vajon kapott-e utána külhoni gyógykezelési ellátmányt? Kitől? Meddig? Ezekre a kérdésekre részben kapunk majd választ egyik leveléből, másfelől azt is tudjuk, hogy mindez a PB napirendjében „Rákosi elvtárs ellátottságaként” szerepelt.

Mivel a levelekben és iratokban semmiféle utalás nincs rá, kutatásunkban vállaltan nyitva hagyjuk a kérdést: miért a száműzetés tizenharmadik évében kezdte érdekelni a nyugdíj kérdésköre Rákosi Mátyást. Lehetséges, de legfeljebb közvetve igazolható válasz lehetne, hogy azért, mert sokáig konokul

nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy Magyarországon nemkívánatos személy. A magyar és a szovjet vezetőkhez címzett levelei csaknem kivétel nélkül a hazatérési vágyról szóltak. Kivételként alább bemutatunk három levelet, amelyeket Nyikita Hruscsovnak címzett 1963-ban. E levelek – paradox módon – éppen amiatt érdekesek, amiről nem szólnak.

Nota bene: a nyugdíj megállapítására vonatkozó, 1969-ben kelt levelek is a hazához kötődés instrumentumai voltak. Rádadásul az ügy ugyanúgy kudarcra jutott, mint a hazatérés. Mivel sem a levelekből, sem a *Visszaemlékezésekből* nem pontosítható, hogy miből élt a Rákosi házaspár Tokmakba való átzsuppolásuktól kezdve, be kell érünk azokkal a halvány utalásokkal, amelyek szerint korábbi cikkeiért, oroszul megjelent beszédgyűjteményeiért kapott szerzői honoráriumokat, illetve feltételezhetjük, hogy korábbi, bőséges apanázsából is voltak megtakarításai. Fenyecska⁴ nyugdíja meglehetősen szerény összeg lehetett. Egészen pontosan annyi, amennyiből szovjet nyugdíjasok tízmilliói tengődtek akkoriban. Nagyon messze volt már az idő, amikor a reménybeli magyar vezetőnek még luxuslakás járt Moszkva központjában, szolgálati autó sofőrrel, vitamindús fogások a Kreml éttermében, külön kórház, állandó orvosi készség... A nyugdíjügy sürgető aktualitását Rákosi életében valószínűsíthetően a megélhetési gondok tudatosodása és feleségért való aggodalom váltotta ki. Levelei azért is fontos lenyomatai sorsának, mert egyértelműen képesek identifikálni egy-egy élethelyzetet.

Nem tovagörgetve és elodázva a fejezet címében ígért téma kifejtését, érdemes bemutatni, hogy hat évvel korábban, a Tokmakba költözés első hónapjaiban Rákosi még egyetlen szót sem ejt a nyugdíjról, holott Nyikita Hruscsov szovjet pártvezérnek, kormányfőnek a Sztálin-korszak utáni változások hitbizományosának három alázatos hangvételű levelet is írt

A múlt év szeptemberében, mikor a HR KPSJ
katonasága alapján 5 $\frac{1}{2}$ évig állomásként szolgoltam a Krasnovodskban, az ottani Ispolkom elbeszélte, hogy a Szerzetközösség elvárásainak^{3 nap alatt} nem tudtam megfelelni, Tomatka. Kirgizisztanból költözött át, mert költözött át, hogy a magyar kormány követségére költözött.

[illegible]

T. 1962. III. 15

В сентябре прошлого года, после того, ^{по} ~~на основании~~
решения ЦК. КПСС я жил 5 1/2 года в ссылке в Краснодаре,
тамошний ^{посетитель, там же} ~~исполком~~ ^и ~~ссылкой~~, ^{тогда} ~~по указанию~~
Советского правительства я обязан в течение 3 дней
переехать на новое место ссылки, в Курдюнское, ^{Освоение} ~~и там, где~~
^(там же) ~~ссылкой~~ ^{губ. правительством} ~~губ. правительством~~.

В 1939 году слышала не имеется. Но насколько мне известно, после смерти Сталина и в Советском Союзе прекратили политическую деятельность. ~~Вопрос~~ ^{для} Максимальная ссылка уголовных преступников 5 лет. Я как-то уже в ссылке 6 лет и хоть мне идет 72 ^{год}, конца круги не видно.

Я прошу Советское правительство прекратить мою
ссылку
Суховенным
Тюхман, 15-11-1963.

Мокмак, 15-III-1963.

1963-ban Rákosinak még eszébe sem jutott, hogy a hazatérése ügyében kuncsorogjon Hruscsovnál, csupán azért esdekelt, hogy a száműzetését szüntessék meg (1963. március 15.).

тов. Круизелу Никите Сергеевичу. Уважаемый товарищ Круизел!
Три месяца ~~отому~~ назад я просил
прекратить свистку в которой я нахожусь ^{уже} ~~уже~~
сегодня год. Ответа не получил. ^{В августе 1963 года} ~~После моего обращения~~
в Венерий была всеобщая амнистия, в результате кото-
рой освобождены например бывшие начальники Суданской
кой полиции, ^{Кассарови осужденный за участие в Конфр-}
^{таке 1956 года на основании} ~~вторичное~~ заключение.
Вынужден Кардинала Линдсента, материю фашиста
и. т. д.

Я повторяю свою просьбу, прекратить
моя свистку.

В уважении

Токмак, 5-VI-1963. ^Н ^М

1963. június 5. — „Még az elvetemült fasiszta Mindszentyt is kiengedik” — írja Hruscsovnak, és a szemére veti, hogy válasza sem méltatják a leveleit.

Н. С. Круизелу, профес. - г. Св. Луи. С. С. С. Р.

Уважаемый Товарищ Круизел!

Я в марте и июне этого года обратился к Вам
просьбой прекратить мою свистку, ^{продолжить} ~~которая~~ ^{уже} ~~уже~~ ^{уже} ~~уже~~
ответа не получил, зато председатель горисполкома со-
общил мне в августе, что без особого разрешения мне
запрещено ^{на территории} ~~покинуть~~ ^{приехать} ~~приехать~~ ^{в город} ~~в город~~ ^{Токмак} ~~Токмак~~ ^{мою} ~~мою~~ ^{просьбу} ~~просьбу~~
разрешить, ехать в Люксембург ~~отклонили~~.

Я повторяю свою просьбу, прекратить мою свистку.

С уважением
Токмак, 21-го октября 1963 г.
Н. Р.

Hruscsovnak. Tokmak – 1963. október 21. „Még a város batárát sem léphetem át engedély nélkül... Kérem Önt, szüntessék meg a száműzetésem!!

politikai száműzetésének megszüntetése ügyében. Pedig első levele, amelyet március 15-én, a magyar nemzeti ünnep napján vetett papírra, akár alkalmas lehetett volna a nyugdíjkérdés megpendítésére. A sorok láttán mégsem a nyugdíj emlegetésének hiánya a legszembeötlőbb. Ebben ugyanis Rákosi nem azt kéri Hruscsovtól, hogy intézkedjen a hazautazása érdekében, hanem pusztán ennyit: „Arra kérem a Szovjet-kormányt, hogy száműzetésemet szüntesse meg.” Vagyis 1963. március idusán Tokmakban egészen pontosan tisztában volt azzal, hogy kényszerű lakhelyének kijelölése azonos a száműzetés intézményével. Mégsem a hazatérése mellett érvelt, hanem csak a száműzetés megszüntetését kérte. Az ilyesfajta „elírás” nem jellemző Rákosira. Éppen ezért nem túlzó az a következtetés, hogy ekkor kifejezetten nem a hazatérésre, hanem – belátva Kádárnak és környezetének elzárkózását – egyfajta szabadabb életre gondolt a szovjet világban. Hiszen amikor más leveleiben a Magyarországra való visszatérést követelte, azt tucatszor félreérthetetlenül le is írta.

A levélben mindamelllett nem ez az egyetlen rendhagyó jelenség. Rákosi az átköltöztetést a „Szovjetkormány utasítására” végrehajtott dologként definiálja, majd kijelenti, hogy „ez a magyar kormány követelésére történik”. Arra persze máig sokan kíváncsiak lennének, hogy a magyar kormány követelhetett-e egyáltalán bármikor bármit Moszkvától. Rákosi nyilván nem véletlenül alkalmazza ezt a meghökkenítő, súlyos kifejezést. Arról nem is beszélve, hogy Rákosihoz Kádár János és a Központi Bizottság emberei járogattak megbeszélésekre, nem pedig kormánykiküldöttek. E fura kettősségbe Rákosi láthatóan belegabalyodott, hiszen más-kor maga követelte az állami vagy pártvezetés intézményes eljárását⁵ a száműzetése ügyében. Valójában persze nagyon is tudta, hogy őt a „párt” menesztette, amint később azt

is megértette, hogy a minisztertanácsi levelező partnerének kiválasztása (dr. Gál Tivadar titkárságvezető) legfeljebb a látványos lekezelés egyik megnyilvánulása.

Leltározva az írás formai érdekességeit is: észrevehető, hogy a „Szovjetkormány” szót (akár egybe, akár kötőjellel írja) a magyar szövegben Rákosinál mindannyiszor nagybetű illeti meg, míg a magyar kormányt kis kezdőbetűvel írja. Az idegen nyelvi környezet hatásának tudható be, hogy a magyar szövegben a KB (Központi Bizottság) rövidítésnél orosz „И” és „К” betűket használja, ugyanakkor az orosz „С” betűt a magyar szövegben többnyire „S”-ként jelöli. Így lett „ИК КПСС” a vegyes írású rövidítés. Az „ottani Ispolkom”, azaz a végrehajtó bizottság nem más, mint a helyi tanács, amely közölte Rákosival a sürgős és (radikális) földrajzi helyváltoztatás hírért.

Három hónappal később, 1963. június 5-én újabb kényeztető levelet küldött Hruscsovna, utalva a márciusra, és megemlítve, hogy áprilisban Magyarországon általános amnesztia volt: kiengedték Budapest volt rendőrfőkapitányát, akit 1956 miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, és „kiengedik Mindszenty bíborost, az elvetemült fasisztát”. 1963. október 21-én újabb levél született, amely jelzi Hruscsovna, hogy az előbbiekre nem érkezett tőle válasz. Ebben részletezi Rákosi, hogy külön engedély nélkül nem hagyhatja el a kirgíziai Tokmak város területét, és megtagadták tőle a Moszkvába utazás lehetőségét. Ebben a levélben sem jutott hely a nyugdíj megszerzésére tett célzásnak. Rákosinak egyébként fogalma sem lehetett arról, hogy Hruscsovot és a kegyeiből fenntartott párt- és kormánygépezetet ekkor már csak a hatalmon maradás kérdései foglalkoztatták. Ilyesmirel – pártintrikákról, pletykákról – Rákosinak már régen nem volt kitől informálódnia. Szinte napra pontosan egy évvel

kokat, amelyekben az átlagfizetés legfeljebb több éves, nem pedig több évtizedes összege lapult. A Moszkva környéki vagy a fekete-tengeri exkluzív nyaralóhelyeken a külhoni „vezetői” családos üdülések ennek megfelelően többnyire egy diszkrét boríték átadásával kezdődtek. Ilyenkor egy-egy vendégként érkezett vezető a szovjet átlagbér többszörös összegét vehette át honoráriumként, majd megmutatták neki, hol kell aláírnia az átvételi elismervényt. E feladatot többnyire a „párt” külügyi osztályának munkatársa végezte el, s ha tolmács is volt odarendelve, ő ilyenkor udvariasan kisietett a lakosztályból. Sem az adóhivatal, sem a nyilvánosság nem értesült ezekről a jövedelmekről.

Rákosi tehát a tanácsi jóléti ellátást Gorkijban állítása szerint a „honoráriumai” egészítette ki. Ezután közli Fock Jenővel, hogy „nyugdíjügye” is van, amelyet a „párt” Budapestről kiküldött embereinek elmondott ugyan, de érdemi lépés nem történt. Burkolt fenyegetőzés árad azokból a sorokból, amelyek szerint ügyvédet fogad nyugdíjügyének rendezésére. „Ettől természetesen elállok, ha hamarosan hazamehetek. Ezért újra kérem, közöljék velem, mikor mehetek haza. Mindkét dolog a körmömre égett, ezért mielőbbi választ vagy intézkedést kérek.” Rákosi többnyire kimért, számító habitusát ismerve meglepő, hogy 1969-ben tényleg azt képzelte magáról, hogy bármiféle alkupozícióban van, és feltételekre tehet utalást: „elállok, ha hazamehetek”.

Egy hónappal később, 1969. június 9-én egykori pártközponti titkárságvezetőjéhez, Szatmári Istvánhoz⁶ fordul segítségért a nyugdíjhoz szükséges adatok ügyében. „Végrendeletet akartam csinálni, s eközben kiderült, hogy nyugdíjam nincs, s így feleségem [a] halálom után nem kaphat özvegyi nyugdíjat.” Szatmári ugyanezen levél szerint meghatalmazottként vette fel Rákosi fizetését, ezért apellál a politikus az egykori

Dr. Gergely Tibor ^{nov} ~~nov~~
a Budapesti Központi Kormány Elnökség
Ügyvéd
Tisztelt ~~Ura~~ ^{Ura}!

Főnökem, dr. Pócs Ferenc az az, június 24-i levelében írtam, hogy az
mag. áradta Önnök június 17-én írt levelét, hogy az ügyvéd, aki az
nyugdíj ügyében meghatalmazottam, melynek alapján Ön volt a
ügyem képviselője. Előre is köszönöm fáradozásait, s kérem, hogy
kapcsolatos lépéseiről, amennyiben az szükséges, engem értesítsen, levelben
írként.

Leírom, hogy 78. életévesemben járok a nyugdíj ügyében, melynek
megállapítása háromszor volt tárgyalva. Engem értesítet, hogy mennyi nyugdíj
illet meg, de megint ismét 2. hogy feleségemet, aki most 60. évében van,
nyugdíjat kaphat, ha halálom után megilleti-e özvegyi nyugdíj is mennyi (1941
évi nyugdíj törvény alapján) és amennyiben a nyugdíj engem valamiféle
munka, kérem, közzé is megírnom. Eddig sem, hogy mennyi időt kaphat előre
lathatóan igénybe a kérés lebonyolítása.

Síves válaszát előre is köszönöm, szolgálatomra.

Áldás, kezeimmel üdvözléssel

Gorkij, 1969. júl. 11.

R. I.

„Engem érdekel, hogy mennyi nyugdíj illet meg”
– írta 1969. július 11-én egy budapesti ügyvédnek.

Gör.iki.j.169.szeptember 6.

Budapest 2.

Tinkelt ügred Ur.

[illegible]

Ez utóbbi levélből azt is megtudhatjuk, hogy a hetvennyolc éves Rákosi Mátyás képes volt racionálisan gondolni saját életének véges voltára, valamint azt is, hogy megkésve ugyan, de gondoskodni kívánt a csekélyke nyugdíjban része-

sülő, szovjet állampolgárságú feleségéről. Gesztusával volt mit viszonznia, hiszen Fenyecska a hatalmi csillogás évei után a száműzetés tilalmai közepette is vele maradt. A jakut nemzetiségű asszony emberi kiválósága több, általa írott levélből is megismerhető későbbi fejezetünkben.

A budapesti ügyvéd két hónappal később még egy levelet kapott Rákositól (1969. szeptember 6.). A levélben újból előkerül az önsajnáló formula, miszerint „sajnos, nem tudom, hogy ebben ki a kompetens fórum”. Rádásul azt is érzékelteti, hogy ha az ügyvéd „venné kezébe ezt az ügyet”, akkor a felsorolt állami intézmények (BM, Külügy, IM, Moszkvai Nagykövetség) megkerülhetők lennének. Végül – biztos, ami biztos – mégiscsak megemlíti a minisztertanácsi titkárságvezető nevét, jelezve az ügyvédnek, hogy a panaszáradat ellenére mégiscsak létezik „kompetens fórum”.

Rákosi Mátyás, érvényes magyar személyi dokumentumok nélkül a Szovjetunióban tizenhárom éve élő magyar állampolgár nyugdíjának megállapításáról és külföldre történő folyósításáról – eddigi adataink szerint – Budapesten nem volt érdemi közigazgatási eljárás. Egy családtag megfogalmazásában: „a nyugdíj ügyében ugyanaz az aljas játék vette kezdetét – immáron a megfélemlített ügyvéd közreműködésével –, mint ami a hazatérés ügyében folyt”.⁷

13.

RÁKOSI LEVELE BÍRÓ ZOLTÁNNAK

Rákosi Mátyás 1957. szeptember 4-én Gelendzsikból írt levelet öccsének, Bíró Zoltánnak. Ekkor már 14 hónapja és egy hete tartott az a pártvezéri „gyógykezelés”, amely a magyar állampárt éléről történt elmozdítását (1956. július 18.) követően nyolc nappal kezdődött el a Szovjetunióban. Rákosinak valóban számos betegségét kellett kúrálnia, így politikai bukásának fedőtörténetét nem volt nehéz hitelesnek láttatni. Gelendzsik a Fekete-tenger partján, a Kaukázus északnyugati ormai alatt, különleges adottságú üdülőhely, gazdag történeti emlékekkel, szőlőtermesztési múlttal és borkultúra-hagyományokkal. Lenin az 1917. évi forradalom után két évvel ide álmodta meg „a dolgozók nyaralóhelyét”, és dacolva a polgárháború gyötrelmeivel, 1919. március 20-án egy üdülőrendeletet¹ is kiadott, épp egy pártkongresszus napjaiban.

Rákosi ide kapott beutalót feleségével együtt a szovjet kommunisták Központi Bizottságának Irodája révén. A köznyelvben UD (*Upravlenyije Gyelami*, azaz „Ügyek Igazgatósága”)

rövidítéssel emlegetett pártiroda (véltetően) limuzinnal fuvaroztatta át az illusztris vendégeket a közeli Krasznodarban lévő ötszobás lakásukból. Rákosinak ekkor még járt a megkülönböztetett figyelem, sofőr, az üdülőlakrészében személyzet, mégsem volt maradéktalanul elégedett. Étrendjének összeállításához maga „a vendéglőnek az igazgatója” jött el hozzá, de így is csak nehezen állt össze a zsírszegény, fűszermennyiség. A Rákosi házaspár nosztalgiával emlékezett vissza a szovjet legfelsőbb pártelit Barvichában, Moszkva mellett levő szanatóriumára, „ahol értettek a diétához”.

Ennek a levélnek a kivételezett státusz bemutatásán kívül vannak egyéb, figyelemre méltó üzenetei is. Például az, ahogy Rákosi leírja: már ő sem a régi, s bizony kifárad „a nap túl-nyomó részében” végzett fordító munkától. Ekkor (1957) még bőségesen járathatott idegen nyelvű lapokat, és győzte a majdnem rendszeresen kapott könyvsomagok olvasását is. Fontosabb azonban, hogy pragmatikus életstratégiai tanácsot ad az 1956 telén Moszkvába menekült Bíró Zoltánnak a mielőbbi hazautazására vonatkozóan. Nem sejtette, vagy az addigi jelekből nem akarta tudomásul venni, hogy száműzetésének második évében a „gyógykezelése” ténylegesen a hazátlanná válást jelenti. Még futott vele a szekér, amikor e sorokat írta: „Senkinek nem érdeke, hogy Te moszkvai számkivetésben halj meg. Márpedig, ha ez az állapot Veled még hosszú hónapokig tart, senki nem garantálja, hogy nem jár-e egészségedre a legsúlyosabb kihatással.” Önbeteljesítő próféciaának bizonyultak ezek a szavak szerzőjük számára.

A Lenin által államosított fényűző pártnyaralótelepen Rákosi, aki a magyar nyelvű írógépét oda is magával vitette (hacsak nem volt helyben rendszeresítve egy az éppen ott üdülőgető „magyar elvtársak” részére), még rezignáltan utal arra, hogy „kevés annak a valószínűsége, hogy mondjuk tőlem egy

Gelendzsik, 1957, szeptember 4.

Kedves Zoltán!

Megkaptam aug.27.-i leveledet és sietek rá válaszolni. Nem tudom, hogy közben nem mentél-e már kórházba és hogy emiatt e sorok kézbesítése nem fog-e késedelmet szenvedni. Megmondom őszintén, nekem a Te betegeskedésed komoly gondot okoz s amikor Peri megírta, hogy rossz bőrben vagy, mindjárt felvetette neki a kérdést, hogy nem lenne-e okosabb, ha félékérné, hogy engedjenek vissza Magyarországra gyógykezelés céljából, úgy, ahogy ezt Komor e. esetében istették. Nem lehet azt állítani, hogy személyed körül Magyarországon elkeseredett harok dultak, hogy visszatérésed ártana a konszolidációnak, általános re-s-taurációnak fognák fel, az ellenség kihasználná stb. stb.

Viszont saját tapasztalatomból mondhatom, hogy az adott viszonyok között itt nagyon nehéz az embernek az egészségét megőriznie. Én kétségkívül a Szovjetunió egyik legszebb helyén vagyok jelenleg. A klíma kitűnő, a legnagyobb figyelmességgel intézik minden ügyemet. És mégis, Penyleskával együtt szakadatlanul vannak apróbb bajok az egészségünkkel, melyek összességében egy komoly betegséggel és végeredményében a hatása is olyan lesz. Hogy csak egy példát mondjak: szinte lehetetlen számunkra itt-és Krasznodarban is-az egyszerű diétikus koszt biztosítása. Hozzá külön kijött annak a vendéglőnek az igazgatója, ahonnan étkezünk, hogy ő maga tudja ellenőrizni az élelmezésünket. Ahogy aztán elkezdtem felsorolni neki, hogy mi mindent nem szabad ennünk, az arca egyre komolyabbá vált és láttam, hogy velünk milyen gond szakadt a nyakába. A szakácsok rendes, normális, tápláló konyhára törekcsenek, amely mellett az ember lehetőleg hizik is valamit, ezt a törekvésüket támogatják a felszolgálók, akik szakadatlanul többtáplálkozásra igyekeznek rászorítani a magunkfajta kákbélűt, és szinte személyes sértésnek veszik, ha a jól elkészített, zsíros, fűszeres ételeket visszautasítjuk. Azután ilyen kis helyeken nem is olyan egyszerű mindig biztosítani azt, ami nekünk kell s az eredmény, hogy állandóan baj van a gyomrunkkal. Míg Barvichában voltunk, ahol értettek a diétához, még valahogy ment a dolog, de mióta onnan eljöttünk, én például

Családi tudósítás öccsének, Bíró Zoltánnak,
a jólét hétköznapijairól 1957 szeptemberéből.

4 hónap alatt többet vesződöm a gyomrommal, mint otthon 10 év alatt. Vagy itt a nyelv kérdése. Az agyam a nap tulnyomó nagy részében fárasztó fordítómunkát végez. Amíg fiatalabb voltam, ezt alig vettem észre, de most érezhető a hatása.

Ezt a nagy kitérőt a saját egészségemmel azért ittem, mert tudom, hogy más vonatkozásban, de nálad is az elvtársak jóindulatától független, de állandóan ható tényezők ássák alá az egészségedet. Nekem elég az írásokat látni és tudom, hányadán állsz. Ezért én nagyon komolyan javaslom, hogy ne tétovázz és ne kísérletezz, hanem kérjed, hogy engedjenek haza. Ha hazaengednek, azonnal megoldást nyer az a mostani, ugyancsak egészségtelen állapot, hogy a világ egyik legnagyobb városának kellős közepén tulajdonképpen remetééletet élsz. Senkinek nem érdeke, hogy Te moszkvai számkivetésben halj meg. Már pedig, ha ez az állapot Veled még hosszú hónapokig tart, senki sem garantálja, hogy nem jár-e egészségedre a legsúlyosabb kihatással. Meg vagyok győződve róla, hogy, ha a kérdést felveted, ugyanugy elintézik, mint annak idején Komr e.-ét. Kár, hogy már eddig vártál vele.

Én itt kezdek könyveket kapni és tudnék dolgozni, ha rendelkezésemre állana legalább a moszkvai könyvtárak anyaga. Ez azonban, ahogy most látom, teljesen valósítható meg; magában véve ez pillanatnyilag nem valami nagy baj, mert kevés annak a valószínűsége, hogy mondjuk tőlem egy éven belül Magyarországon egy olvasható könyvet megjelentessenek. Aztán mindig új nehézségek merülnek fel. Kiderül például, hogy Magyarorszárról nem lehet antikvár könyveket kiküldeni és hogy a Glávlit ilyeneket nem fogad el cenzurára. Vagy: Magyarorszárról külföldre csak két kis könyvesomagot lehet küldeni havonta, úgy, hogy ha meg is szerzik a kért anyagot, nagyon ventatott az elküldésük, nem szólva arról, hogy közben el is vesz egyrésze. Még jó, hogy én mindehhez stoikusan viszonylok.

éven belül Magyarországon egy olvasható könyvet megjelentessenek”. Józan helyzetismeretre vall ez a „mondjuk tőlem” megfogalmazás, és a még Rákosi által elrendelt tilalmak folytonosságának konstatálása („olvasható” – azaz a nyilvánosság számára kiadott) sűt ki a szavaiból. Az utóbbi egyben azt is jelzi: Rákosi pontosan tudta, hogy a vele egyívásúak maradtak hatalmon Budapesten, ezért reakcióik is kiszámíthatók voltak a számára. Váratlan fordulat viszont a levélben, ahogy a Glávlit² cenzori funkcióit felemlíti, hiszen ebből kiderül, hogy a Magyarországról havonta feladott két csomagban a mégoly fürkész magyar belügyes tekintetek is benne hagyják a Szovjetunióban elvileg tiltott példányokat. Megjegyezhetjük: ez pusztán azért történhetett meg, mert a magyar csomagnyitogatóknak fogalmuk sem volt a testvérország testvérpárti tiltásairól.

Az pedig végképpen abszurd, hogy maga Rákosi Mátyás ilyesmit ír le: „nem szólva arról, hogy közben el is vesz egy része”. Mire gondolhatott Rákosi, vajon a világ legfejlettebb erkölcsiségű államában hova lesz az a könyv, amely elvász a posta berkeiben? És egyáltalán: mi lehetett az, amiről írni kívánt volna a magyar közönségének? Annak fényében, ami utána maradt, csak az emlékirataira gondolhatunk. Az is igaz, hogy ennél nagyobb ambíciói is voltak. 1957-ben még azt a vágyat dédelgette magában, hogy ő fogja írni a május 1-jei vezércikket a *Népszabadság*ban. Asztalfiókjának azonban ezeket az írásokat nem készítette el. Mindez arra utal, hogy Rákosi nem csupán tele volt szabad politikai vegyértékekkel, de azt is hitte, hogy ezeket le is kötheti majd.

14.

PÁRTSZERŰ DIÉTA ÉS ÉLETREND
1953-BAN ÉS 1956 OKTÓBERÉBEN

1953. október 26-án a Kútvolgyi úti Állami Kórház és Rendelőintézet diétát és „életrendet” előíró, személyre szóló állásfoglalást küldött Rákosi Mátyásnak. Ezen a napon már majdnem nyolc hónap telt el Sztálin halála óta, s öt hónapja múlt annak, hogy májusban Moszkvában Rákosit a szovjet pártvezetés és a magyar delegáció tagjai előtt Lavrentyij Berija megszégyenítette és felelősségre vonta az elkövetett hibáiért, majd Nagy Imre kapta meg a miniszterelnöki posztot. Rákosi azonban a párt (MDP) legfőbb vezetője maradt. Beriját két hónappal később (1953. december 23-án) Moszkvában kivégezték.

Azon az őszen Moszkvában a legfelsőbb politikai vezetés egyik tagja sem sejthette, hogy melyik napon derül ki róla valamiféle büntetés a megtorlások évtizedeiből. A „megtisztulás” levezenylői kivétel nélkül tudták, hogy bármikor bárkire sor kerülhet. Aki jól összetartó székértábort választott – az lett a győztes. Moszkvában ezt az embert Nyikita Szer-

gejevics Hruscsovnak hívták. Leonyid Brezsnyev akkoriban (1953 márciusa) – tábornokként – két hétre még a szovjet hadsereg politikai főcsoportfőnökének helyettese is lehetett. Jurij Andropov ugyanezen az őszen (1953. november) került követtanácsosi beosztásban Budapestre, joggal gondolva, hogy külügyminisztériumi osztályvezetői beosztásából alaposan lefokozták. Pedig éppenséggel tévedett a dologban, hiszen később nagykövet lett.

Rákosi Mátyás pártvezéri pozícióját megőrizve okkal rendelte meg az állambiztonság emberei által felvigyázott „Kútvolgyi” ajánlásait. Szüksége volt szervezetének felerősítésére. Kemény politikai csatákra készült, amelyben a tét a hatalom megtartása és Nagy Imre miniszterelnökségének megszüntetése volt. A „Diéta és életrend” című dokumentum egyértelműen jelzi az orvosok és táplálkozási szakemberek aggályait. Ők bizonyosan tudták, hogy a legbizalmasabb állambiztonsági feladatnak tesznek eleget: részei voltak a pártelit kiszolgálását végző „Kútvolgyi”¹ rendszerének. Fegyelmezetten és egyértelműen sorakoztatták fel javaslatukat. Grammatikailag ez a dokumentum inkább parancsokat tartalmaz, mint ajánlásokat. Készítői jól ismerhették Rákosit, ezért is használhatták a „kizárandók”, illetve a „megengedve” alakzatokat. Nem lenne meglepő, ha egyszer kiderülne: Rákosi maga kérte ezeket a megfogalmazásokat és csoportosításokat. Ismerte önmagát.

Nem kevés mű látott már napvilágot a kivételezett pártvezetők fogyasztási-élvezeti intézményeiről. Zárt büfék, éttermek, párthotelek, luxusnyaralók sokasága sorolható. A most előkerült iratok egyike, e parányi, „életrenddel” kapcsolatos adalék arra hívja fel a figyelmet, hogy Rákosi Mátyás az élete végéig megőrizte ezeket a hazai jó tanácsokat, s ha tehette, a száműzetésben is megpróbált igazodni hozzájuk. Más kér-

dés, hogy a krasznodari dőzsölés elmúltával ez mennyire sikerülhetett neki. Kirgíziában, Tokmak településen nem eshetett nehezére a húsdiéta betartása.

BORÍTÉKOLT ÉTRENDI ELŐÍRÁSOK:

1956. OKTÓBER 23.

– RÁKOSI BECSINÁLT LEVESE

1956. október 18-án Budapesten készült az „Étrendi tanácsok Rákosi Mátyás elvtárs részére” című anyag, és a hozzá tartozó kísérőlevél. Mindkét iratot egy aláírás hitelesíti, de az aláíró kiléte nem állapítható meg. A két dokumentum egyike sem hivatalos fejléccel ellátott papíron készült. Annyi mégis megállapítható, hogy Rákosi Mátyás neve a „Kútvolgyi” három évvel korábbi ajánlásán ugyanúgy betűközökkel van gépelve, mint a fejléc nélküli, későbbi iratkísérő levélen. A két gépelés hasonlósága arra enged következtetni, hogy készítőjük vagy egy és ugyanazon személy, vagy olyanok, akik egyaránt ismerték a szokásos, Rákosinak szánt papírok alaki részleteit.

Az irat elkészülésének napján pontosan két hónap telt el azóta, hogy Rákosi Mátyást leváltották a pártvezéri tisztségéből (1956. július 18.). Annyi bizonyos, hogy az ekkor már Moszkvában tartózkodó Rákosi kapcsolatai még lehetővé tették, hogy valaki – öt nappal a forradalom kezdete előtt – étrendi tanácsokról gondoskodjon Budapestről a „gyógykezelt” politikai számára. Nem túlzó tehát az a feltételezés, hogy 21-én Rákosi már elkezdhetette ezt a diétát a szovjet fővárosban. Ha így volt, akkor október 23-án Rákosi diétás szovjet menüje becsinált levessel kezdődött.

KÚTVÖLGYI-ÚTI
ÁLLAMI KÓRHÁZ ÉS RENDELŐINTÉZET

BUDAPEST, XII., KÚTVÖLGYI-ÚT 4 SZÁM

TELEFON: 360-140

Diéta és életrend

R á k o s i M á t y á s elvtárs részére.

Az étrendből

Kizárandók: az állati belsőségek /agy, máj, vese/ sült, húsvessék, sóska, sponót, spárga, borsó, babfélék, lencse, erős tea, babbé, kakao, hering, szardínia, olajos-füstölt hal, ponty.

Megengedve: gyenge tea, tej, gyümölcs- és főzelék-/nyers/ nedvek, fehér kenyér, vaj, túró, korlátozott mennyiségű tejjel /nem több napi 50 grammnál/, aludttej, nem erjedt sajt, naponta egy tojás, tej- gyümölcs- és zöldséglevessék /borsó, babfélék és sóska kivételével/; hús és hal 3-szor egy héten /főve, vagy párolva/-csak sovány-, mindenféle lisztes étel, zöldség- és főzelékfélék /kivéve azok, amelyek a fentiek szerint tilosak/mindenféle gyümölcs. A második fogáshoz tejjel, vagy vajjal /olajjal/ készült mártás /hús- és hal-mártások kivételével/. Az ételek ízesítéséhez megengedve: ecet, babérlevél és citrom.

Folyadékmenyiség: naponta legalább másfél liter legyen. Ennek a mennyiségnek egy része 1/2 poharaként elfogyasztott Salvus-víz, vagy 2-3-szor szódavíz legyen.

Feltétlenül szükséges: reggeli előtt, ebéd előtt és egy órával lefekvés előtt sétálni, vasárnapokat városon kívül szabad levegőn tölteni. A napi munkaidő száma ne haladja meg a szokásos normát.

Budapest, 1953. október 26.

Az 1953-ban készült diétaleírás legfeljebb ábrándos emlékek maradt az iratok között.

Étrendi tanácsok R á k o s i M á t y á s elvtárs részére:

Általánosságban az étrend kalóriaszegény legyen testsúlygyarapodás elkerülése céljából. Így általában az ételek elkészítése zsírszegényen történjen és a szénhidrátoknak / cukor, lisztnek, kenyér, sütemények, száraz hüvelyesek, burgonya / a megszorítása is tanácsos. Bőven fogyasztható főzelék és gyümölcs. Példaként mellékeljük az egy hónapra összeállított diétát.

Fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a vesekő betegség miatt / a mi vizsgálataink szerint húgysavas kő szokott ürülni / a purin-basisokat képező ételeket kerülni tanácsos, illetőleg azok csak kis mennyiségben fogyaszthatók. Ilyenek elsősorban a belsőségek / máj, vese, veldő, kaviár, füstölt, konzervált húsok, hurkák, amelyek sok fehérje bomlásterméket tartalmaznak, és így a vizeletbeni húgysavas sók kiválasztását fokozzák. Napi húsmennyiség lehetőleg a 10, maximum 15 dkg-ot ne haladja meg. Kerülendők az erős fűszerek, koncentrált szeszes italok, kakaó, csokoládé. A napi folyadékmennyiség 1.200 gr-nál kevesebb ne legyen és azt nap közben elosztva tanácsos elfogyasztani.

Budapest, 1956, október 18

Ch. Rákosi

Budapestről még 1956. szeptember-októberben is óvták Rákosi egészségét. Orvosi jótanácsok a kímélő étkezéshez.

Budapest, 1956, október 18.

Étrendi előírások. Rákosi Mátyás Elvtárs részére.

Általános irányelvek.

Égész napi folyadékmennyiség: 1.200 g. / 7-8 dl. / 8 dl. könnyű bor
2 dl. engedélyezett /
Ételkészítéshez felhasználható konyhasót 4 gm naponta.
Az ételek aszokásos zsírmennyiség felével készíthetők.
Kakaó, csokoládé mellőzendők.
Hal szálszármazékokon készíthetők.
Naponta 2-3 szimla fekete fogyasztható.
Belsőségek / agy, vese, máj stb. / kerülendők.
A vegyes saláták különbözőképpen készüljenek.

1.nap. Virstli Hajdinakása Tea	z.borsó lev. töltött paprika eper krém.	Yoghurt turó.
2.nap Leosó tojással Tea gyümölcs	Káposzta lev sovány sertés kevés burgonya vegyes saláta	Spárga vaj morszával gyümölcs saláta.
3.nap Beccinált lev, Tejben dara.	osont lev, dara galuska z.borsó csirke meggyes rőtes gyümölcs	Yoghurt sajt
4.nap Hajdinakása párolt hús tea	Burgonya leves, vagdalt hús tök főz kisszel gyümölcs	francia saláta tea gyümölcs
5.nap Virstli mustár tea	hús leves, daragaluskával, főtt csirke sósa mártás kevés burgonya oseresznye lepény	Yoghurt turó
6.nap Gombás tojás sajt tea	zöldsaláta-leves, sovány sertés kelkáposzta főz almás rőtes gyümölcs	kocsonya tea gyümölcs
7.nap Vaj, tea sajt, z.paprika gyümölcs	spárga leves rántott hal burgonya piré, fejes saláta gyümölcs.	Yoghurt, sajt

Részletes menüsor Rákosi Mátyás igényeihez igazítva, 1956 októberének végére.

Anélkül, hogy kéretlenül a gasztronómia szakmai felségterületére tévednénk, a 30 napos étrendből annyi megállapítható, hogy összeállítója előtt nem volt ismeretlen a szovjet pártbüfék és éttermek választéka. Igaz, a zöldborsóleves, a tökfőzelék, a töltött csirke vagy a rétes nem tipikusan orosz ételek, de közrendű halandó az akkori (1956) Szovjetunióban ép ésszel aligha gondolhatott például borjúhúsra. A kiváltságosok üzleteiben és éttermeiben azonban olykor a lehetetlen is valóra vált – amint írtuk – a korlátlan lehetetlenségek országában.

Meghagyva az olvasónak a Rákosi-étrend tanulmányozásának bizarr élményét, nehéz megállnunk, hogy ne emlegessünk itt fel egy történelmi talányt. Vajon működött egy „árnyékpárt” Budapesten? Egy szervezet, csoport, formáció, amely számára Rákosi, a pártvezér nem mondott le? Egy baráti, elvtársi kör, amelynek megvoltak a megfelelő kapcsolatai, sőt kapcsolattartási eszközei ahhoz, hogy szorosan együttműködhesen a távolból Rákosi Mátyással? Mindez annyira különös, hogy már csak azt kérdezhető meg: vajon meddig működhetett ez a különös logisztikai szerkezet? Egy „étrendes doktor”, egy „jó elvtárs a könyvesboltból”, egy „megértő nagykövet” vajon meddig tarthatta fenn a hazavárt politikus illúzióját Rákosiban? A Krasznodarban eltöltött első luxusévek, majd a nehezen élhető Tokmak nyomorúsága túlságosan is éles kontrasztot jelez. Krasznodari utolsó napja talán egyben az elszakadás napja is volt. Mindentől, amit a „diéta életrend” egyáltalán jelenthetett.

A diéta mint az önfegyelem és a távlatos gondolkodás megnyilvánulása Rákosi Mátyás esetében lehetővé teszi, hogy levelezési szokásait is a testi-lelki fegyelmezettség kifejező részeként kezeljük. A mindenről másolatot készítő, feladóvevényeket elrakó, elővázlatokat írogató és az orosz nyelvű

szövegeket a lelkiismeretes hitvessel ellenőriztető-javíttató Rákosi a rendet nyilván az egészség megőrzésének részeként is értelmezte. Évtizedek múltán is megállapítható, hogy teljesen áttekinthetően tárolta az oda-vissza leveleket, levelezési előzményekre való hivatkozásai skrupulózus nyilvántartást jeleznek. Időről időre listákat, előjegyzeteket is készített egy-egy témában. Módszertanilag tehát kifogástalanul működtette egyszemélyes irodáját a száműzetésben, s e szokásának egyik forrása valószínűsíthetően a börtönévek rendközege volt. Amint az is észrevehető, hogy aktív politikusi ténykedésének éveiben nemritkán a rendszerbe foglalt rideg megfontoltság vezérelte Magyarország egyik legdermesztőbb évtizedében. Leveleinek racionális átláthatósága így került feloldhatatlan ellentmondásba az életmű kegyetlen diszharmóniájával.

15.

HATALMAT ÉRŐ RÁKOSI-IDÉZET HRUSCSOVTÓL 1953-BAN ÉS A LEVÉLMARATON UTOLSÓ TOLLVONÁSAI

A Rákosi Mátyás hagyatékából 2016-ban repatriált levelek és iratok általunk tanulmányozott kötegében a szovjet pártvezetésnek szóló levelek közül az utolsó kézírásos vázlat 1970. szeptember 16-án keletkezett. Címzettje Leonyid Brezsnyev, az SZKP KB főtitkára, aki a kérdéses időpontban pártfunkciója mellett épp nem töltötte be a legfelsőbb államhatalmi tisztséget, azaz nem volt a Legfelsőbb Tanács elnökségének elnöke. Katonai rangját tekintve Brezsnyev ekkor altábornagy volt, s csak később (1974. március 22.) lett hadseregtábornok, majd marsall (1976. május 7.). Mivel e Rákosi-kéziratot egy rövid előzmény összefüggésében mutatjuk be, fontos életrajzi epizódként kell említeni, hogy az altábornagy kinevezést Brezsnyev a szovjet hadsereg tényleges,

hivatásos állományában (vagyis akkor még nem vezető politikusi előléptetésként) kapta meg, méghozzá 1953 augusztusában, néhány héttel az után, hogy a moszkvai Kremlbe vezényelt, tucatsnyi felfegyverzett tábornokkal együtt részt vett a miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter Lavrentyij Berija letartóztatásában. Azt a Beriját kapták el, aki Sztálin legközelebbi bizalmasaként a megtorlások és kegyetlenkedések levezenylője volt a Szovjetunióban. Emlékeztetünk arra is, hogy Berija volt az, aki Sztálin halála (1953. március 5.) után Rákosit és a magyar vezetőket kétszer is Moszkvába rendelte (1953. május és június), és a szovjet pártvezetés prominenseivel közösen a személyi kultusz „túlkapásait” kérte számon az odacitált magyarokon. Berija szokatlanul erőteljes hangnemet ütött meg Rákosival szemben. Ekkor döntött a szovjet vezetés arról, hogy Rákosi váljon meg a miniszterelnöki tisztségtől, és Berija kezdeményezésére határozták el Nagy Imre kormányfői kinevezését is.

A bemutatandó Rákosi-levél tehát Brezsnyevnek szól ugyan, ám, mint feltárjuk, Berija személyén át a (Magyarországon eddig elemző figyelmet nem kapó) szovjet hatalmi helyezkedések erőterében Rákosi Mátyás történelmi pozícióit is érzékelteti. Brezsnyev ugyanis annak a Nyikita Hruscsov-nak a csapatahoz tartozott, aki alig egy héttel Berija letartóztatása után, az SZKP KB elnökségének 1953. július 2-i tanácskozásán felemlgette Rákosi egyik különlegesen fontos pártpolitikai észrevételét. Nyikita Hruscsov ezen a napon még nem volt az SZKP KB első titkára (a főtitkári pozíció az 1930-as években megszűnt). Az első titkári tisztségre Hruscsovot csak a KB 1953. szeptember 7-i ülésén választották meg, vagyis jó két hónappal később. Hruscsov addig egy háromfős „kezdeményező csoport” legagilisabb tagjaként, Molotovval és Malenkovval együtt erőteljes „moderátori”

szerepet töltött be a szovjet pártvezetésben. Többek között Berija letartóztatásának tényéből is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy utasítási joga volt, és az is tudható róla, hogy *de facto* legfőbb vezetőként cselekedett a hivatalos pártkinevezéséig eltelt időszakban. Ő volt a szovjet pártállam erős embere – két hónapig „közfelkiáltással”.

Ami miatt Rákosi „képbe került” a szovjet hatalmi csúson 1953. július elején, nem volt egyéb, mint a párthatalom primátusának kérdése a kormányzati hatalom felett. Rákosi a *Visszaemlékezésekben*¹ egy sértett ember büszkeségével részletesen ír arról, hogy a szűnni nem akaró letölások közepette miként fogadta Berija álláspontját (értsd: utasítását) arra vonatkozóan, hogy Budapesten is külön kell választani a kormányfői és a pártvezetői tisztséget, és a kormányzati munkának jár hangsúlyosabb szerep. Ezt a pillanatot idézte fel Hruscsov az SZKP KB július 2-i pártelnökségen az elhangzottakról szóló gyorsírással, eredeti jegyzőkönyv szerint: „Elvtársak, többször hallottam Berija véleményét, nézeteit a pártból. Az utóbbi kijelentése akkor hangzott el, amikor az NDK dolgairól tárgyaltunk, amikor idehívtunk a németeket, s amikor Magyarország kérdéseit is megvitatuk. Akkor került szóba, hogy szét kell választani az egy személy által végzett munkát, el kell dönteni, hogy mit végez el a KB és mit a Minisztertanács. Emlékeztek, Rákosi akkor ezt mondta: tudni szeretném, hogy mi dől el a Minisztertanácsban és mi a KB-ban, miféle elhatárolásnak kell lennie. Mivel [a döntés] nem marad egy személynél, sokkal plasztikusabban kell világossá tenni a kérdések megosztását. Berija erre megvetéssel szólt: hogy mi a KB [dolga], azt majd döntse el a Minisztertanács, a KB meg csak foglalkozzon a káderügyekkel és a propagandával.”² (Rákosi a „káderügyekre” memoárjában nem utalt.)

Az újkori történelemben nem sokszor fordulhatott elő, hogy egy világhatalom döntéshozói körében egy magyar politikai gondolatait – nevének említésével – felidéztek volna. Ráadásul egy stratégiai alapkérdés mentén, azaz a hatalommegosztás, pontosabban a hatalomgyakorlás létfontosságú kérdésében. Ez az epizód egyúttal azt is láttatja, hogy a politika, ha szüksége van rá, bármire talál pragmatikus idézetet. Csakhogy – lehántva a mikrokommunikációs, másodlagos külsőségeket – így is tény: Hruscsov egy valós élethelyzetben a szovjet pártberkekben jól ismert, tekintélyes és elfogadott magyar személy gondolatával érvelt. Hruscsov itt a hírnév és a Rákosi brand erejét hasznosította a maga javára.

A szovjet pártvezetés ülésén jelen lévő elnökségi tagok kivétel nélkül tevőleges végrehajtók voltak a sztálini megtorlások rendszerében. Rákosi gondolata tehát egy közülük valótól vett idézet volt. Ezzel együtt egyedi esetnek lehetünk utólagos tanúi. A ténszerűség érdekében említjük meg, hogy Sztálin évtizedig állt a szovjet kommunista párt élén, és egy személyben haláláig a kormányt is vezette. A párt- és a kormányzati munka szétválasztásának ötlete éppenséggel tehát korszerűsítésként is lett volna értelmezhető, noha Berija nyilvánvalóan csak a hatalom koncentrációjának új eszközét szerette volna hasznosítani a maga javára, egy erős szovjet kormányban, maga alá gyűrve a pártvezetést. Történelmi csemegének számíthatna lajstromozni azokat a fordulatokat, amelyek során Moszkvában vagy Budapesten ki-ki az egyszemélyi pártvezetés-kormányzás vagy a megosztott hatalomgyakorlás játékszereként kezelte e vezetői posztokat a múlt század második felében, saját befolyása, gyarapodása érdekében.

Jelen történeti visszatekintésünk és az említett Rákosi-idézet annak megvilágítását is szolgálja, hogy értelmezzük: Rákosi Mátyás hatalmi helyzetében a legfelsőbb szovjet pártelittel

állt szoros munkakapcsolatban. Mindig a legfontosabbakkal és a legszorosabban. Sztálinnal és Berijával az ő regnálásuk idején, Szuszlovval és Hruscsovvval meghatározóan a két szovjet politikus különféle kulcspozíciója révén. Brezsnyev – aki ekkor még messze volt a csúcstól – többnyire Hruscsov környezetének tagjaként kapott szerepet a fegyveres invázió idején. (Többek között ő fogadta Ungváron³ és kísérte Moszkvába a „magyar elvtársakat”). Andropovval budapesti követtanácsosi, majd nagyköveti minőségében munkálkodtak közösen. A Sztálin halálát és Berija kivégzését követő időkben Rákosi még három éven át a szovjet felső vezetés számára az első számú magyar kapcsolatnak számított.

A száműzetésben leveleit konokul küldözgető Rákosi biztos volt abban, hogy sorai eljutnak a címzettekhez: egykori támogatóihoz, partnereihez, elvtársaihoz. Azt azonban egyáltalán nem tudta értelmezni, hogy leveleire soha nem érkezett válasz. Egyszerűen nem fogta fel, hogy a korábbi kedves szovjet elvtársak 1957 tavaszától egészen pontosan úgy bántak (el) vele, amint ő tette legjobb barátjával, Sík Endrével. Levegőnek nézték, semmibe vették. Rákosi azzal minden valószínűség szerint tisztában volt, hogy a korábbi „szoros” együttműködés a tisztségeinek, a szovjet fél bizalmából kapott feladatainak, a tüsténkedő végrehajtónak szólt. Azt azonban keserű hangon próbálta tudatni, hogy a személyes ismeretségek sutba dobása dacára ő mégiscsak „valaki” volt a munkásmozgalomban, Lenin harcostársaként, majd a Kominternben, végül Magyarország élén. Csakhogy éppen ezek a történelmi-intézményes kapcsolatok porladtak el Rákosi száműzetésekor a személytelen válaszmegtagadásokban, a politika malmainak pragmatikus őrlőkövei alatt. Pedig Rákosi még azt is megtudhatta, hogy a szovjet párt Központi Bizottságának elnöksége egy határozatban⁴ 1962. augusztus 30-án

a korábbiak a 10 százalékká csökkentett, havi 200 rubeles apanázst állapított meg a számára. Szólni végképp nem akartak hozzá többé. Nem volt már hasznukra, sőt inkább púp volt a hátukon. Annnyira közömbös volt a szovjet vezetők számára, hogy már bántani sem akarták. A minimális gondoskodással kezelték – kapcsolati kötelezettségektől mentesen – Rákosi és hitvese személyét, maximálisan biztosítva, hogy egyikük se zavarjon sok vizet. Erről szólt a száműzetésének utolsó kilenc esztendeje. Amint az alábbi levél is. Azé a Rákosi Mátyásé, akinek nevét és gondolatát Nyikita Hruscsov tisztelettel parancsoló részletességgel elevenítette fel 1953 júliusában Moszkvában egy sorsfordító pártelnökségi tanácskozáson, amelyen a tét a hatalom volt.

Amint utaltunk már rá, a Hruscsov helyére lépő Brezsnyev pártfőtitkárnak szóló, orosz nyelvű levél az utolsó volt a pártvezetőknek küldött levelek sorában. Ezért is emeltük ki a soktucatnyi, hazatérésért kuncsorgó Rákosi-levél közül, és tartottuk szükségesnek a személyes történelmi kapcsolatok felelevenítését egy idézettel. Mivel e Rákosi-levél magyar változata nem áll rendelkezésünkre, nem vállalunk túl nagy kockázatot, ha fordítással „visszamagyarítjuk” az írást, annál is inkább, mivel ez az orosz nyelvű változat valójában nem más, mint egy feljelentés, amely hebehurgyának és zsarolónak állítja be a magyar pártvezetést.

*Leonyid Iljics Brezsnyevnek,
az SZKP KB Főtitkárának*

*Az Ön tájékoztatására küldöm a nyilatkozatomat, amelyet az MSZMP KB számára tettem:
„Tudomásomra jutott, hogy folyó év április 16-án a KB határozatot hozott a hazatérésemre*

vonatkozóan, s azt a pártszervezetekben ismertették. A határozat így fejeződik be: »A KB megvizsgálta Rákosi Mátyás kérését, egyetért azzal, hogy a közeljövőben hazatérjen. De nem fejthet ki politikai tevékenységet.« A taggyűlések ezt jóváhagyólag tudomásul vették, annál is inkább, mivel áprilisban széles körű amnesztia történt.

Engem erről a határozatról nem tájékoztattak. Nem tudtam róla akkor, amikor május 18-án Moszkvába hívtak, ahol a KB adminisztratív osztályának vezetője⁵ és egy rendőr ezredes⁶ közölték velem: »esetleges« hazatérésem feltétele, hogy aláírjak egy két és fél oldalas nyilatkozatot, amelyet magukkal hoztak. (A KB határozatáról egyetlen szót sem ejtettek.) A nyilatkozatból és a hozzá fűzött magyarázatokból kiderült: egyet kell értenem azzal, hogy a hazatérésemet követően Budán egy erdőben fogok lakni, házi őrizetben, egy e célra berendezett házban.

Tőlem már követeltek egy hasonló nyilatkozatot 1968. január 9-én Moszkvában a KB tagjai, Aczél György és Sándor József elvtársak. A hazatérésem előfeltétele volt, hogy maradjak otthon, és ne foglalkozzam politikával. Írásban átadtam nekik egy ilyen nyilatkozatot. Ennek ellenére nem engedtek haza. Eljutott hozzám Umberto Terracininek, az Olasz Kommunista Párt PB-tagjának 1969. november 11-i levele, amelyben csodálkozását fejezi ki a felett, hogy én a Szovjetunióban vagyok, dacára annak, hogy vele már júliusban »a legmagasabb párt- és kormányzati tisztségviselők«⁷ azt közölték,

hogy az én hazatérésem már megoldott dolog, csak a megfelelő pillanatra várnak.

E tapasztalatokkal a hátam mögött a folyó év májusi találkozón feltettem a kérdést: amennyiben aláírom ezt a nyilatkozatot, úgy hány hét vagy hónap múlva térhetek haza. A válasz kínos hallgatás volt. Nem kaptam választ a kérdésemre: melyik párt- vagy kormányzati szerv alkotta meg és hagyta jóvá ezt a nyilatkozatot?

Nem írtam alá azt a nyilatkozatot. Kéréssel fordultam a KB-hoz, hogy a hazatérésem ügyét ne kapcsolják össze ilyen feltételekkel. A válasz, amelyet kaptam, ismét a »lehetséges« hazatérést említi, meg azt, hogy »az illetékes szerveknek nincs hatáskörük az ismertetett feltételek megváltoztatására«.

Következésképpen a KB nyilvánosságra hozott határozatát »az illetékes szervek« titokban törölték, és helyette egy másik határozatot hoztak. Erre van hatáskörük, de arra nincs, hogy a saját határozatukon változtassanak.

Nem kommentálom ezt a módszert és azt a huzavonát, amely évek óta folyik hazatérésem körül. Azonban kérem – immár megismerve a KB folyó év április 14-én kelt határozatát, s annak alapján –, hogy végre hadd mehessek haza.”

Tisztelt Brezsnyev Elvtárs! Tizenöt éve vagyok a Szovjetunióban. Kérem Önt, járjon közbe a hazámba való visszatérésem ügyében.

Tisztelettel

Brezsnyevnek 1970. szeptember 16.

Kosziginnak, Szuszlovnak 1970. szeptember 17.

A fenti piszkozat vélhetően legalább két személy kézírása. Nem kizárt, hogy részben Fenyecska jegyezte le a férje által mondottakat.

Van a Rákosi-levelek között, egy az MSZMP KB-nak írott, éppen egy hónappal későbbi, 1970. október 16-ra dátumozott, magyar nyelvű, gépírásos szöveg – annak eredeti formájában. A piszkozatban kézírással javított szöveg látható, amely így kezdődik: „Ma fél éve, a Központi Bizottság határozatot hozott, amelynek értelmében a közeljövőben hazatérhetek...”

Rákosi imént ismertetett levele 112 nappal a halála előtt keletkezett, tartalma és tónusa nem igényli sem a levélíró állapotának, sem a címzett magyar párttestület attitűdjének kommentálását. Annyi mégis megjegyezhető, hogy Rákosi egészen komolyan gondolta annak taglalását, hogy Magyarországon addig nem volt intézményesítve a házi őrizet, és nincs olyan szerv, amely most titokban bevezethetné. A Rákosi-korszaknak nevezett évek Magyarországra elég sokan nem így emlékeznek.

A budapesti pártközpontban megkomponált levelezési dinamikáról pedig csak annyit, hogy ha a Duna partján bárki a halogatás megszokott pártos taktikáját választotta, az a szó legdrámaibb értelmében halálbiztos lehetett e döntés kimenetében. Az idő ekkor már régen nem Rákosinak dolgozott.

16.

RÁKOSI HITVESE, A KÉT TESTVÉRPÁRT KÖZÖS BOSSZÚJÁNAK ÁLDOZATA

„Akkoriban jött létre a Szovjetunióban a Rákosi és elvtársai kiszabadításáért küzdő bizottság. Ezt a társadalmi szervezetest egy jakut nemzetiségű, kiváló asszony, Fenyja Fjodorovna Kornyilova vezette. 1940-ben Rákosit és elvtársait¹ kicserélték azokért a zászlókért cserébe, amelyeket Oroszország zsákmányolt az első világháborúban [*sic!*].² Így került szabadon bocsátásra Rákosi. A Szovjetunióban ő vezeti a magyar kommunistákat. Második hazára lel nálunk, családot alapít. Éppenséggel az a jakutka lesz a felesége, aki a szabadulásáért küzdő bizottságot vezette, és úgy döntött, hogy élete végéig részese lesz férje nem könnyű sorsának.”³

Az életrajzi összefoglaló szerzője, Vlagyimir Krjucskov 1955–57-ben a szovjet nagykövetségen volt sajtóattasé. Könyvünkben említettük már, hogy ő volt a Rákosit 1960-ban felkereső pártkiküldöttek (Aczél György és Nógrádi Sándor)

kísérő tolmácsa, aki végig jelen volt a száműzött politikussal folytatott beszélgetéseken Krasznodarban (lásd az 1. fejezetben). Később, 1988 és 1991 között a KGB elnöke lett. Rákosi Mátyással és hitvesével Magyarországon és a Szovjetunióban a legkülönbözőbb élethelyzetekben találkozott. Leírása az apró eseménytörténeti pontatlanságok dacára egy autentikus szemtanú hiteles emlékezése, amely nem leplezi a Feodora Fjodorovna Kornilova iránti megbecsülését.

1962. február 17-én Rákosi Mátyásné elvtársnő udvarias, de annál határozottabb hangú levelet kapott az MSZMP KB felcú papíron Krasznodarban. A levél „Szigorúan bizalmas!” feliratú borítékban érkezett, s mivel sem részletes címzés, sem postai bélyegző nem volt rajta, okkal állítjuk, hogy a moszkvai magyar nagykövetség diplomáciai futárpostáján érkezett, majd továbbították a címzetthez, vélhetően egy tároló nagyborítékban. A levél tartalma nem azért meghökkentő, mert „Rákosi elvtársnőre” is kiterjeszti a Rákosira 1960 óta vonatkozó s vele nyomatékosan közölt korlátozásokat, hanem azért, mert egy MSZMP KB-határozatot jelöl meg⁴ jogforrásként olyan ügyekre, mint levelek küldése Magyarországra vagy kapcsolattartás magyar állampolgárokkal.

A két évtizeddel korábban még szovjet bíróként, majd ügyészként dolgozó Kornilova a száműzetés hat esztendeje alatt hozzáadódhatett a Rákosival szembeni bánásmódhoz. Azt azonban aligha gondolhatta, hogy személye ilyen mérhetetlen veszélyforrást jelenthet Budapesten. Tudomásul vette, hogy ő Rákosi Mátyás „közvetlen környezetének” számít. Azt is megtudhatta, hogy semmiféle jogi vagy közigazgatási eljárás nem történt Rákosi állampolgári-tartózkodási helyzetének definiálására. Kornilova jó ismerője lehetett a szovjet valóságnak, mindebben nem találhatott semmi rendhagyót. Éldélgéltek Krasznodarban, akkor még kivételezett életközegben.

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

Budapest, 1962. február 17.

Rákosi Mátyásné elvtársnőnek
K r a s z n o d á r.

Tisztelt Rákosi elvtársnő!

Értesitem Önt, hogy az MSZMP Központi Bizottsága Önre is kiterjesztette 1960. novemberben Rákosi Mátyásra hozott határozatának érvényét, mely szerint:

"Magyarországba és más országba irányuló levelezését kizárólag a Moszkvai Nagykövetség útján bonyolítsa le. Leveleit nyitva köteles a Nagykövetséghez eljuttatni.

A magyar állampolgárokkal /üggyelgésökkel, turistaként odautazókkal sem / kapcsolatot nem tarthat fenn, illetve velük is csak a Moszkvai Nagykövetség engedélyével érintkezhet."

Felhivom, hogy a jövőben a határozatnak megfelelően járjon el.

Kommunista Hódvözzellett:.

Barkóczy Imre
/ Barkóczy Imre /
a Központi Bizottság Irodájának vezetője

Egy párt-határozat Budapestről, amelyet jogforrásként jelöltek meg Rákosi Mátyásné számára, akire szintén vonatkoztak a magyar büntetések – szovjet állampolgárként.

Minden új helyzetre akadt egy új szabály vagy ukáz, s ezek szabták meg a Rákosi házaspár életét. Azt is tudta, hogy egyre több kérésük, kívánságuk teljesítését tagadták meg – Moszkvából, fentről jövő eligazítások alapján – a helyi hatóságok.

Ez a levél azonban, amely kínos udvariassággal Kornyilovát „elvtársnőnek” nevezi, vagyis pro forma pártembernek tartja, a férjre kirótt büntetést kiterjeszti a szovjet állampolgárságú feleségre is. Holott az asszony sohasem volt az MDP társfőtitkára, nem vett részt a megtorlások előkészítésében, sem azok kivitelezésében. Arról van ugyan közvetett adatunk, hogy 1958-ig az MSZMP tagja volt,⁵ ami azt feltételezi, hogy előzőleg az MDP tagja is lehetett. Ám ettől még a levél tanúsága szerint a Központi Bizottság, kizárólag a Rákosi-hoz való házastársi kötődése miatt, Budapestről egy szovjet állampolgárságú, azaz külföldi joghatóság alá tartozó személy szabadságát korlátozta, aki ráadásul külföldön élt, és személyével szemben korábban semmiféle jogi, esetleg politikai vagy morális kifogás nem fogalmazódott meg a magyar hatóságok részéről.

A fentiek tükrében Barkóczi Imre KB-irodavezető „kommunista üdvözlése” a levele végén több mint talányos. Meglehet, az elköszönő szabványszöveg nem más, mint kódolt bocsánatkérés az otromba tartalom miatt. A cinizmus ugyanis alighanem kizárható az „elvtársnő” tisztelet övezte személyiségének széles körű, párton belüli elfogadottsága miatt. Barkóczi, ahogy mások is, tudhatta, hogy Kornyilova 1928 óta tagja a Szovjetunió Kommunista Pártjának. Meg azt is, hogy Rákosit rövidesen kizárják a pártból. Így akart volna tisztelgni a volt pártvezér oldalán élő asszony előtt? Egy utasításra írott levél soraiból még halványan sem sejlenek fel a párthivatalnoki egyéniség vonásai. Annyit azonban megtudhatunk, hogy 1962 elején, még a „krasznodari korszakban” a szám-

űzött Rákosi Mátyás ügye – a titkos, de hivatalos megfogalmazásokban is – még a magyar pártközpontban intéződött, elsősorban a formális kapcsolattartás teendőit illetően. Amiképpen a 11. fejezetben bemutattuk, röviddel később került át a hivatalos levelezés a Minisztertanács Titkárságához, ahol nyilvánvalóan felülről jövő utasításra Rákosit már nem szólították meg a neki küldött levelekben. A száműzöttre vonatkozó döntések ugyanis vélhetően továbbra is a pártközpontban hozattak meg, csupán a tálalásuk lett kormányzati körítéssel ellátva. Ez az álságos megoldás jól mutatja, hogy Kádár János és környezete milyen primitív árnyjátékkal próbálta jelentéktelenné degradálni a kényelmetlen helyzetet. Igaz, a kormányt (amint az Országgyűlést, a szakszervezeteket és a Népfrontot is) a pártközpont arra használta, amire létesült: a párt utasításainak feltételek nélküli végrehajtására. Ez Rákosi elvtársnő esetében később is maradéktalanul megtörtént.

Fenya (amiképpen Krjucskov nevezte) vagy Fenyicska (ahogy férje és annak családtagjai becézték) a távoli elzárt-ságban alaposan eltanulta Rákosi levelezési szokásait. Másolatot készített például a Leonyid Brezsnyevnek írt leveléről is, bár dátumot nem jegyzett föl rá. A fennmaradt piszkozatról így első látásra csak annyi tudható, hogy keletkezésekor már az 1964 októberében Nyikita Hruscsovot megpuccsoló Brezsnyev volt az úr Moszkvában. Fenyicska ez utóbbi levélben közli, hogy 1964 júliusában (tehát még Hruscsov idejében) az SZKP Központi Bizottságától közölték vele, hogy „a pártelnökség határozata értelmében nem utazhatom Moszkvába”. Újra utalnunk kell arra, hogy Rákosiék megannyi levelére, beadványára, kérvényére Moszkvából soha egyetlen válasz sem érkezett. A levélből azonban az derül ki, hogy a szovjet párt és állam döntéshozó csúcsszerve döntést hozott az asszonyra vonatkozóan is, és ezt egy pártelvtárs valahogy

mégiscsak közölte vele. A tényállás pedig láthatóan a személyi szabadság korlátozása, utazási tilalom volt.

„1928 óta vagyok kommunista, és jogászként tudom, hogy egy ilyen határozat aláírása a pártélet lenini normáit, a szocialista törvényességet, és mivel erről Ön is tud, kérem, töröltesse ezt a határozatot, s tájékoztasson erről engem. Hozzáteszem, hogy kitüntetéseim között ott van a Moszkva védelméért érdemérem.” (Fenyicska, amint az könyvünk-ből is kiderül, 1941. október 15-én nem hagyta el Moszkvát a kötelező kiürítés napján.)

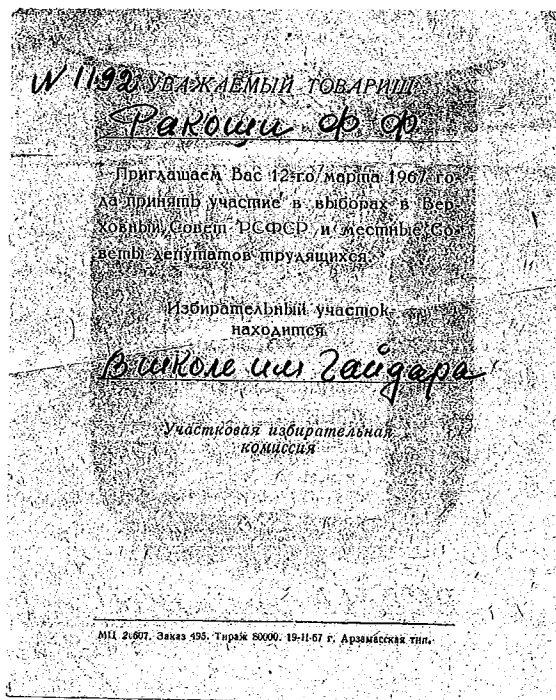
Rákosi hitvese, aki levelét nem minden zaklatottság nélkül, mégis irodalminak mondható gondossággal fogalmazta, azt is megírta Brezsnyevnek, hogy férjének húga, aki Jugoszláviában élt, a háború éveiben, pár hónappal a németek inváziója előtt átküldte fiát, Ser Vladimirt Moszkvába, s attól kezdve a gyermek náluk nevelkedett. A fiú felnőtt, vegyész-mérnök lett, családjával, gyermekével Magyarországon élt, s meghívólevelet küldött Fenyának. „Tavaly meghívtak magukhoz egy hónapra a magyar hatóságok engedélyével. E meghívás alapján kiutazási engedélyért folyamodtam Magyarországra. Ismert idő elteltével Kirgi... [a töredékszó át van húzva, de elegendő ahhoz, hogy azonosítsuk: Kirgiziából küldött] kérelmemet elutasították.” A kirgíziai hatóságok „az ismert idő” alatt egyeztettek Moszkvával, és a döntést tudatták Kornyilova asszonnyal. „1926 óta voltam párttagjelölt, és 1928 óta vagyok az SZKP tagja. Azóta mindig becsülettel dolgoztam, kommunistaként, s Ön el tudja képzelni, mennyire szegényletes számomra ez az elutasítás. Kérem Önt, Brezsnyev elvtárs, tegyen azért, hogy meglátogathassam a nevelt fiamat.”

A levél harmadik része kimondatlanul is a sztálini megtorlások és jogtiprások időit idézi fel, mert a Szovjetunióban,

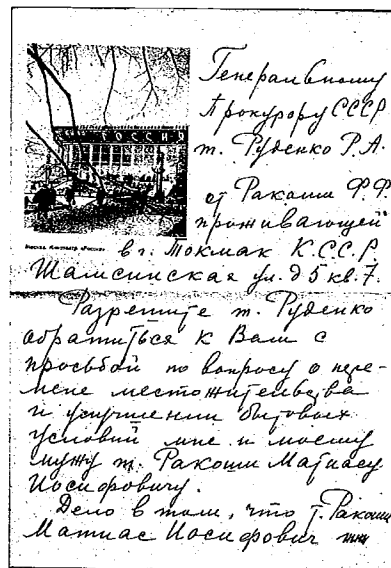
ahol a nóta szerint „egyik ember annyi, mint a másik”,⁶ Kornyilovától mégis egy szerzett, különleges jogot tagadtak meg:

1959 májusában nyugdíjba mentem. Krasznodarban behívtak a kerületi pártbizottságra, és felhívottak, hogy írjam meg a kiemelt nyugdíjra vonatkozó nyilatkozatomat, mivel ez a pártbizottság szerint járt nekem. A férjem figyelmeztetett ugyan, hogy ne tegyem ezt, de én úgy véltem, itt lehetetlen az elutasítás, ha a pártbizottság ukáza támogat. Rövid idő elteltével közölték, hogy Krasznodarból elküldték a központi bizottságnak a támogatással ellátott nyilatkozatomat. Öt év telt el azóta, de semmiféle válasz nem érkezett. [A levél keletkezésének időpontja tehát 1964.] Azt gondolom, hogy talán nem türelmetlenség, ha most Önhöz fordulok, hozzanak pozitív vagy negatív döntést az ügyben, és az eredményt közöljék velem. Előre is köszönöm a fáradozását, hogy megvizsgálja a kérésemet. Forró kommunista üdvözléssel, Rákosi.

A kézzel írott levél elején, a megszólítás mellett ugyancsak ott áll: „F. F. Rákositól”. Fenyicska a férje családnevével azonosította magát a Szovjetunióban is. Ez szerepelhetett a személyi okmányaiában is, amelyek nem állnak ugyan rendelkezésünkre, de van egy választási névjegyzékbe vételi értesítés 192. sorszámon F. F. Rákosi részére, akit 1967. március 12-én az általános és helyi választásokon való részvételre hívnak a Gajdar nevét viselő iskolában lévő szavazókörebe. A dokumentum Arzamasz város nyomdájában készült 1967. február 19-én, 80 ezer példányban. (Ekkor már Gorkij város közelében éltek Rákosiék.)

Szovjet
állampolgárként
Rákosiné a férje
nevét viselte
– ez látható
egy választási
névjegyzékbe
vételi értesítésen
1967-ből.

гражданки Советского Союза
и никогда не выходившего
из Советского гражданства.
Мой муж получил справку
на лечение в Кисловодске.
Он тяжело болен, с 1934 года
весной этого года перенес
тяжелое заболевание,
и ему Михаилу Кирилловичу
отказали в приеме через
г. Москва, хотя все
жители Киргизии, кто
едет на Кавказ, едут
через Москву, что не де-
лать несколько раз пере-
садов в ту же следователя
Ракоши Маттасе Носидо-
вич не переносит, а тоже
на пенсии, бывало Со-
ветского Жилищного законодатель-
ства данные условия
пенсionеров не должны

был бы Генеральным Секре-
тарь ЦК Венгерской
Коммунистической Партии
с июля месяца 1956 г.
безвыездно живет в Совет-
ском Союзе. После событий 1956 г.
он был вынужден отказаться
здесь и по решению Венг-
ерских властей ему отка-
но в возвращении на Родину.
Теперь он проживает, как
и до безгражданства, одним
венгерские граждане. По-
отказавшись в гражданстве
таким образом не счита-
его гражданином ВНР, имеет
лишнее место жительства, не
имеет его возможности сво-
бодно передвижения по Совет-
скому Союзу, эти же ограничения
распространяются на меня

уходиться. Нам в Покша-
ке предоставили квартиру
мешинки Каминского
улицы, т.е. не водопровода,
центрального водопровода
Каминского, в Краснодаре
имею квартиру со
всеми удобствами.
Я работала в органах
Судопрокуратуры с 1925
года на пенсию с проку-
рской работы и прощу Вас
Генеральный Прокурор
вместе ни за что прав тов.
Ракоши Маттасе Носи-
довича, человека всю свою
жизнь, посвятившего делу
Коммунизма, старейшего
фигуры и активного деятеля
интернационального Коммуни-
стического движения.
Я прошу рассмотреть вопрос
об освобождении его от адми-
нистративной ответственности

Rugyenko főügyésztől kollégaként kért pártfogó intézkedést férje ügyében
Rákosiné – ám választ ugyanúgy nem kapott egyetlen levelére sem, mint
ahogy Rákosi sem.

1965-ben, még Kirgíziából, Tokmak városából írt Feodora Fjodorovna Rákosi a Szovjetunió főügyészenek. Roman Andrejevics Rugyenko⁷ személye esetében a kulcsfontosságú hivatali pozíció mellett szerepe lehetett annak is, hogy egy szakmabeli fordult a kollégájához. Kornyilovát jól ismerte a jogásztársadalom, hiszen az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Bíróságán a Kom-szomol titkára volt, és a párt ifjúsági mozgalmában sokfelé megfordult. Az átköltöztetésüket és életkörülményeik megjavítását kérve nyújtó levelében Fenyicska részletesen taglalja, hogy a volt magyar pártvezető 1956 óta nem hagyhatja el a Szovjetuniót, nem térhet haza Magyarországra: „Most hontalanként él, de a Magyar Kormány [sic!] úgy tagadja meg tőle – a tartózkodási helyét megváltoztató személytől – az állampolgárságát, hogy ezzel egyben megfosztja őt a szabad helyváltoztatás lehetőségétől a Szovjetunióban, s ezeket a korlátozásokat rám is kiterjeszti, miközben én szovjet állampolgár vagyok, aki sohasem vált ki a szovjet állampolgárság kötelékéből. [Férjemtől] a kirgiz rendőrség megtagadta, hogy Moszkvát át utazzon a Kaukázusba, holott mindenki úgy utazik a többszöri átszállást elkerülendő.”

A főügyésznek szóló levélben ekkor egy érdekes fordulat következik. Fenyicska – talán az írás lendületében – „nyugdíjasként” tesz említést a férjéről, akinek – mint feltártuk – a 78. életévében, vagyis csak öt évvel később jutott eszébe, hogy valamit tenni kellene a nyugdíja ügyében, hiszen nyugdíjaskorú, de mégsem nyugdíjas. Fenya tehát ezen a ponton hibázik, de ez legfeljebb érvelési melléfogás, semmint taktikai ravaszság vagy megtévesztés: „Rákosi Matiasz Joszifovics nyugdíjas, én is nyugdíjban vagyok. A szovjet lakástörvények szerint a nyugdíjasok életkörülményei nem romolhatnak. Nekünk Tokmakban olyan lakást utaltak ki, amelyben nincsenek kommunális szolgáltatások, vagyis nincs vízvezeték, központi fűtés, szennyvízelvezetés, míg Krasznodar-

ban minden kényelemmel ellátott lakásunk volt. Jómagam 1925 óta dolgoztam a bírósági és ügyészségi munkakörökben, és nyugdíjba az ügyészség dolgozójaként mentem. Mint Főügyészt, kérem Önt, hogy keljen védelmére Rákosi Matiasz Joszifovics elvtárs jogainak. Ő egész életét a kommunizmus ügyének szentelte, a nemzetközi kommunista mozgalom legrégibb résztvevője és aktív szereplője. Kérem, vesse fel, hogy szabadítsák meg őt általában ettől az adminisztratív [értsd: közigazgatási] száműzetéstől. Rákosi F. F.”

Két változatban is fennmaradt 1968. május 25-i dátummal egy Leonyid Brezsnyevnek írott levél. A levél elején ott látható a főtitkári tisztség és a név, majd alatta a feladó: „Rákosi F. F. – az SZKP tagja 1928 óta”. Rákosiék eszerint a száműzetés tizenkettedik esztendejében még mindig azt remélték, hogy a „Lenin harcostársa” vagy (Fenyicska esetében) a „negyvenévnnyi párttagság” felemlgetése racionális érv lehet legalább ahhoz, hogy válaszoljanak a leveleikre. A reményeikhez való elszánt ragaszkodást jelzik ezek a rögeszmésen ismételt fogalmak. Ám e levél nyomán sem hatott meg senkit, hogy Rákosi immár mindkét szemére csaknem elveszítette a látását, súlyos szívbjaja és magas vérnyomása volt. „Magam is beteg vagyok, de kitartok, mert különben nincs, aki a gondunkat viselje – írja Fenya Brezsnyevnek. – Ebben a helyzetben vagyok kénytelen az Ön segítségét kérni, közreműködését ahhoz, hogy a férjem visszatérhessen a hazájába, Magyarországra [...] Kérem, ne utasítsa el a kérésemet.”

Egy kiegészítés a levélmásolaton: „1968. június 25-én ismét megerősítem a május 25-én keltezett kérésemet. Mély-séges tisztelettel, Rákosi F. F.” Feodora Fjodorovna Rákosi valójában pontosan tudhatta, hogy mire számíthat a címzettől. Az sem kizárt, hogy a már alig látó Rákosinak meg sem mutatta ezt a levelet a rezignált kiegészítéssel.

Генеральному Секр. ЦК КПСС
т. Брежнев Л. Н.

От Ракоши Ф. Ф.
с 1928 г.

Дорогой Леонид Ильич, разрешите обратиться к Вам с следующей просьбой: мой муж т. Ракоши М. И. тяжело болен сердцем и инертностью находится в больнице с июня 1956 г. он безнадёжно находится в Советском Союзе по существу в ссылке в течение 12 лет. За это время состояние здоровья ухудшилось, он почти терзает зрение на обоих глазах катаракта, балласт не поддающийся лечению. Я тоже больна, но держусь так как ухаживаю за ним, некогда. Создавшееся положение

Генеральному Секретарю ЦК КПСС
т. Брежнев Л. Н.
от Ракоши Ф. Ф. сына КПСС
с 1928 г.

Дорогой Леонид Ильич, разрешите обратиться к Вам с просьбой принять меня в следующий вопрос: мой муж Ракоши Матвей Иосифович, бывший первый секретарь Камишунгского парткома Венгрии и премьер Министр ВНР, тяжело болен сердечно-сосудистыми артериальными заболеваниями. Ему тяжело труднее, он в этом году уже второй раз лежит в больнице. С июня 1956 г. он находится в Советском Союзе по существу в ссылке. За это время состояние здоровья ухудшилось и к тому же он терзает зрение на обоих глазах катаракта, балласт не поддающийся лечению. Я тоже больна, но держусь так как ухаживаю за ним, некогда. Создавшееся положение заставляет

меня обратиться к Вам за помощью и оказать содействие возвращению мужа на Родину в Венгрию. В Венгрии живут три сестры и два брата моего мужа это одеситы вы его состояние и можете вы бороться с балластом сердца, глаз и инертностью. Прошу не отказывать в моей просьбе. С глубоким уважением и
Камишунгским приветом
Ракоши Ф.

г. Горакши 1968. май 25.

ул. Белинского д 47 а кв 10.

25 июня 1968 г. Снова
подтверждено Ового просбу

С 25 мая
от Ф. Ф. Ракоши Ф. Ф.

Rákosi Brezsnyeo pártfőtitkárnak, ahogy bárki másnak is, ugyanezen szavakkal kezdte a levelét: „Rákosi F. F. – az SZKP tagja 1928 óta.”
Volt, ahol megemlítette, hogy párttagjelölt volt 1926-tól.

заставил меня обратиться
к Вам за помощью: оказать
Спасение мое возвращению моего
имена на Родину в Венгрию.
В Венгрии живут три сестры
и два брата моего имени и
потому это мною было
в Венгрии так богато
благородии сердца, как и
личности.

В 1964 г. Президиум ЦК
КПСС вынес постановление о
запрещении мне въезда в Москву.
В 1965 г. я обратился в ЦК
об отмене этого постановления,
но ответа не получил.

Против меня все разнесено
еще до постановления и
еще до. Я имел надежду заехать
в Москву, чтобы увидеть
О 1928 г. по 1945 г., была на руководя-
щих работах в Москве. Все это мне
известно.

Основание просить Вас
помочь моему имени
вернуться на Родину
в Венгрию.

Alig több mint száz nappal Rákosi Mátyás 1971. február 5-én bekövetkezett halála előtt a politikus hitvese Mihail Szuszlovnak, az SZKP KB Politikai Bizottsága tagjának írt levelet 1970. október 14-i dátummal Gorkij városából: „Tisztelt Szuszlov Elvtárs! Ezt a levelet Rákosi Mátyás magyar kommunista felesége írja. Az MSZMP Központi Bizottsága fél évvel ezelőtt határozatot fogadott el, amelynek értelmében a férjem visszatérhet a hazájába. Ezt a határozatot azonban nem hajtják végre. Ön, Szuszlov elvtárs, többször járt Magyarországon, Ön tud erről a kérdésről. Ezért fordulok Önhöz tanácsért, segítségért. Kérem, fogadjon engem személyesen ebben az ügyben. Odautazom Önhöz Moszkvába, hogy fogadjon. Nyomatékosan arra kérem Önt, ne utasítsa el a kérésemet. Kérem, közölje a dátumot, amikor fogad. Kommunista üdvözléssel, Rákosi F. F., az SZKP tagja 1928 óta.”

Ez volt a legutolsó levele Rákosinénak. Mihail Szuszlov azonban nem reagált, holott rövid időn belül kétszer is meglehetett volna. Mint azt az előző fejezetünkben bemutattuk, egy hónappal korábban, 1970. szeptember 16-án Brezsnyevnek, majd rá egy napra, 17-én Szuszlovnak és Koszigin kormányfőnek Rákosi is levelet küldött, mindhármuknak azonos szöveggel. Szuszlové aligha tévedhetett el, hiszen a feladóvevényre a postai alkalmazott sietségében kétszer is felírta a Szuszlov nevet.

Rákosi Feodora Fjodorovna, aki férjével csaknem három évtizeden át élt együtt, 1980-ban hunyt el. Moszkva nyugati régiójában, a kuncevoi temető egyik mélyszürke márvány sírkövén, mintha csak aláírását mintáznák, nagy méretű, aranyozott cirill betűk láthatók: Ф. Ракоси. A kőlap kimagaslik a sírok között. Sötét, mégsem komor. Diszkrétan, elkülönülően, de egyáltalán nem hivalkodóan elegáns. Már ha szabad ezt mondani egy síremlékről.

Моварингу Суслову Александру Александровичу
 члену Политбюро ЦК, К. П. С. С.
 Уважительный Моварингу Суслов!

Министр Восточных дел Императорского
 Коммунистического Восточного Департамента
 И. С. П. Нарбин молгодо талму нагад пришло резольюция, по которой
 мои мурк должны вернуться на родину. Но это резольюция не исполнима.
 Вот, Моварингу Суслов, неограниченно добрым в Восточном, Восток это Восток
 знамен. Из-за этого обращаюсь к Вам за советом, пожалуйста, помогите
 мне, можно по этому вопросу, я буду на связи в Москве.
 Уверен, что Вы не откажете в моей просьбе. Прошу
 сообщить мне о дате приезда. Коммунистический труд

Торскун, 14-го октября 1970 г. Раковин феофора феофорна
 член КРСС 1928 г.

Адрес: Торскун-115- Бамбуково 47/а кв. 10.
 Мел. м. Торскун 35-80-02.

1970. október 14-én Rákosi Mátyás hitvesének utolsó könyörgő levele
 Mihail Szuszlov vezető párttisztviselőhöz, a régi családi barátához,
 kérve, hogy fogadja őt az irodájában.

IDÉZETEK ÉS HIVATKOZÁSOK FORRÁSAI

Levéltári források

- A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma (RGANI) f. 3, op. 10, d. 210, op. 12, d. 68, 150, op. 14, d. 36.
 Az Oroszországi Föderáció Elnöki Archívuma (AP RF). f. 3, op. 63, d. 340, l. 24, 32.
 Oral History Archívum (OHA) 129, Kaunitz Béla-interjú.
 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 686. f. 506, öc. Rostás István levele Pál Lénárdnak és Huszár Istvánnak.
 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-8-003/I, 131-132. V-150019/4 Péter Gábor saját kezű vallomása, 1956. 04. 18.

Vonatkozó és felhasznált irodalom

- 70-letijje szovjetszkogo paszporta [Elektronnij reszursz] Gyemoszkop Weekly. 2002, 16-31 gyek. (No. 93/94). <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/arxiv01.php>; FMSZ Roszszü: isztorija szozdanyija.
 A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon. Főszerk. Liptai Ervin, Budapest, Kossuth, 1987, 59.
 A Magyar Békekongresszus. 1950. november 4-5. Budapest, Szikra, 1950.
 A moszkvai levelezés. 1956-58. Lapok Hegedüs András volt miniszterelnök hagyatékából. Szerk. Tamási Miklós. Budapest, Stencil, 2010.

- Andrew, Christopher – Gordievsky, Oleg: *KGB. The Inside Story*. New York, HarperCollins, 1990.
- Atomnij projekt SZSZSZR Dokumenti i matyeriali. Pod obscej redakciej L. P. Rjabeva. Tom III. Vodorodnaja bomba 1945–1956, Knyiga 2. Nauka–Fizmatlit–Vniief–Rosztom Goszudarsztvennaja Korporacija Atomnoj Enyergetyiki. Moszkva–Szarov, 2009, 435.
- Bandy, Alex: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Budapest, Akadémiai, 2014.
- Bank Barbara: „A párt érdeke mindenek felett”. *Archivnet*, 8. évfolyam (2008) 6. szám, http://www.archivnet.hu/politika/a_part_erdeke_mindenek_felett.html.
- Baráth Magdolna: Majszkij új világrendje 1944-ben. *Külpolitika*, 1996/3–4.
- Baráth Magdolna: Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. *Betekintő*, 2008/4. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2008_4_barath.pdf.
- Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációpolitikájának változásához. *Betekintő*, 2011/3, http://www.betekinto.hu/2011_3_barath.
- Baráth Magdolna: *Valaki figyel. Feljelentett pártvezérek*. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Evalaki-figyel%E2%80%9D>.
- Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Regio*, 1992/3, 161–194.
- Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában. 1953–1991*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2012. http://real-d.mtak.hu/653/7/dc_499_12_doktori_mu.pdf.
- Békés Csaba – Kalmár Melinda: A szovjet–kelet-európai viszony átalakulása a korai Hruscsov-korszakban. *Acta Scientiarum Socialium*, 46 (2016): 17–33.
- Berija, Lavrentij. 1953. *Sztyenogramma ijulzskogo plenuma CK KPSZSZ i drugije dokumenti*. Pod red. akad. A. N. Jakovleva; szoszt. V. Naumov, Ju. Szigacsev. Moszkva, MFD, 1999, 87–218. (*Roszsziya. XX vek. Dokumenti*).
- Bíró Eugénia: *Száműzésben*. Budapest, Littoria, 1994.
- Dávid Ferenc: *A magyar katonai titkosszolgálatok megszervezése. A HM Katona Politikai Osztály szervezete, feladata és működése, 1945–1947*. Pécs, PTE Bölcsészettudományi Kar, 2015.
- Demény Pál, 1901–1991. *Emlékkönyv*. Gyertyán Ervin és Bossányi Katalin interjúi Bodor Pál előszavával. Budapest, Demény Pál Alapítvány, 1995.
- Dolgozom, jól vagyok... *Válogatás Lenin leveleiből*. Budapest, Magyar Helikon, 1970, 151.
- Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd*. Budapest, Gondolat, 1979.

- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerkesztette Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Ember Mária: Mintha nyilasok csinálták volna. Interjú Szalai Pállal. *Múlt és Jövő*, 1990, 3–4.
- Félt István: *A bukott Rákosi. Politikátörténeti Füzetek IV*. Budapest, Politikátörténeti Alapítvány, 1993.
- Félt István: *A száműzött Rákosi*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.
- Félt István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2, 202–203.
- Gorkov, Jurij Alekszandrovics: *Goszudarsztvennij Komitet Oboroni posztanovljaet... Cifri i dokumenti. 1941–1945*. Moszkva, Olma-Pressz, 2002.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Budapest, Rubicon-Ház, 2013.
- Hajdu Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/hajdutib.htm>.
- Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Budapest, Kossuth, 1988.
- T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékai*. II. kötet. 1953–1956. A Magyar Országos Levéltár segédletei, 18/2. Budapest, 2007.
- Huber, Peter: Überlebenschancen in den Chefetagen der Komintern. *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*, 2010, 163–179.
- Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai. 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I. kötet. 1912–1956. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2003.
- Iván Dezső Dr.: *A magyar katonai repülés története. 1945–1956*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1999, 171–172.
- Jelentés 1956-ból Farkas Mihály bűneiről* – A dokumentumot közreadja, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sipos Levente és T. Varga György. *Társadalmi Szemle*, 1990/6, 73–90.
- József Borat: „Segítünk a magyar testvéreknek...” In: *ZN.UA*, 1998. január 1. http://old.gazeta.zn.ua/SOCIETY/pomozhem_vengerskim_bratjam.html.
- Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Budapest, Zrínyi, 1989.
- Katona Csaba: Magyar nemesi család sarja volt a „csehszlovák Rajk”. http://mult-kor.hu/20101210_magyar_nemesi_csalad_sarja_volt_a_csehszlovak_rajk.
- Kiss Károly: *Nincs megállás*. Budapest, Magvető, 1985.
- Kommunisták a nemzetgyűlésen, Kádár János, Losonczy Géza és Oczel János nemzetgyűlési képviselők beszéde*. Budapest, Szikra, 1946.
- Krjucskov, Vlagyimir: *Licsnoje gyelo. Csaszty 1*. Moszkva, Ekszmo, 1996.

- Lenin Magyarországáról. Budapest–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1978.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *A „baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége.* Budapest, Kossuth, 1977.
- Ljubarszkij K.: *Paszportnaja szisztyema i szisztyema propiszki v Roszszü. Rosz. bjul. po pravam cseloveka.* 1994, vip. 2. 14–24.
- Major Ákos: *Népbürskodás – forradalmi törvényesség.* Budapest, Minerva, 1988.
- Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 68–71.
- Mlecsin, Leonyid Mihajlovics: *Jurij Andropov. Poszlednyaja nagyezsda rezsima.* Moszkva, Centrpoligraf, 2008.
- Moszkva prifrontovaja. Arhivnije dokumentü i matyeriali.* Moszkva, Moszgorarchiv, 2001.
- Murányi Gábor: „Itt végre nem felülről érintkezem”. Rákosi 1956 utáni ismeretlen levelei. *Múlt-Kor*, 2013. ősz, 86–93.
- Murányi Gábor: 1988-ban kiszabadult tabukönyvek. *HVG*, 2013. március 17.
- Murányi Gábor: Kényszervágás. Egy cenzúrasztori 1958-ból. *HVG*, 2016. február 4., 44–47.
- Murányi Gábor: Szerepzavarók. Rákosi és Gerő kihallgatása 1962-ben. *HVG*, 2013. február 16., 36–38.
- Muszatov, Valerij: Isztorija odnoj szszilki. „Zsityije” Matiasza Rakosi v SZSZSZR (1956–1971 gg.). *Observer*, No. 25 (29), év megjelölés nélkül, azonosíthatóan: 1993. Online elérhető: http://observer.materik.ru/observer/N25_93/25_16.htm.
- Muszatov, Valerij: Új dokumentum Rákosi Mátyásról. *Történelmi Szemle*, XI.III (2001) 3–4: 315–329.
- Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány. A hidegháború és a magyar politikai emigráció 1945–1975 között.* London, a szerző kiadása, 1982.
- Nemes Dezső: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1919 augusztusától 1929 őszéig.* Budapest, Szikra, 1954.
- Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja.* Budapest, Láng Kiadó, 1988.
- Németh Péterné: *Az MSZMP apparátusának összetétele és szervezeti felépítése Szabolcs-Szatmárban. 1956–1957-ben.* Nyíregyháza, 1999.
- Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja.* Budapest, Magvető, 1987.
- Ötvös István: *Koncepcióváltások – a Rajk-per katonai vonala.* Budapest, Attraktor, 2012.
- Pantyelejev, Mihail M.: *Agenti Kominterna. Szoldati mirovoj revoljucii.* Jauza, Ekszmo, 2005, 317.
- Petrov, Nyikita Vasziljevics: *Kto rukovogyl organami bezopasznosztyi. 1941–1954. Szpravocsnyik.* Moszkva, Memorial, 2010, 568–569.

- Petrov, Nyikita Vasziljevics: *Po szcenariju Sztalina. Rol NKVD-MGB v szovjetyizacii Szrednyej i Vosztocsnoj Jevropi. 1945–1953.* Moszkva, Rosszjizskaja Polityicseszskaja Enciklopedyija, 2011.
- Petrov, Nyikita Vasziljevics: *Sztalin i organi NKVD-MGB v szovjetyizacii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi. 1945–1953.* Universiteit van Amsterdam, 2008, 165.
- Pihója, Rudolf Germanovics: *Szovjetszkij Szojuz: Isztorija vlasztyi. 1945–1991.* Novoszibirszk, Szibirszkij Hronograf, 2000.
- Pokorny Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző.* Összeállította, közlésre előkészítette és az előszót írta Józsa Antal. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok). Budapest, Petit Real, 2000.
- Politburo i gyelo Berija. Szbornyik dokumentov.* Pod obscej redakciej O. B. Mozohina, Moszkva, Kucskovo pole, 2012, 268–271.
- Popov V.: *Paszportnaja szisztyema szovjetszkogo kreposztnyicseszta. Novij Mir*, 1996. no. 6. http://magazines.russ.ru/novyj_mi/1996/6/popov.html.
- Popov, Alexej: *15 vsztrecs sz generalom ĖGB Belcsenko.* Moszkva, Olma-Pressz
- Popov, Jevgenyij Vlagyimirovics: *Vengerszkaja rapszogyija GRU.* Moszkva, Vecse, 2010.
- Prezigiium CK KPSZSZ 1954–1964. Csernovije protokoli, zapiszi zaszedanyij, sztyenogrammi, posztanovlenyija.* Moszkva, ROSZSZPEN, 2006.
- Primakov J. M.: *Mir poszle 11 szentjabrja i vtorzszenyija v Irak.* Jekatyerinburg, Pirogov, 2003.
- Primakov J. M.: *Vsztrecci na perekrjosztkah,* Jekatyerinburg, Pirogov, 2004.
- Primakov, Jevgenyij: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki.* Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenyija, 2014.
- Pritz Pál: *Opponensi vélemény Gyarmati György A Rákosi-korszak. 1945–1956 című doktori értekezéséről,* Budapest, 2012. május 11. 3. http://real-d.mtak.hu/424/10/Pritz_P%C3%A1l.pdf.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson. 1948–1953.* Budapest, Európa, 1996.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért.* Budapest, Európa, 1992.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála. 1953–1971.* Budapest, Európa, 2001.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa.* Budapest, Európa, 2004.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* Első kötet. 1896–1953.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* I. kötet. 1896–1953. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- Rainer M. János: *Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953.* In: Évkönyv VI. 1998. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

- Rainer M. János: 'Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának 1949–1952. In: Évkönyv VI. – 1998. Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 103–118.
- Rákosi beszéde a magyar kormányküldöttség tiszteletére rendezett nagygyűlésen 1949. június 23-án Prágában. <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#5>.
- Rákosi Mátyás: *Honvédelem és hazafiság*. Budapest, Szikra, 1952.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1892–1925*. I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 2002.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956*. I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997.
- Rákosi, Mátyás: *Vengrija – vaszszal guilerovszkoj Germanyüi*. Sztjenogramma publicsnaj lekcii tov. M. Rakosi procsitannoj 14 marta 1944 goda v Kolonnom zale Doma Szojuzov v g. Moszkve.
- Schubert Katalin: *A tábornokok pere*. PhD-értekezés, Szentendre, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, 2007. Tudományos témavezető: Dr. Szántó Mihály nyá. ezredes CSc. egyetemi tanár. http://arch.iv.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2008/schubert_katalin.pdf.
- Seres Attila: Nemzeti ereklyéink egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2.
- Sík Endre: *Vihar a levelet...* Budapest, Zrínyi, 1988.
- Silági, Denis: Adalékok a „Pszichoanalízis – magyarországi vonatkozások” témához. *Thalassa*, 2009/1.
- Sirokorad, Alekszandr Boriszovics: *Roszszijszkie vojennije bazi za rubezsom XVIII–XXI. vv*. Moszkva, 2013.
- Som Krisztián: *A magyar úti okmányok (1848–2012)*. Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, 2014.
- Szabó Tibor – Zallár Andor: *Dr. Purjesz Béla (1884–1959)*. Szeged, Szent-Györgyi Albert Egyetem, 1993.
- Szekeres József: Kereskedő családból a forradalomba. *História*, 1992/03, 8–9.
- Szeles Péter – Szűcs Tamás – Varga Zsolt: *Hírnév-menedzsment*. Budapest, Révai Digitális Kiadó Kft., 2013.
- Szeles Péter: *A hírnév ereje (Arculatelmélet)*. Budapest, Alapítvány a public relations fejlesztéséért, 2001.
- Szeredi Pál: „Magyarországi földalatti leleplező anyag van birtokomban...” *Betekintő*, 2013/1. <http://www.betekinto.hu/en/node/225>.
- Szerov, Ivan: Zapiszki iz csemodana. Moszkva, Proszvescsenijje, 2017.

- Szobranijje uzakonyenij i raszporjazsenij pravitel'sztva za 1919 g. Upravlenijje gyelami Szovnarkoma SZSZSZR M. 1943. Online közzététel: <http://istmat.info/node/37912>.
- Szopriakov, Vagyim Nyikolajevics: *Vosztok – gyelo tonkoje. Iszpovegy razvedcsika*. Moszkva, Szovremennjyik, 1999.
- Szovescsanyija Kominforma 1947., 1948., 1949. *Dokumenti i matyeriali*. Moszkva, 1998. 486–488.
- Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Baráth Magdolna. Budapest, Napvilág, 2002.
- Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope. 1944–1953 gg*. V 2-h tt. Otv. redaktor T. V. Volokityina. Moszkva, Roszszijszkaja Polityicseszkaja Enciklopegyija (ROSZSZPEN), 2002, Dokumenti/T.2. 1949–1953 gg., 244–246.
- Sztikalin, Alekszandr Szergejevics: Vosztocsnaja Jevropa v szisztyeme otnosenijj Vosztok–Zapad (1953 nacsalo 1960-h). In: *Holodnaja vojna. 1945–1963. Isztorieseszkaja retroszpektivja*. Moszkva, Olma-Pressz, 2003, 467–542.
- T. Varga György: Rákosi Mátyás, Nagy Imre a Kremlben. 1953. június 13. *História*, 1992/3, 15–19.
- Thassy Jenő: *Hátaraarc*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.
- Tögel, Christfried: Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus. *Thalassa*, 2000/2–3., 207–219.
- Tyiskov, Arszenij: *Feliks Dzerzsinszkij*. Budapest, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1977.
- Ujváry Gábor: *A magyar történelem nyomában Bécsben*. <http://www.becs.balassiintezet.hu/hu/2011-11-08-23-07-29/>.
- Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerkesztette Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 2001, 279–308.
- Vádirat a Rajk László és társai elleni bűnügyben*. Budapest, kiadja a Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1949.
- Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások. 1912–1922*. Budapest, Kossuth, 1976.
- Varga Jenő: *A tőkés gazdaság a II. világháború után*. Budapest, Kossuth, 1981.
- Vas Zoltán: *Betiltott könyvem*. Budapest, Szabad Tér, 1990.
- Vatlin, Alexander: Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern. In: Hermann Weber–Ulrich Mähler: *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen. 1936–1953*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1998, 33–89.
- Vengerszkije szobitijja 1956 goda glazami KGB i MVD SZSZSZR – Szbornyik dokumentov, Szoszt. rukovogyitel' Zdanovics A. A., Moszkva, Objegyinyonnaja redakcija MVD Roszszi, 2009.*

VPK (*Vojenno Promislennij Kurjer – Hadiipari Kurír*). <http://vpk-news.ru/articles/33620>, vip. 44 (659) za 16 nojabrja 20 goda. Megjelent 2016. november 16-án, a 44. (659) lapszámban.

Weber, Herman – Bayerlein, Bernhard B. – Drabkin, Jakov – Galkin, Alexander (szerk.): *Deutschland, Russland, Komintern*. Archive des Kommunismus-Pfade des XX. Jahrhunderts, Berlin–Boston, De Gruyter, 2015.

JEGYZETEK

Előszó

- 1 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1892–1925*, I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 2002, uő: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I–II. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997. Megemlítendő, hogy Rákosi memoárját nem magától írta, arra magyar és szovjet oldalról is ösztökélték. Lásd *Visszaemlékezések. 1892–1925*, I. kötet, XXVII. oldal.
- 2 Pünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*. Budapest, Európa, 2004; uő: *Rákosi bukása, száműzetése és halála: 1953–1971*. Budapest, Európa, 2001; uő: *Rákosi a csúcson: 1948–1953*. Budapest, Európa, 1996; uő: *Rákosi a hatalomért*. Budapest, Európa, 1992.
- 3 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Budapest, Rubicon-Ház, 2013.
- 4 Feitl István: *A bukott Rákosi*. Politikátörténeti Füzetek IV. Budapest, Politikátörténeti Alapítvány, 1993.
- 5 *A moszkvai levelezés. 1956–58. Lapok Hegedüs András volt miniszterelnök hagyatékából*. Szerk. Tamási Miklós. Budapest, Stencil, 2010.
- 6 *A moszkvai levelezés...* című kötet például közöl egy 1957. augusztus 11-én Rákosi által írt levelet, amelyben Rákosi egy 1957. július 31-én neki írt levélre hivatkozik. Egy másik, 1957. szeptember 15-én kelt, Rákosi által Hegedüs Andrásnak írt levélben utalás történik Hegedüs 1957. augusztus 29-i levelére. Ezen túlmenően a kötetben szerepel egy Rákosi által 1957. október 23-án Hegedüsnek küldött levél is. Ezekből piszkozatként vagy bejövő példányként egyetlenegy sem található az általunk feltárt Rákosi-kollekcióban. Ezzel szemben megvan a Hegedüs által Rákosinak írt 1957. október 6-i levél, amely viszont *A moszkvai levelezés...* című kötetből hiányzik.
- 7 A Gáti-levelekből Murányi Gábor publikált. Lásd Murányi Gábor: „Itt végre nem felülről érintkezem”. Rákosi 1956 utáni ismeretlen levelei. In: *Múlt-Kor*, 2013. ősz, 86–93.; valamint uő: Kényszervágás. Egy cenzúrasztori 1958-ból. In: *HVG*, 2016. február 4., 44–47.; valamint uő: Szerepzavarók. Rákosi és Gerő kihallgatása 1962-ben. In: *HVG*, 2013. február 16., 36–38. Ezúton is köszönjük Murányi Gábor együttműködését.

- 8 Például a Sík Endre–Rákosi-levélváltás (ennek Rákosihoz jövő példányai itt is megvannak) vagy a Csrepka Teréz–Rákosi-levelek (amelyekből viszont egyetlenegy sem található a kollekciónban). A Csrepka-levelek kapcsán megemlítendő, hogy Pütkösti Árpád azon állítása, miszerint Csrepka börtönőr lett volna és a börtönben összejátszott volna Rákosival, ami miatt halálra ítélték, majd kiadták a Szovjetunióknak, teljesen alaptalan. Valójában Csrepka nem börtönőr volt, hanem a börtönben illegális futáraként a Stromfeld Aurél elleni 1923-as per elsőrendű vádlottja. Csrepka személyes ismeretsége elsősorban Gerő Ernővel kapcsolatban dokumentált, Rákosival való kapcsolata minden bizonnyal szigorúan konspirált volt. Csrepkát 1925-ben valóban kiadták a Szovjetunióknak, és 1934-ben egy koncepció eljárásban kivégezték.
- 9 <http://bptarchiv.hu/adatbazisok/rakosi-iratok>.

Bevezető: Rákosi Mátyás és a hatalom

- 1 *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Főszerk. Lip-tai Ervin, Budapest, Kossuth, 1987, 59.
- 2 Kiss Károly: *Nincs megállás.* Budapest, Magvető, 1985, 257.
- 3 Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 52–53.
- 4 Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 53–54.
- 5 Rostás István (1906–1989) 1921-től tevékenykedett a magyar munkásmozgá-lomban, 1930-tól a KB tagja, 1937-től Franciaországban élt. Részt vett az antifa-szisza ellenállásban, 1948-ban hazatért, ezt követően diplomata, a Vöröskereszt főtitkáráként ment nyugdíjba.
- 6 Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa* című kötetében Ros-tás börtönéveit tévesen adja meg: szerinte Rostás 1932-től raboskodott a Csillagbörtönben.
- 7 Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 57.
- 8 Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd.* Budapest, Gondolat, 1979, 362.
- 9 Szabó Tibor – Zallár Andor: *Dr. Purjesz Béla (1884–1959).* Szeged, Szent-Györ-gyi Albert Egyetem, 1993, 35.
- 10 Demény Pál, aki 1939–1940-ben együtt ült Rákosival, megemlíti, hogy ekkor is szabadon járt a börtönben, és több napilapot is járathatott.
- 11 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 1. és 9. Demény a detek-toros rádió történetét cáfolta, lásd Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 56.; illetve Demény Pál. 1901–1991. *Emlékkönyv.* Gyertyán Ervin és Bossányi Katalin interjúi Bodor Pál előszavával. Budapest, Demény Pál Ala-pítvány, 1995, 110.
- 12 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 2–3., 5–7.
- 13 Lásd erre Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja.* Budapest, Magvető, 1987, 237–250. Normai 1931 és 1934 között ült együtt a Csillagbörtönben Rákosival.
- 14 OHA 129, Kaunitz Béla-interjú, 46.
- 15 Baráth Magdolna: Valaki figyel. Feljelentett pártvezérek. In: <http://beszelo.c3.hu/cikkekt/%E2%80%99Evaluati-figyel%E2%80%99D>.
- 16 Idézi Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* I. kötet, 1912–1956. Buda-pest, Szabad Tér – Kossuth, 2003, 39. Sokatmondó, hogy Kádár később még

történeti megkeresésekre sem volt hajlandó részleteket közölni a Csillaggal kapcsolatos élményeiről.

- 17 Vas 1930. január 11-ig ült együtt Rákosival a váci fegyházban, ezt követően vál-tak el útjaik, mert Rákosit a Csillagba szállították.
- 18 Szücs Ernő (1908–1950) illegális kommunista, 1945-től a politikai rendőrség tisztje és az NKVD besúgója; életére lásd Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szücs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai. 1946–1955.* Budapest, Corvina, 2009.
- 19 Demény Pál. 1901–1991. *Emlékkönyv*, 171–174.
- 20 Demény Pál. 1901–1991. *Emlékkönyv*, 178.
- 21 Demény Pál. 1901–1991. *Emlékkönyv*, 164.
- 22 Demény Pál. 1901–1991. *Emlékkönyv*, 107.
- 23 Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja*, 238.
- 24 PIL 686. f. 506. öe. Rostás István levele Pál Lénárdnak és Huszár Istvánnak.
- 25 Ember Mária: Mintha nyilasok csinálták volna. Interjú Szalai Pállal. In: *Múlt és Jövő*, 1990, 3–4., 59–60.
- 26 A részletekre lásd Alex Bandy: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.
- 27 Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd*, 340.
- 28 Uo. 356.
- 29 Seres Attila tévesen azt írja, hogy életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Ez igaz, de ez az ítélet a második per ítélete volt. 1936-ban egy új eljárásban az 1935-ös és 1925-ös ítéleteket egyesítették, és ebből keletkezett a 15 éves ítélet. Lásd Seres Attila: Nemzeti ereklyéink egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszázlóiának kicseré-léséről (1940). In: *Történelmi Szemle*, 2005/1–2., 129–187., 134.
- 30 Rákosi emlékirataiban azt állítja, hogy olyan sokszor volt büntetve, hogy a bün-tesétek nyilvánartására szolgáló lapok is beteltek a börtönkönyvében. Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 1.
- 31 Jungert-Árnóthy Mihály: *Moszkvai napló.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1989, 269.
- 32 A részletekre lásd Seres Attila: *Nemzeti ereklyéink...*, 129.
- 33 Sík Endre: *Vihar a levelet...* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1988, 532.
- 34 *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról. 1953–1956. Kiszéljöv és Andropov utkos jelentései.* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Baráth Magdolna. Budapest, Napvilág, 2002.
- 35 Pütkösti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 399–401.; Feitl István szintén azt a tézist tartja fenn, hogy Mikojan már az első nap lemondatta Ráko-sit (*A bukott Rákosi*, 12.).
- 36 Vas Zoltán: *Betiltott könyvem.* Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990, 169.
- 37 Lásd <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45845343.html>.
- 38 Feitl István: *A száműzött Rákosi.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 76.

1. Egy eltitkolt szovjet igazolvány

- 1 Feljegyzés Aczél György kulturális miniszterhelyettes, az MSZMP KB tagja és Nőgrádi Sándor, az MSZMP KB tagja, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke, Rákosi Mátyással 1960. augusztus 10-én, az SZKP krasznodari kerü-leti bizottságának helyiségében folytatott beszélgetéséről. Idézi Valerij Musza-

- tov: Új dokumentum Rákosi Mátyásról. In: *Történelmi Szemle*, XLIII (2001) 3–4: 315–329.
- 2 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 43. Feitl itt idézi Rákosi 1959. július 27-én kelt levelét, amelyet az MSZMP Központi Bizottságának címzett.
- 3 Részletesen lásd Seres Attila: *Nemzeti ereiklyéink...*
- 4 Ezt megerősítő, hiteles tanúkat szólaltat meg Pünköshti Árpád is. Lásd Pünköshti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 232–272.
- 5 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 15.
- 6 http://hvg.hu/tudomany/20110718_rakosi_levaltasa_1956_memento_gero_kadar.
- 7 Pünköshti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 209–232.
- 8 A név számos cikk alapján beazonosítható, például: Dr. Iván Dezső: *A magyar katonai repülés története. 1945–1956*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1999, 171–172.
- 9 Pünköshti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 232–272.
- 10 Uo.
- 11 Uo.
- 12 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 15.
- 13 Pünköshti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 232–272.
- 14 Uo.
- 15 Uo.
- 16 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 43.
- 17 Ekkor három fivére is Moszkvában tartózkodott, a személy nem azonosítható.
- 18 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 43.
- 19 Feitl István ugyanitt Rákosi levelében idéz egy általa meg nem nevezett magyar diplomatát, aki ügyében eljár a szovjet hatóságoknál.
- 20 Alekszej Popov: *15 vsztre sz generalom KGB Belcsenko*. Moszkva, Olma-Pressz, 2002, 384. Online: <http://padabum.com/x.php?id=26783>.
- 21 Feitl István ezzel teljesen ellentétes következtetésre jut, hipotézisét azonban semmilyen adattal nem támasztja alá (*A bukott Rákosi*, 74.).
- 22 Rákosi diplomáciai útlevele, amely 1955 végén készült, azzal az irathagyatékkal együtt került elő, amelyben a kötetünkben szereplő szovjet tartózkodási engedély is megtalálható.
- 23 Az 52-42-1 sz. törvény Az Oroszországi Föderáció állampolgárainak jogáról, a szabad utazásra, tartózkodási és lakóhely kiválasztására az Oroszországi Föderáció határain belül. Jóllehet egy dekrétum már 1923. június 20-án előírta a személyazonossági igazolványt (*paszport*) a Szovjetunióban, végül csak 1932. december 27-én vezették be szélesebb körben. Ennek ellenére a lakosság jelentős része – főként a falusiak – nem rendelkezhetett szabad mozgást lehetővé tevő irattal, következésképpen utazásaik csaknem teljes mértékben korlátozottak voltak. A városlakók igazolvánnyal való ellátottsága ugyanakkor csaknem teljes volt. 1953. október 21-én (jó fél évvel Sztálin halála után) a szovjet kormány rendeletet hozott a személyi igazolványokról. Ez tételesen felsorolta azoknak a településeknek a nevét, amelyekben a lakosoknak alanyi jogon járt a személyi igazolvány. Ebbe összesen mintegy 340 járási központ, város, város jellegű nagyközség és vasúti csomópont tartozott bele. A falusi lakosság 1970-ben a Szovjetunióban megközelítette az 50 milliós nagyságot, azaz a teljes lakosság 20,5 százalékát. A falusiak továbbra sem hagyhatták el a lakóhelyüket 30 nap-

- nál hosszabb időtartamra. Rokonlátogatások esetén a községi tanácstól (*szel-szovjet*) kellett igazolást (*szpravka*) kérvényezniük. A falusi lakosok személyi igazolványt 1974-től kaphattak egy átfogó reform keretében. Az úgynevezett általános személyazonossági igazolványra való jogosultság 1989-ben jött létre. Az igazolványok kiadásával, a ki- és bejelentkezésekkel kizárólag a rendőrségi igazolványosztályok foglalkoztak (*paszportnij sztol milicij*). Fél évszázadon át a személyi igazolvány és/vagy a lakhelyelhagyási igazolás birtokosa is köteles volt bejelentkezni, azok is, akik három napnál több időre hagyták el állandó lakóhelyüket. Falun az állandó lakhelyéről távozni óhajtó kolhoztag csupán felsőfokú képzéshez vagy katonai szolgálathoz kapott „simán” eltávozási engedélyt. Ha bárki vétett a kötelező bejelentkezési törvények ellen, például *paszport* nélkül tartózkodott valahol, a rendőrség pénzbüntetést rótt ki rá, és kitoloncolta a városból. A törvényértés ismétlődése büntetőeljárást vont maga után: az 1934. július 1-jén ismételtén érvénybe léptetett, 1926. évi szovjet büntető törvénykönyv szerint két évig terjedő börtönbüntetéssel volt sújtható. Nem kaphattak személyi igazolványt az erkölcsileg kifogásolható életvitelű személyek, az osztályellenségek, a bejelentett lakcím nélküliek, a büntetésüket letöltő bűnözők, valamint a bejelentett állandó lakhely nélküliek. Létezett még az úgynevezett „ideiglenes bejelentkezés” fogalma (az állandó lakcím megtartásával). Az ideiglenes lakóhelyre érkezés legkésőbb harmadik napján a városokban el kellett végezni a bejelentkezést, falun legkésőbb a hetedik napon. Az állandó lakhely bejegyzése csak a régióból való kijelentkezés igazolásával volt lehetséges. Források: K. Ljubarszkij: *Paszportnaja szisztjema i szisztjema propiszki v Rosszii*. In: *Rosz. bjul. po pravam cseloveka*, 1994. Vp. 2. sz. 14–24.; V. Popov: *Paszportnaja szisztjema szovjetszkogo kreposztjnyicsesztva*. In: *Novij Mir*, 1996. No. 6. Online elérhető: http://magazines.russ.ru/novij_mi/1996/6/popov.html; 70-letyje szovjetszkogo paszporta. In: *Gyemoszkop Weekly*. 2002. 16–31. gyek. (No. 93/94). <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/arxiv01.php>; FMSZ Rosszii: *isztorija szozdanyija*. In: *Fegyerálnaja migracionmaja szluzsba*, 2013. <http://www.fms.gov.ru/about/history/>.
- 24 Valerij Muszatov: *isztorija Odnoj Szsziłki „Zsityije”*. Matiasza Rakosi v SZSZSZR (1956–1971 gg.) In: *Observer*, No. 25 (29), év megjelölés nélkül, azonosíthatóan: 1993. Online elérhető: http://observer.materik.ru/observer/N25_93/25_16.htm.
- 25 Lásd <http://visualhistory.livejournal.com/157023.html>.
- 26 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 60.

2. Rákosi Mátyás diplomata-útlevele

- 1 Som Krisztián: *A magyar úti okmányok (1848–2012.)*, Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat–Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Függelék, 2014, 135.
- 2 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 1100. A kötet kronológiája szerint a KGST moszkvai csúcsértekezletét június 22–23-án tartották.
- 3 A Magyar Népköztársaság miniszterelnöke 1955–1956-ban.
- 4 Az egyezmény aláírói: Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK, Románia és a Szovjetunió voltak. Varsóban 1955. május

- 14-én a Magyar Népköztársaság nevében Hegedüs András miniszterelnök volt az aláíró.
- 5 Feitl István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. In: *Múltunk*, 2006/2., 202–203.
- 6 Ez tévedés, ekkor volt az első ülés.
- 7 Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Budapest, Kossuth, 1988, 246.
- 8 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei*. II. kötet, 1953–1956, A Magyar Országos Levéltár segédletei, 18/2. Budapest, 2007. http://library.hungaricana.hu/hu/view/Mol-DigiLib_MOLsegedl_18_2/?pg=101&layout=s; Lásd továbbá: Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet adatait is.
- 9 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége...*, 101., 1956. január 13., 4. előterjesztés.
- 10 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége...*, 101., 1956. január 18. (4). Lásd még online változatban: <http://mml.gov.hu/docstore/90>.
- 11 A Trautson-palota (Palais Trautson) eladása végül öt évvel később történt meg. „Az Univerzitätsstraßen, majd a városháza mögött vezető Landesgerichtsstraßen és az Auersperg-Straßen keresztül jutunk el Bécs egyik legjelentősebb magyar múltú műemlékéhez, a Trautson- (korábbi nevén: Testőr- vagy Gárda-) palotához, az osztrák Igazságügyi Minisztérium mai székhelyéhez. [...] 1949-től – a magyarországi kommunista hatalomátvétel és a kelet–nyugati viszonyt meghatározó hidegháborús korszak következtében – ha jogilag nem is, de a gyakorlatban szünetelt a bécsi magyar kulturális-tudományos intézmények működése. 1961-ben a Testőrpalotát is eladta a magyar állam, annak anyagi és eszmei értékeit, magyar múltját és kultúrtörténeti jelentőségét semmibe véve.” Lásd Ujváry Gábor: *A magyar történelem nyomában Bécsben*. In: <http://www.becs.balassi-intezet.hu/hu/2011-11-08-23-07-29/>.
- 12 A mindenható párt vezetése minden rendű és rangú kérdésben gyakorolta a kizárólagos döntés jogát. Így a látszólag jogállami megjelenítésben működő kormány legapróbb döntéseit is (előzetesen) engedélyezte (például a kitüntetések esetében). A népszuverenitást megtestesítő, választott testület, a parlament legcsekélyebb megnyilvánulásait is (lásd például a parlamenti küldöttségek tagjainak a kijelölése) a pártvezetés láttamozta. Az irodalom párt- és állami ellenőrzésének kimunkálása ezáltal későbbre került, ám további 34 éven át a „párt” gyakorolta a betűvetők és gondolkodók tevékenységének mindennapi felügyeletét – olykor akár lakásuk lehallgatásával, besúgókkal is.
- 13 Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában. 1953–1991*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2012, 21–22. Online elérhető: http://real-d.mtak.hu/6537/dc_499_12_doktori_mu.pdf.
- 14 Ugyanott, 12.: „Új periodizációt javasoltam a hidegháborús korszak (1945–1991) szakaszolására is: a hagyományos interpretációval szemben, amely a »klasszikus hidegháború« időszakát 1945/1947–1962 közé teszi, úgy vélem, ez a teljes konfrontációra és egymás létjogosultságának tagadására alapozott, valamint a világháború elkerülhetetlenségét feltételező korai irracionális szakasz 1953-ban egyértelműen véget ért. Ami azután következett, az a kapcsolatok logikáját tekintve már sokkal inkább a (fenti értelemben vett) enyhülés és a kényszerű együttélés kategóriájával írható le, ahol a világháború elkerülését diktáló racionális megfontolások domináltak. Valójában az első hidegháború (1945–1953) és második hidegháború (1953–1991) kategóriákat kellene használnunk annak jelzésére, hogy a két szakasz a mindvégig fennálló antagonizmus ellenére jellemben alapvetően különbözött egymástól.”
- 15 *Atomnij projekt SZSZSZR Dokumenti i matyeriali*. Pod obscszej redakciej L. P. Rjabeva. *Tom III. Vodorodnaja bomba 1945–1956, Knyiga 2*. Nauka–Fizmatlit–Vniief–Roszatom Goszudarsztvennaja Korporacija Atomnoj Enyergetyiki. Moszkva–Szarov, 2009, 435.
- 16 *Atomnij projekt SZSZSZR Dokumenti i matyeriali*. Pod obscszej redakciej L. P. Rjabeva. Nauka–Fizmatlit–Vniief–Roszatom Goszudarsztvennaja Korporacija Atomnoj Enyergetyiki. Moszkva–Szarov, 2009.
- 17 A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma – RGANI. f. 3. op. 10. d. 210. l. 1–2. (Eredeti).
- 18 Az érdeklődők kedvéért álljon itt oroszul is ez a rövid szöveg: „Szovescsanyije szosztojalosz 6–11 janvarja 1956 g. v Moszkve. V otrkitoj pecsatyi o jeho rabotye nye szoobscsalsosz.” A pártelnökség iratainak gyűjteményében tovább kutakodva megtalálható Nyikita Hruscsov levele Joszip Broz Tito jugoszláv pártvezérhez, ebben a szovjet politikus terjedelmesen részletezi a tanácskozás érdemi munkájának legfontosabb jellemzőit.
- 19 A magyar szóhasználatban a *bizottság* helyett a *testület* kifejezés honosodott meg, mi is inkább ezt használjuk.
- 20 Az Oroszországi Föderáció Elnöki Archívuma – AP RF. f. 3. op. 63. d. 340. l. 24. (Eredeti gépelt.)
- 21 A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma – RGANI. f. 3. op. 12. d. 150. l. 93–95. (Eredeti gépelt.) Online elérhető: <http://www.litmir.co/bv/?b=105740&p=40>.
- 22 A 100 órányi hanganyagot Nyikita Hruscsov fia, Szergej titokban juttatta el az Egyesült Államokba, miután még az előtt másolatokat készített apja anyagából, hogy a KGB egy házkutatás során az eredeti felvételeket és jegyzeteket elkobozta volna. Az orosz állami tévécsatornán 2012-ben bemutatott sorozat mind a négy része itt látható és hallható: <http://pokolenie-x.com/?p=7903>.
- 23 Az Oroszországi Föderáció Elnöki Archívuma – AP RF. f. 3. op. 63. d. 340. l. 32. (Eredeti gépelt.)
- 24 *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*, 21.
- 25 Pünkösti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 185.
- 26 Uo. 187.
- 27 Uo. 190.
- 28 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége...*, 116.
- 29 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége...*, 114.
- 30 A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma – RGANI. f. 3. op. 12. d. 68. l. 40–42. (Eredeti.)
- 31 *Prezigiium CK KPSZSZ 1954–1964. Csernovije protokoli, zapiszi zaszedanyij, sztyenogrammi, posztanovlenyija*. Moszkva, Roszszipen, 2006.
- 32 A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma – RGANI. f. 3. op. 14. d. 36. l. 19–20. (Eredeti.)
- 33 Alekszandr Szergejevics Sztikalin: *Vosztocsnaja Jevropa v szisztyeme otnosenyij Vosztok–Zapad (1953 nacsalo 1960-h)*. In: *Holodnaja vojna. 1945–1963. Isztoricseszka retroszpektiva*. Moszkva, Olma-Pressz, 2003, 467–542.

- 34 „[1956] szeptember 29-én bemutatták [Titónak] a KSzSz lövedék-repülőgép indítását a »Nahimov admirális« cirkáló fedélzetéről (ez volt a KSzSz 17. kísérleti indítása) [...] Az 1956 októberében történt magyarországi események azonban nagyon bonyolulttá tették a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat, és a haditengerészeti támaszpontot Jugoszláviában Hruscsov így nem is kapta meg.” Lásd Alekszandr Boriszovics Sirokorad: *Rosszijszkie vojennije bazi za rubezsom XVIII–XXI. vv.* Moszkva, 2013, 154–155.
- 35 T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége...*; valamint A Legújabbkori Történelem Orosz Állami Archívuma hivatkozott anyagai és Zsukov marsall hivatkozott iratai.
- 36 Pritz Pál: Opponensi vélemény Gyarmati György *A Rákosi-korszak. 1945–1956* című doktori értekezéséről, Budapest, 2012. május 11., 3. Online elérhető: http://real-d.mtak.hu/42410/Pritz_P%20C3%20A1.pdf.
- 37 „A szovjet–kelet-európai viszony átalakulása a korai Hruscsov-korszakban” címmel publikált tanulmányt 2016-ban Békés Csaba és Kalmár Melinda (In: *Acta Scientiarum Socialium* 46 (2016): 17–33., 21.) Megfogalmazásuk szerint „Csak 1958 tavaszára vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy a jugoszlávok erre [ti. a Varsói Szerződéshez való csatlakozásra] egyáltalán nem hajlandók...” Mindezt annak dacára állították, hogy az általunk 1956-ra vonatkozóan idézett orosz források elemzései már évekkel korábban a rendelkezésükre álltak. A jugoszláviai szovjet támaszpont létesítésének szándékát sem érintik a szerzők, holott ez szerves folytatása volt Sztálin és utódai hatalmi terjeszkedési terveinek a Boszporusz és a Dardanellák feletti ellenőrzés megszerzésére vagy Líbia területén egy katonai támaszpont építésére. Vö. Feliks Ivanovics Csujev: *Szto szorok beszéd sz Molotovim.* Moszkva, Terra, 1991, 20–25.

3. A saját imázsát építő Rákosi és Moszkva kapcsolata

- 1 Az 1942 februárjában Budapesten 100 példányban (becsült adat) kinyomtatott, illegális *Szabad Nép* című lap a negyedik számától a „Rákosi Mátyás lapja” feliratot viselte. Ennek azonban legfeljebb utólagos politikai brandépítő ereje lehetett, hiszen a lap a magyar kommunista mozgalom pár száz tagján kívül nem érthette el a szélesebb nyilvánosságot. A moszkvai rádió magyar nyelvű adásaiban megszólaló Rákosi nevének ismertsége e politikai propagandaműsorok alapján nem volt hitelesen felmérhető.
- 2 Georgi Dimitrov bolgár politikus, 1935 és 1943 között volt Moszkvában a Kommunista Internacionálé elnöke. A szervezet 1919-ben jött létre azért, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom aktivizálásával, részben a szovjet titkosszolgálatok fedőszerveként bázisa legyen a szovjet kommunista fordulat más országokban történő megvalósításának.
- 3 Seres Attila: *Nemzeti ereikünk...*
- 4 Rákosi beszéde a magyar kormányküldöttség tiszteletére rendezett nagygyűlésen 1949. június 23-án Prágában. <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#5>.
- 5 Mihail M. Pantyelejev: *Agenti Kominterna. Szoldati mirovoj revolucii.* Jauza, Ekszmo, 2005, 317. Lásd továbbá Herman Weber – Bernhard B. Bayerlein – Jakov Drabkin – Alexander Galkin (szerk.): *Deutschland, Russland, Komintern.* Archive des Kommunismus-Pfade des XX. Jahrhunderts, Berlin–Boston,

- De Gruyter 2015.; Alexander Vatlin: Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern. In: Hermann Weber–Ulrich Mählert: *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen. 1936–1953.* Paderborn, 1998, 33–89.; Peter Huber: Überlebenschancen in den Chefetagen der Komintern. In: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*, 2010, 163–179.
- 6 Kuzmicev: Jeszli nye zakrivaty glaza... Po arhivnim matyerialam KGB. In: *Lityeraturnoj Rosszija*, 1991, 51., 22–23. Rainer M. János, valamint Valerij Muszatov és Vlagyimir Dorohin szerint is a szerző, aki indulatokkal terhelt hamisításokkal fűszerezte cikkét, feltehetően álneven írt, és valójában a KGB munkatársa volt. Lásd Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*, I. kötet, 1896–1953. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 203–212.
- 7 Feljegyzés az SZKP KB Elnöksége 1956. nov. 27-i üléséről. Lásd *Döntés a Kremlben*, 1956. *A szovjet pártelnökség világi Magyarországról.* Szerkesztette Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 108–109.
- 8 Jevgenyij Vlagyimirovics Popov: *Vengerszkaja rapszogyija GRU*, Moszkva, Vecse, 2010.
- 9 Lásd ugyanezen fejezet 14. és 15. lábjegyzetét és a további részleteket a következő fejezetben.
- 10 Baráth Magdolna: Majszkij új világrendje 1944-ben. In: *Külpolitika*, 1996/3–4. Valamint a koncepcióról bővebben Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: *Műosok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Szerkesztette Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 2001, 279–308.
- 11 Vagyim Nyikolajevics Szoprijakov: *Vosztok – gyelo tonkoje. Iszpovegy razvedcsika.* Moszkva, Szovremennjyik, 1999, 99. A könyvet a szerző példaképének, Nyikolaj Grigorjevics Ljahtyrovnak, a szovjet katonai felderítés (GRU) tisztjének az emlékére írta meg.
- 12 Rákosi a Komintern titkárságának volt tagja 1921 és 1924 között.
- 13 Vagyim Nyikolajevics Szoprijakov: *Vosztok*, 103–104.
- 14 M. Rakosi: *Vengrija – vasszal gitlerovszkoj Germanyii.* Sztyenogramma publicsnój lekcii tov. M. Rakosi procsitannój 14 marta 1944 goda v Kolonnno zale Doma Szojuzov v g. Moszkve. Az előadást a Népbiztosok Tanácsa mellett működő Főiskolai Bizottság Előadói Irodája adta ki. Az előadás szerkesztett változatát 1944 júniusában adták nyomdába. A Moszkvai Állami Könyvtár tájékoztatása szerint a tételt 1944 óta tárolják, és e kötet szerzői kérték ki első alkalommal.
- 15 M. Rakosi: *Vengrija – vasszal gitlerovszkoj Germanyii*, 24.
- 16 Pünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 239–241.
- 17 Vagan Grigorjan 1949. március 12. és 1953. április 16. között az SZKP KB nemzetközi osztályának vezetője, azaz ő tartotta a kapcsolatokat a külföldi kommunista pártokkal, így rendszeresen Rákosival is. Sztálin halála után néhány nappal (1953. március 16-án) Berija átvezényelte Grigorjant a szovjet külügyminisztérium kollégiumába, és szektorvezetőnek nevezett ki. Berija letartóztatása után Grigorjant feljelentette A. Gyedov, az SZKP KB Közigazgatási és Kereskedelmi–pénzügyi Szervezetek Osztályának vezetője. A feljelentés orosz nyelvű fellelhetősége: *Politibjuro i gyelo Berija. Szbornyik dokumentov.* Pod obscej redakciej O. B. Mozohina, Moszkva, Kucsukovo pole, 2012, 268–271.
- 18 *Szovjetszkij faktor v Vosztocnoj Jevrope. 1944–1953 gg.* V 2-h tt. Ott. redaktor T.V. Volokityina. Moszkva, Rosszijszkaja Polityicseszskaja Enciklopedyija (Roszszipen), 2002, Dokumenti/T.2. 1949–1953 gg., 244–246.

- 19 Borisz Ponomarjov az SZK(b)P Politikai Bizottságának határozata szerint 1949. április 18-tól a KB Külpolitikai Bizottság elnökének (Grigorjannak) az első helyettese. Addig a Szovinformbjuro nevű (egyetlen) hivatalos szovjet tájékoztatási irodának volt a vezetője. Ez az „iroda” adta ki – egyebek között – a nagy honvédő háborúról szóló, hamisításokkal és elhallgatásokkal teli napi híryanagokat, Sztálin utasításainak megfelelően. Ponomarjov később (1955–1986) az SZKP KB Külügyi Osztályának vezetője, majd a KB titkára és a Politikai Bizottság póttagja lett.
- 20 Alekszandr Orlov a KB Külpolitikai Bizottságának tagja. Később a szovjet főmegbízott helyettese lett Németországban, majd az SZKP KB osztályvezetőjeként a külügyi és külkereskedelmi külszolgálatosok káderügyeiért felelt. Utána külügyminiszter-helyettes lett (a káderügyekért felelt), majd nagykövetté nevezték ki Dániába.
- 21 Rainer M. János: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának 1949–1952. In: *Évkönyv VI.* – 1998. Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 103–118. A cikk értékes forrástár Rákosi feljelentői ténykedésének megismerésére.
- 22 Václav Nosek a londoni Csehszlovák Államtanács tagja 1941-től, majd annak elnökhelyettese. 1945. április 5-től 1953. szeptember 13-ig belügyminiszter.
- 23 Ludvík Svoboda hadseregtagbarnok, Csehszlovákia honvédelmi minisztere. 1950. április 25-én leváltották e tisztségéből. 1968 és 1975 között Csehszlovákia államfője.
- 24 Vladimir Clementis 1948. március 18-tól, Jan Masaryk rejtélyes halálát (holttestét az ablaka alatt találták meg) követően külügyminiszter. A posztot 1950. március 14-ig töltötte be, utódja Viliam Široký lett. A Rudolf Slánský-féle koncepciók per „burzsoá nacionalisták” elleni alperében vád alá helyezték, majd halálra ítélték, és 1952. december 3-án Prágában felakasztották. Lásd Katona Csaba: Magyar nemesi család sarja volt a „csehszlovák Rajk”. http://mult-kor.hu/20101210_magyar_nemesi_csalad_sarja_volt_a_csehszlovak_rajk.
- 25 Max Reimann 1948-tól a Nyugat-Németország kommunista pártjának elnöke. A hitleri birodalom idején baloldali aktivista, börtön, majd koncentrációs tábor foglya. 1954-ben letartóztatásától tartva az NDK-ba települt át.
- 26 A szovjet állambiztonsági tanácsadók szerepéről lásd Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/hajdutib.htm>.
- 27 Gerogij Malenkov szovjet kormányfő 1953. március 6. és 1955. február 8. között. Elődje ezen a poszton Joszif Sztálin volt, utódja Nyikita Hruscsov lett.
- 28 Vjacseszlav Molotov a tárgydíószakban (1950) miniszterelnök-helyettes és pártvezetőségi tag. Korábbi és későbbi időszakokban külügyminiszter, illetve miniszterelnök.
- 29 Lásd ugyanezen fejezet 18. lábjegyzetét.
- 30 Ez tévedés: Reimann nem járt Angliában, bár valóban Németország angol megszállási övezetében élt.
- 31 Klement Gottwald csehszlovák államfő, hűséges követője és kiszolgálója Sztálinnak.
- 32 Rudolf Slánský a CSKP KB főtítkára volt.
- 33 A *Rudé Právo* a CSKP központi napilapja volt.
- 34 Lásd ugyanezen fejezet 18. lábjegyzetét.

- 35 Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In: *Évkönyv VI.* 1998, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 98.; valamint Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 899.
- 36 Baráth Magdolna: Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. In: *Betekintő*, 2008/4. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2008_4_barath.pdf.
- 37 Mihail Iljics Belkin NKVD-altábornagy, szovjet állambiztonsági főtanácsadó a Rajk-per idején. Részletes életrajzi adatait lásd az 5. fejezetben.
- 38 Szovjet Állambiztonsági Minisztérium (Minyisztversztvo Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi – MGB).
- 39 Christopher Andrew – Oleg Gordievsky: *KGB. The Inside Story*, Harper-Collins, 1990. Az eredeti, angol nyelvű kiadás több orosz nyelvű, javított kiadást élt meg. Az idézet egy orosz nyelvű változathoz való, amelynek forrása: <http://www.litmir.co/br/?b=85680&p=168>, 168. A két állambiztonsági tanácsadó közül Mihail Tyimofejevics Lihacsov ezredes 1946-tól az állambiztonsági minisztérium különleges ügyekkel foglalkozó nyomozó részlegének helyettes vezetője volt. Törvénytelen ségek vádjával 1951-ben letartóztatták, 1954-ben kivégezték.

4. Pálffy György „eltakarítása”

- 1 Nyikita Vasziljevics Petrov: *Po scenariju Sztalina. Rol NKVD-MGB v szov-jetyizacii Szrednyej i Vosztočnoj Jevropi. 1945–1953.* Moszkva, Rosszizszkaja Polityicseszskaja Enciklopedyija, 2011, 165.
- 2 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 751.
- 3 Ötvös István: *Koncepcióváltások – a Rajk-per katonai vonala.* Budapest, Att-raktor, 2012, 44.
- 4 Uo. lásd még ÁTBL 3.1.9 V-150019/4 Péter Gábor saját kezű vallomása, 1956. 04. 18. 283.
- 5 Uo. 69.
- 6 Uo. 47.
- 7 Lásd Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* Első kötet, 1896–1953, 420., 431–435.
- 8 Rainer M. János Nagy Imre potenciális áldozattá válása kapcsán nem a közvetlen moszkvai kapcsolattartási lehetőségének tulajdonít jelentőséget, hanem annak, hogy Nagy eltérő agrárpolitikai nézeteket képviselt. Ez minden bizonnyal fontos, de nem kizárólagos oka lehetett Rákosi vele szemben táplált antipátiájának.
- 9 Ötvös István: *Koncepcióváltások*, 48., 56–59.
- 10 Arszenyij Tyiskov szovjet állambiztonsági ezredes. Életrajzának részletei e kötetünk más fejezeteiben olvashatók.
- 11 SzSz – „Szoversenno Szekretno” (oroszul), azaz „szigorúan titkos” rövidítése az iratokon.
- 12 Utalás a szovjet katonai hírszerzés emberének budapesti dekonspirációja nyomán Sztálin által elrendelt MT- (minisztertanács) határozatra
- 13 Nyikita Petrov tanulmánykötetében idézve: RGASZPI. f. 17. op. 119. gy. 741. l. 109.
- 14 Thassy Jenő: *Hátarc.* Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 26.
- 15 *Vádirat Rajk László és társai elleni bűnügyben*, Budapest, kiadja a Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1949, 3.

- 16 Nyikita Vasziljevics Petrov: *Sztalin i organi NKVD-MGB v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi. 1945–1953*. Universiteit van Amsterdam 2008, 165. Az értekezés idézi az FSZB (Szövetségi Biztonsági Szolgálat) Központi Archívumának F. 4-osz. op. 7. D. 10. L. 227–247 dokumentumát. Ez Belkin és Makarov jelentése Abakumov állambiztonsági miniszternek 1949. július 8-án (másnap Sztálinnak továbbítva) a Rajk-ügy részleteiről és menetéről, valamint Rajk vallomásairól, amelyet, mint a dokumentum fogalmaz, orosz fordításban „még ma éjjel” megküldenek. Mint Petrov írja, „Rákosi saját álláspontját a Rajk-ügy nyomozati-politikai irányultságáról a Belkinnel és Makarovval való találkozásán, július 4-én fejtette ki. Egyszerűen közölte, hogy Rajknak az alábbi pontokról kell vallomást tennie: Rajk és emberei meg akarták ölni Rákosit, valamint voltak követői a hadseregben – Pálffy tábornok és Sólyom tábornok. Gyorsan hozzátette, hogy neki nincsenek konkrét vádjai e tábornokokkal szemben, »de érzi, hogy ezek a nacionalisták, Rajk követői, Magyarország és a Szovjetunió ellenségei, akik angol–amerikai beállítottságúak, és el kell őket takarítani.«”
- 17 „Július elején érkezett Budapestre Fjodor Belkin szovjet altábornagy és tiszttagú csapata.” Lásd Pünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*, 120. Különös, hogy Petrovnál szinte szó szerint ugyanazt mondja Rákosi, mint Pünkösti Árpád könyvében. Az orosz szerző vélhetően az FSZB-ténydokumentum tartalmát megvilágítandó merített a magyar forrásból. Igaz, a magyar változatban az „el kell tenni őket (is) láb alól” megfogalmazás olvasható, míg az oroszban az *ubraty* („eltakarítani”) ige. Ha Pünkösti látta volna az FSZB dokumentumát, bizonyosan napra pontosan idézte volna a dátumot is.
- 18 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 751.
- 19 Bank Barbara: „A párt érdeke mindenképp felett”. In: *Archivnet*, 8. évfolyam (2008) 6. szám. http://www.archivnet.hu/politika/a_part_erdeke_mindenek_felett.html. „Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok mindegyikét az úgynevezett »Zárt irattár«-ba rendezték. 1957-ben az MSZMP PB határozatban utasította a Belügyminisztériumot arra, hogy semmisítse meg a törvénysértő perekben elítélt, majd rehabilitált személyekre vonatkozó nyilvántartási anyagokat, és a koncepciók eljárások során keletkezett anyagokat vizsgálják felül. A Zárt irattár létrehozásának alapjául az a jelentés szolgált, amely az MSZMP KB 1962. október 23-i ülésén hangzott el. Eszerint a KB utasította a Belügyminisztériumot, hogy a koncepciókat tartalmazó anyagokat, a törvénysértő eljárások során keletkezett nyomozati, bírósági anyagok, a munkásmozgalmi káderekre gyűjtött »kompromittáló« anyagok, feljegyzések megsemmisítésére.”
- 20 Soltész István: *Rajk-dosszié*. Budapest, Láng Kiadó, 1989, 239–241. A könyv idézi a *Népszabadság* 1964. október 16-i számából a Pálffy György születésének 55. évfordulójára írt terjedelmes megemlékezést. Az írás nem utalt Pálffy és a szovjet katonai hírszerzés kapcsolatára, amint Soltész István 1989-ben megjelent könyve sem, amely a *Magyar Nemzetben* megjelent cikksorozat nyomán készült.
- 21 Nyikita Petrov: *Sztalin i organi NKVD-MGB v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi*, 165. „Belkin és Makarov szovjet állambiztonsági tisztok jelentése alapján Abakumov állambiztonsági miniszter magát Sztálint is tájékoztatta az 5689/A jelzésű összefoglalójában, 1949. július 21-én. Eszerint Pálffy letartóztatásakor a magyar állambiztonságiak kémfelszereléseket, tit-

kos hírszerzői kapcsolattartáshoz használt rádióadót és rejtjelkulcsokat találtak. A magyarok gyorsan kiderítették, hogy Pálffy a szovjet katonai hírszerzéssel állt kapcsolatban, mégpedig M. A. Malevszkij ezredes, katonai attasén keresztül. Mindezt Rákosi »sértődötten« adta elő Belkinnek és Makarovnak, akik azonnal jelentették a malórt Abakumovnak, s ő adta tovább Sztálinnak.”

- 22 Uo. Petrov a Pálffy György és a GRU közötti együttműködés kezdeteként az 1945. évet jelöli meg, forrásként ezzel a hivatkozással: „*Isztorieszkij Arhiv*. 1997. N^o3. C. 149.” A hivatkozott adat a „Vezérek archívuma” rovatban jelent meg, az 1566. sorszámú cikkben. Ebben kezdődött el Rákosi Mátyás emlékiratainak feldolgozása „Tévedni emberi dolog” címmel (108–157).
- 23 Információs Bizottság (*Komitet Informacii*) a szovjet minisztertanács mellett 1947. május 30-án létrehozott csúcshintézmény, amely magában foglalta a külföldi hírszerzői szervezetek mindegyikét. Ide került a szovjet katonai hírszerzésen (GRU) kívül a szovjet állambiztonsági minisztérium (MGB) I. főcsoportfőnöksége, amely a külső felderítéssel foglalkozott. Ennek az „bizottságnak” az egyik részlegét vezette Tyiskov később, 1950–1954 között. A külső hírszerzésre létrehozott szovjet csúcsszervezetben belüli rivalizálás jeleit mutatja, hogy az MGB emberei Budapesten sem működtek együtt a GRU katonáival. Ezért érte őket meglepetésként, amikor az ÁVH Pálffynál szovjet kémfelszerelést talált. A szovjet állambiztonsági tanácsadók által irányított magyar ÁVH, a szovjet forgatókönyv alapján, a Rajk-ügyben végrehajtott házkutatás során lebuktatta a szovjet katonai felderítés emberét Budapesten, és lefoglalta a szovjet bűnlejeket.
- 24 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 751.
- 25 Dr. Schubert Katalin: *A tábornokok pere*. PhD-értekezés, Szentendre, Zrínyi Miklós Nemzervédelmi Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, 2007. Tudományos témavezető: dr. Szántó Mihály ny. ezredes CSc. egyetemi tanár. http://arch.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digity/phd/2008/schubert_katalin.pdf.

5. Szovjet állambiztonsági tisztek Rákosi kapcsolati hálójában

- 1 1951. október 28-án.
- 2 Rudolf Germanovics Pihoj: *Szovjetszkij Szozjuz: Isztorija vlasztyi. 1945–1991*. Novoszibirszk, Szibirszkij Hronograf, 2000, 692. Az idézet a „Gyelo vracsej i MGB” fejezetből, az online változatból való. Pihoj orosz levéltári szakértő, professzor, 1993 és 1996 között Oroszország Állami Levéltári Szolgálatának vezetője, állami főlevéltáros. E minőségében szervezője és irányítója volt annak a feltáró munkának, amelynek révén a sztálini tömeges megtorlások elcsenvedőinek több csoportját rendeletileg rehabilitálták.
- 3 Viktor Szemjonovics Abakumov (1908–1954) Moszkvában született, apja segédmunkás, anyja varrónő volt, a városi iskola 4. osztálya után sem a felső tagozatban, sem más képzésben nem folytatott tanulmányokat. A 12 éves korában munkába állt Abakumov 19 éves korában egy fegyveres őrsztaghoz került, 24 évesen kezdte el karrierjét az NKVD szervezetében (Gulag-felügyelő, majd az NKVD Főcsoport munkatársa, később Rosztov megyei főnöke). 1940-től a belügyi népbiztos helyettese lett. A háború idején az NKVD különleges osz-

- tályok vezetője, majd a védelmi népbiztonságon a Szmers (elhárító főszoport) főnöke volt. 1946-tól állambiztonsági miniszter. 1951-ben letartóztatták, 1954. december 19-én kivégezték. Abakumov ismertté lett javainak rövidített jegyzékében szerepelt két, 120 és 300 négyzetméteres moszkvai luxuslakás (egyikben a felesége lakott, a másik a szeretővel való együttlétekre szolgált), nemesfa lambériával, antik bútorzattal, értékes szőnyegekkel. Az utóbbi lakás kialakításához 16 családot lakoltattak ki. A lakásokban tucatnyi külföldi hűtőszekrény, 13 rádiókészülék, 30 karóra, több száz méter szövetanyag, 300 doboz ginszengyökér volt. Saját garázs is járt a miniszternek – több tucat személyautóval.
- 4 Leningrádi ügy: megyei és városi pártvezetők elleni koncepciók per a megtorlások idején.
- 5 Petrov idézett könyvében az 529. lábjegyzet szerint: „Konspirációs célokból a szovjet vezetők a rejtjelezett levelezéseikben fedőneveket használtak. Így a negyvenes évek végén Sztálin a táviratokat „Filippov elvt.”, Malenkov „Makszimov”, Zsdanov „Zsuravljov”, Szuszlov „Szorokin” néven írta alá. Lásd *Szovetsanyija Kominforma. 1947., 1948., 1949. Dokumenti i matyeriali*. Agyibekov G. M. i dr. (red). Moszkva, 1998, 486–488. A témában Rainer M. János: *Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának. 1949–1952* címmel jelent meg értékes forrástanulmány az 56-os Intézet Évkönyvében 1998-ban.
- 6 Andrej Januarjevics Visinszkij 1949. január 5-től a Szovjetunió külügyminisztere.
- 7 Lásd Petrov imént idézett könyvében az 531. sz. lábjegyzet (163.). Hivatkozott forrás: CA FSZB. F. 4-osz. op. 7. D. 10. L. 155–157.
- 8 Mihail Szaveljevics Ivanov ÁVH-hoz vezényelt szovjet állambiztonsági tanácsadó. Magyarország esetében az ÁVH-hoz rendelt tanácsadó apparátus állományát az MGB 1949. november 11-én kiadott 00362. sz. parancsa határozta meg. A főtanácsadó apparátusának beosztásait, állományát és vezénylési helyét a szovjet belügyminisztérium 1953. május 23-án kiadott 00296. sz. és az 1953. augusztus 6-án kiadott, 00620 sz. parancsa határozta meg. Eszerint Sz. N. Kartasov 1949. augusztus 22-től 1950 májusáig; G. Sz. Jevdokimenko 1950. december 5-től 1951. november 5-ig; M. Sz. Ivanov 1951. november 5-től 1953. július 20-ig; G. A. Iscsenko 1953. július 20-tól 1957 januárjáig teljesített Magyarországon szolgálatot. Forrás: Nyikita Vasziljevics Petrov: *Kto rukovogyil organami bezopasznosztyi*, 39.
- 9 *Politbjuro i gyelo Berija*, 297–298.
- 10 Szergej Nyikiforovics Kruglov (1907–1977) a Szovjetunió belügyminisztere. A szovjet belügy szervezetében 1953 augusztusában már az állambiztonsági struktúrák is integrálódtak. Az egyesítésről a politikai döntést Sztálin halálának napján, 1953. március 5-én hozta meg együttes tanácskozásán az SZKP KB elnöksége, a Minisztertanács és a Legfelsőbb Tanács elnöksége. A belügyminisztérium létrehozásáról szóló törvényt a Legfelsőbb Tanács 1953. március 15-én fogadta el. 1953. március 5-én belügyminiszternek Lavrentij Beriját, Sztálin legfőbb bizalmasát nevezték ki. Beriját 1953. június 26-án letartóztatták, és ekkor ismét Kruglovot, a korábbi belügyminisztert állították erre a tisztségre. Elgondolkodtat, hogy a letartóztatás tényét, időpontját, majd Kruglov kinevezésének tényét az Oroszországi Föderáció Belügyminisztériumának hivatalos honlapja nem tünteti fel. Az oldalon 1953. június 16. és 1953. október 21. között nincs kronológiai adat. Az 1953-ban jelölt utolsó esemény az útlevel-

rendelet (október 21.), majd a következő adat 1954. március 12-re vonatkozik. Lásd https://xn--b1aew.xn--p1ai/history/1940_1966.

- 11 A VCSK, az Összoroszági Rendkívüli Bizottság orosz nyelvű rövidítése. Ez volt Lenin bolsevik pártjának első belbiztonsági szervezete, amelynek az élére Feliks Dzerzsinszkijt állították. A CSK betűszóból nevezték az ott szolgáló személyeket „csekitáknak”. Ez a hagyomány mindmáig él, bárhol nevezik (nevezték) is a szovjet és az orosz állambiztonsági intézményt.
- 12 GUSZIMZ: a Szovjetunió külföldi javait kezelő főigazgatóság.
- 13 Nem azonosítható.
- 14 *Politbjuro i gyelo Berija*, 298–299.
- 15 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 909.
- 16 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 910.
- 17 Uo.
- 18 „Helyesebb volna, ha a minisztertanács elnöke magyar volna” – áll a jegyzőkönyvben. Lásd T. Varga György: Rákosi Mátyás, Nagy Imre a Kremlben, 1953. június 13. In: *História*, 1992/3., 15–19.
- 19 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 910–911. „Berija, aki ebben az időben láthatóan a párt [SZKP] tényleges vezetője volt, váratlanul azt javasolta, hogy a letartóztatásban lévő Péter Gábor ügyének felülvizsgálatára a SZU egy hivatalos bizottságot küldhessen ki Magyarországra. Pétert mi az év január első napjaiban tartóztattuk le Sztálin követelésére, és vele kapcsolatban a vizsgálat még nem is volt befejezve. Én nem tartottam helyesnek, hogy egy magyar állampolgár ügyében magyar területen szovjet bizottság tartson vizsgálatot, s igyekeztem elutasítani e javaslatot. Mikor láttam, hogy Berija ragaszkodik hozzá, s a többiek hallgatólag támogatják, hivatkoztam arra, hogy az ügynek minden aktája ügyis az illetékes szovjet szervek rendelkezésére áll, majd azt javasoltam, hogy a Magyarországon már dolgozó szovjet belügyi tanácsadók-ból állítsunk össze ilyen bizottságot [...] Nemsokára alkalmam volt meggyőződni róla, hogy ez a bizottság, melynek vezetője Tyiskov volt (azelőtt tanácsos a bpesti követségen), részben Péter Gábort mentő expedíció volt, részben ellenem igyekezett kompromittáló adatokat gyűjteni. (Péter Gábor Berija beszerzett ügynöke volt.)”
- 20 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 918. Az 1067. oldalon, a jegyzetek között a szerkesztő Tyiskov neve mellett „diplomataként” jelöli meg az orosz állambiztonság főrezidensét, rögzítve, hogy „1949-ben rövid ideig nagykövet” volt.
- 21 Władysław Anders lengyel tábornok, a második világháború elején szovjet hadifogságba, rabkórházba, majd 22 hónapra börtönbe került. A Szovjetunió német megtámadását követően, 1941 augusztusában kegyelmi rendelettel szabadult, és a szerveződő lengyel haderő élére állt, először a Kaukázus térségében, majd Iránban, később közel-keleti és itáliai hadszíntereken. A lengyel haderőt – a londoni emigráns kormányval egyeztetve – Sztálin is támogatta szovjet szakemberekkel, fegyverekkel, szállítóeszközökkel.
- 22 Jevgenyij Makszimovics Primakov (1929–2015) rádiós újságíró, majd szerkesztő, a *Pravda* tudósítója Kairóban és más közel-keleti államokban, akadémikus. 1991-től a KGB elnökhelyettese, majd az Oroszországi Föderáció létrejötté utáni a külső felderítés vezetője (1991–1996). Külügyminiszter (1996–1998), miniszterelnök nyolc hónapon át (1998–1999), a Kereskedelmi és Ipari

- Kamara elnöke (2001–2011). Gorbacsov, majd Putyin támogatójaként az oroszországi piaci viszonyok megerősítését szorgalmazta. Nem ellenőrizhető források szerint „Makszim” fedőnéven egykor hírszerzőként tevékenykedett. Többször idézett műve: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*. Moszkva, Mezdunarodnije otnosenijja, 2014.
- 23 Pavel Mihajlovics Fityin altábornagy, a szovjet polgári hírszerzés főnöke 1939-től, a „tisztogatásnak” nevezett kivégzések után. A megtorlások jelentős mértékben érintették a külföldön dolgozó rezidenseket és ügynököket is. Fityin rövid idő alatt újjászervezte a külső felderítést. 1946 végén Berija leváltotta, és távoli, alacsonyabb beosztásokba vezényelte, majd 1953-ban az „elégtelen szolgálati megfelelés” miatt kizárta a szolgálatból. A 46 éves tábornok – a kellő szolgálati idő hiányában – nem élhetett a nyugdíjazás lehetőségével. Érdekes módon Berija letartóztatása, elítélése és kivégzése után is csak egy fotóüzem igazgatójaként tudott elhelyezkedni. Lásd Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 196–197.
- 24 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 199.
- 25 Uo.
- 26 Uo.
- 27 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 198.
- 28 Felsorolás az eredeti szövegből, az orosz ábécé szerinti sorrendben.
- 29 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 281–282.
- 30 Arszenyij Tyiskov előde Georgij Makszimovics Puskin, utóda Jevgenyij Dmitrijevs Kiszeljov volt a szovjet nagyköveti poszton Budapesten.
- 31 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 282.
- 32 A hírszerzés valójában nem volt újszerű: 1945 végétől létező szervezet volt, amelyet 1950-ben katonai és polgári részre választottak külön.
- 33 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 284.
- 34 Valójában a Magyar Nemzeti Bizottmányról (MNB) van szó, amely egyfajta emigrációs nemzetgyűlésként mintegy 100 tagot számlált. Elnöke Varga Béla volt. Az MNB a magyar hírszerzés kiemelt célpontjaként rendszeresen bomlasztási akciók áldozata lett. Lásd Szeredi Pál: „Magyarországi földalatti leleplező anyag van birtokomban...” In: *Betekintő*, 2013/1., <http://www.betekinto.hu/en/node/225>; Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációpolitikájának változásához. In: *Betekintő* 2011/3., http://www.betekinto.hu/2011_3_barath.
- 35 Az MHBK csakugyan fontolóra vett ilyen tervet, azonban az osztrák kormány tiltakozása miatt még a szervezés megkezdéséig sem jutottak el.
- 36 Jevgenyij Primakov: *Ocserki isztorii szovjetszkoj vnyesnyej razvedki*, 5. kötet, 285.
- 37 ÁBTL O-8-003/I, 131–132. London, 1956. november 27.
- 38 Pjotr Andrejevics Abraszimov (1912–2009) a Belorusz K(b)P KB titkára, 1956-tól követtanácsos Pekingben, nagykövet Lengyelországban, az NDK-ban, Franciaországban, az SZKP KB osztályvezetője, ismét nagykövet az NDK-ban,

emellett a KB osztályvezetője is, a Turisztikai ÁB elnöke, nagykövet Japánban. Számos könyv szerzője.

- 39 Leonyid Mihajlovics Mlecsin: *Jurij Andropov. Poszlednjaja nagyezsda rezsima*. Moszkva, Centrpoligraf, 2008, 39. A szerző a könyv alapján azonos címmel dokumentumfilmet is készített, amely itt tekinthető meg: http://filmmodok.ru/publ/tv_peredachi/biografija/jurij_andropov_poslednjaja_nadezhda_rezhima_film_leonida_mlechina_2014/62-1-0-4838.

6. Tábornoki katonakönyv és Rákosi luxuslakása a Kreml közelében

- 1 A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége – orosz nyelvű rövidítése PURKKA. A pártbefolyást a hadseregben érvényesítő komisszároknak meghatározó szerepük volt a világháborút megelőző politikai tisztogatásokban, a szovjet katonatisztek tömeges letartóztatásában, kivégzésében. A tárgydíszszakban Mehli sz Lev Zaharovics többször volt a PURKKA vezetője, Rákosi Moszkvába érkezésének napján (1940. november 6.) az esti díszünnepségen mellette ült az első sorban a Bolsojban. (Lásd Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*. I. kötet, 17.) Rákosi a háború kezdetétől a PURKKA állományába tartozott.
- 2 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 55.
- 3 Uo. 59–60.
- 4 A Moszkvai Városi Tanács elnökhelyettese 1941. december 24-én rendeletben tiltotta meg a kitelepített állampolgárok lakásaiba történő beköltözést. P. V. Majorov 207. sz. rendelete a Szverdlov, Bauman és Kirov kerületeket említi, kategorikusan megtiltotta a Moszszovjet engedélye nélküli beköltözést, és kilátásba helyezve a házkezelőségek vezetőinek szigorú felelősségre vonását. A rendeletet megkapta a szovjet főváros lakásosztályának vezetője és valamennyi kerületi tanácselnök is. Lásd *Moszkva prifrontovaja*. Moszkva, Moszgorarchiv, 2001, 477. Három héttel később, 1942. január 14-én a Moszkvai Városi Tanács VB-határozatban rögzítette a feltárt bűneseteket, és adott utasítást a vonatkozó bírósági eljárások kezdeményezésére. Lásd CMAM 150. F. op. 1. d. 744. l. 12–13. <https://pastvu.com/pl/1758>.
- 5 Rákosi 1945. január 30-án tért vissza Magyarországra, és Debrecenben kapcsolódott be a hazai közéletbe.
- 6 A kiváltságos pártelit, kormányzati és állami vezető káderek zárt éttermi és élelmiszer-ellátó rendszere a Kreml környékén.
- 7 <http://www.rosinform.ru/sovinformburo/445662-svodka-sovinformbyuro-na-15-oktyabrya-1941/>.
- 8 Izvesztijja CK KPSZSZ – 1990., No 12., 210–211.
- 9 Jurij Alekszandrovics Gorkov: *Goszudarsztvennij Komitet Oboroni posztanovljaet... Cifri i dokumenti 1941–1945*. Moszkva, Olma-Pressz, 2002, 81.
- 10 A *köpenicki kapitány* (Der Hauptmann von Köpenick) Carl Zuckmayer 1931-ben megjelent szatírája egy szélhámosról, aki 1906-ban suszterként kapitányi egyenruhát kölcsönözve vált csalóvá Németországban, ahol az egyenruhával a polgári erkölcs és a törvényesség megkerülhető volt. A négyfelvonásos komédiát

Magyarországon is nagy közönségsikerrel játszották, így a „köpenicki kapitány” az 1930-as évektől a közbeszéd része lett.

- 11 Lásd a mellékletek között Rákosi Mátyás levelét Leonyid Brezsnyevhez.
- 12 A mozaikszóban az U betű az *upravlenyie* (igazgatóság) rövidítése, ebben a szöveggörnyezetben a szovjet hadsereg legfőbb politikai irányító szervezete. A magyar nyelvben ez politikai főcsoportfőnökségként honosodott meg, de semmiképpen nem nevezhető „osztálynak”, amint azt Rákosi Mátyás ismeretlen okból írta.
- 13 Rákosi Mátyás rendőrségi, ügyészségi és vizsgálóbírói vallomásaiban érdekes módon igencsak pontatlanul fogalmazott katonai rendfokozatairól, holott ekkor még nem is telt el sok idő a háború óta. Minden jel arra mutat, hogy az egyébként remek memóriájú Rákosit nem érdekelték a katonai kifejezések: önéletrajzában „egyévi önkéntesnek” titulálja saját magát „egyéves önkéntes” helyett, a tisztiiskola elvégzése után „hadapródjelölti” rendfokozatról ír „hadapród őrmester” helyett, és nem említi tartalékos zászlósi, illetve hadnagyi kinevezéseit, amelyekre 1918 folyamán került sor. Az utolsó szabályos katonai rendfokozata tehát tartalékos hadnagy volt. Zavart valójában az okozott Rákosinak, hogy ha beismeri tartalékos tiszti rendfokozatát, akkor azt is beismeri, hogy az elnyomó burzsoá rend egyik oszlopa volt – a magyar királyi tisztikar ugyanis Rákosi fejében egyértelműen ezt jelentette. Emiatt kellett eltüntetnie maga előtt is tényleges katonai rendfokozatát. A Tanácsköztársaság alatt lett „hadosztály politikai megbízott” (ez törzstiszti beosztás), július 21-től pedig a Vörös Őrség parancsnoka, ami pedig csakugyan tábornoki beosztásnak felel meg, de anélkül, hogy ennek megfelelő egyenruhát és rendfokozati jelzést hordott volna. Utóbbi azért sem merülhetett fel, mert a Tanácsköztársaság – a Vörös Hadsereghez hasonlóan – a rendfokozati jelzéseket eltörölte, és csak beosztási jelzések használtak (a Vörös Hadsereg az 1920-as években visszatért a rendfokozati jelzések rendszeréhez). Lásd Szekeres József: Kereskedő családból a forradalomba. In: *História* 1992/03., 8–9.
- 14 A Tanácsköztársaság utolsó nyolc napjában Rákosi a Vörös Őrség országos parancsnoka volt. Lásd Uo.
- 15 A tárgydőszakban valójában Védelmi, illetve Belügyi Népbiztosság.
- 16 Vélhetően az igazoltatásoknál.
- 17 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 54.
- 18 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 139.
- 19 Érdemes megemlíteni néhány jelentést, amely nyilván Rákosihoz is eljutott Moszkvában: „1944. nov. 27. Debrecen. Titkos. Puskin G. M. és Geiger B. J. külügyi munkatársak tájékoztató levele Gyekanozov V. G. szovjet külügyi népbiztoshelyettes részére a magyar küldöttség új javaslatáról a magyar kormány Debrecenben történő létrehozásáról”; „1944. dec. 13. Moszkva–Kreml. Titkos. Az Állami Védelmi Biztosság 7147. sz. rendelete (Utasítások a 2. Ukrán Front parancsnokságának az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívása tevőleges segítésére: élelmezés, gépkocsik, fűtött helyiségek, egymillió hadipengő a költségek fedezésére, személyi biztonsági őrség kirendelése, Gerő Ernő kommunista vezetőnek 100 főre tiszti élelmezési keret, 10 személy- és 8 tcher gk. a megfelelő mennyiségű üzemanyaggal és kenőanyaggal)”; „1944. dec. 15. Moszkva. Titkos. Gyekanozov V. G. tájékoztató levele Molotov V. M. részére arról a VCS-telefonbeszélgetésről, amelyet Szuszajkov I. Z. harckocsizó vezérezredessel, a SZEB elnökhelyettesé-

vel folytatott le a magyar Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és a magyar kormány megalakításáról.” (Molotov egyébként már időszerűnek tartotta volna a szövetségesek rövid tájékoztatását ezekről az előkészületekről.); „1944. dec. 20. 20 óra. Moszkva–Debrecen. Titkos. Gyekanozov V. G. VCS telefonbeszélgetésének felvétele, amelyben Szuszajkovval és Puskinnal az Ideiglenes Nemzetgyűlés vezetéséről, a leendő magyar kormány összetételéről is szó volt”; 1944. dec. 22. Debrecen–Moszkva. Titkos. Gyekanozov VCS telefonbeszélgetése Szuszajkovval és Puskinnal az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülésszakának megnyitására.” Lásd <http://www.katyn-books.ru/archive/foreign/sovfactor-o-1.htm>.

7. Varga Jenő levelei a politikai sakkjátszmában mattot kapott Rákosinak

- 1 Christfried Tögel: Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a Sztálinizmus. In: *Thalassa*, 2000/2–3., 207–219.; valamint Denis Silagi: Adalékok a „Pszichoanalízis – magyarországi vonatkozások” témához. In: *Thalassa*, 2009/1., 79–91.
- 2 Pokorny Hermann (1882–1960) a morvaországi Kremsierben született német anyanyelvű családban. Hivatásos tisztként már az első világháború előtt a Monarchia katonai titkosszolgálatához nyert beosztást, amit kiváló nyelvérzékének és kódfejtő képességének köszönhetett. Tizenegy nyelven beszélt, megfejtette az orosz kódrendszert, ami a háború szempontjából rendkívüli jelentőségűnek bizonyult. 1917-ben részt vett a beszét-litovszki béketárgyalásokon. 1918 után a magyar királyi honvédségbe igazolt át, 1935-ben helyezték nyugállományba. 1945. január 15-én Pesten jelentkezett a szovjet csapatoknál. A demokratikus kormányban a külügyminisztériumban nyert beosztást mint a jóvátételi, majd hadifogolyügyek szakértője. 1949-ben nyugdíjazták, egy évre rá nyugdíjától megfosztották, ezután fordításokból tartotta fenn magát.
- 3 Pokorny Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző*. Összeállította, közlésre előkészítette és az előszót írta Józsa Antal. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok). Budapest, Petit Real, 2000.
- 4 Például Varga Jenő levele Moszkvából Krasznodarba Rákosi Mátyásnak 1958. nov. 10-én.
- 5 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 21.
- 6 Rákosi 1946. április 1-jén titokban találkozott Moszkvában Sztálinnal, a magyar kormányküldöttség tárgyalásait „előkészítendő”. Fontos látleletet idéz az erről szóló tanulmány, hiszen Rákosi a magyar kommunisták választási kudarcának említésekor ugyanúgy a „demokratikus erő” kifejezést használja („a magyar demokráciának igen nehéz munkájába került *[sic!]* megfordítani a kurzust”), mint az általunk fellelt, korábban sehol nem publikált, 1944. március 19-i moszkvai beszédében. Akkor még csak sejtethető volt, hogy Rákosi a kommunistákat és persze önmagát érti „demokratikus erő” alatt. Lásd Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. In: *Regio*, 1992/3., 161–194.
- 7 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, I. kötet, 264.
- 8 http://www.economicportal.ru/economist_scientist/varga.html.

- 9 Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írásk. 1912–1922.* Budapest, Kossuth, 1976, 205. A tárgybeli fejezet címe: „A proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának problémái”. A fordítás az orosz nyelven 1974-ben megjelent *Nacsalo obscevo krizisza kapitalizma* című gyűjteményes kötet alapján készült.
- 10 *Lenin Magyarországról.* Budapest–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1978, 105. (Magyarországon a rendszerváltást megelőzően a kiadványokban, valamint a rádióban és a televízióban meghatározóan az idegen nyelvű városneveket használták akkor is, ha azoknak történelmi magyar nevük volt.)
- 11 *Dolgozom, jól vagyok... Válogatás Lenin leveleiből,* Budapest, Magyar Helikon, 1970, 151. „Kedves Varga elvtárs! Beteg vagyok. Egyáltalán nem vagyok abban a helyzetben, hogy valamilyen munkát vállaljak. Ha gyűjteményt állít össze (munkáimból, vagy munkáim részeitől való idézetekből), ez ellen persze semmi kifogásom sincs, de Önnek kell vállalnia a felelősséget a kiválasztásért. Kérem a következő: 1) Válogasson több idézetet az 1918 tavaszán a »baloldaliak« ellen, az »államkapitalizmusról«, és az irányításnak mint specifikus feladatnak a nehézségeiről szóló munkáimból; 2) a »gyermekbetegség« elleni brosúrából (a taktika és a stratégia általános szabályai) idézzon bővebben; NB 3) sohase idézze beszédeimet (szövegük mindig rossz, mindig pontatlanul adják vissza), csak műveimet idézze. Szívélyes üdvözzel, Lenin. P. S. Az utószót szintén nem tudom megírni. Egyedül Ön felelős az idézetek kiválasztásáért. 1922. március 8.” (Lenin betegségéből nem gyógyult ki, 22 hónappal később, 1924-ben meghalt.)
- 12 A Varga Jenő által említett különös pecsétek a szovjet időkben a – hivatalosan soha el nem ismert – cenzúra jelzései voltak. A nyugati lapok, folyóiratok olykor akár kéthetes átfutással kerülhettek csak az előfizetőkhoz. Ez utóbbiak a párt- és állami vezetés legfelsőbb személyiségei, akadémikusok, tudósok, neves kutatóintézetek irányítói voltak. Varga akadémikusként tartozott e kivételezett körbe, és levelében a cenzúra nyomait magukon viselő példányokról tett említést Rákosinak. Értésére adta, hogy a szlengben *gajka* jelű (magyarul: anyacsaváros, Varga szóhasználatával: ötszögletű jellel ellátott) kiadványokat nem küldheti tovább. Ez a kiadvány-ellenőrző módszer még a brezsnyevi időkben is használatos volt. Akkoriban volt olyan *Der Spiegel* Moszkvában, amely kivagdosott cikkekkel érkezett a címzetthez, nehogy az illetőt megfertőzze a káros és szélhámos nyugati eszme. A cenzori teendőket a Glavlit, azaz az irodalmi és kiadói ügyek főigazgatósága végezte a kormány szervezeti egységeként. Puskin, Lermontov és Tolsztoj műveinek minden újabb kiadásához is a Glavlit engedélye kellett. Alakulásakor (1922) a cenzorok állománya 86 fő volt, 1947-ben a Glavlit és az Össz-szövetségi Könyvkiadói Kamara már 6453 embert foglalkoztatott. Az államtitkok nyilvánosságra kerülésének megakadályozására létrejött intézményt 1991. okt. 25-én felszámolták, a médiumok működését, a kiadványok megjelenését pedig sajtótörvény szabályozta. Forrás: *Trud*, 2013. dec. 5. http://www.trud.ru/article/05-12-2013/1304182_glavlit-eto_zvuchalo_grozno_i_zagadochno.html.

8. Sík Endre: a barát, akit Rákosi Mátyás cserben hagyott

- 1 Sík Endre (1891–1978) külügyminiszter (1958–1961), a levelek megírásának időpontjában (1969–1970) nyugdíjas, az MSZMP Központi Bizottságának tagja.
- 2 A Sík–Rákosi-lelélváltás mindkét példányban fennmaradt: Sík irathagyatéka ugyanis a Politikatörténeti Levéltárba került és a 681. fond, 1 csomó, 421. őrzési egységben található.
- 3 Sík Endre: *Vihar a levelet...*, 213–214.
- 4 Rákosi Mátyás levele Sík Endrének, idézet a többszörösen javított levéltervezetből. Magát a levelet – az átvételi elismervény tanúsága szerint – 1969. június 20-án adták fel Gorkijban.
- 5 Uo.
- 6 Az ezredes tévedett, Rákosi 1918-ban már két rendfokozattal feljebb helyezkedett el a ranglétrán.
- 7 Sík Endrét az 1937–1938. évi megtorlások idején koholmányok alapján kizárták az SZK(b)P sorából. Nem kevesen voltak, akik azzal vigasztalták, hogy szerencséje volt, hiszen másokat azonnal kivégeztek.
- 8 Sík Endre: *Vihar a levelet...*, 206.
- 9 Uo. 208.
- 10 Uo. 210.
- 11 Uo. 213–214.
- 12 Bíró Eugénia: *Száműzetésben.* Budapest, Littoria, 1994, 95.
- 13 Murányi Gábor: 1988-ban kiszabadult tabukönyvek, in: *HVG*, 2013. március 17. http://hvg.hu/kultura/2013111988ban_kiszabadult_konyvek_szellem_a_raketa.
- 14 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 22–33.
- 15 Uo. 30.
- 16 Uo. 32.
- 17 Uo. 25.

9. Alapi Gyula, a Rajk-per főügyésze

- 1 Alapi Gyula (1911–1982) nevét a Rajk-per hivatalosan közreadott eredeti vádiratának aláírójaként szereplő Alapi vezetéknév szövégi „i” betűs alakzatában tüntetjük fel, bár a bemutatott levél kézírásos aláírása vélhetően „y”-t használ.
- 2 A Rákosi Mátyással levelezők körébe tartozó, Moszkvában menedéket kapott személyek között volt még Alapi Gyulán kívül Gerő Ernő, Hegedűs András, Kovács István, Piros László, Bata István, Andics Erzsébet, Berei Andor.
- 3 Gratz Gusztáv (1875–1946), német származású politikus, publicista, gazdasági szakember és történétíró. 1917-ben az Esterházy Móric vezette kormányban pénzügyminiszter, 1921-ben Teleki Pál első kormányában külügyminiszter. Nem világos, hogy éppen melyik könyvről van szó a tucatnyi kötete közül.
- 4 Szalai (egyes forrásokban és e levélben Szalay) József 1908-ban született, 1927-től gyári bérelszámoló, 1929-től banktisztviselő a Magyar Jelzáloghitelbank jogügyi osztályán. 1940-ben az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.-nél a titkárság, majd a bérelszámoló osztály vezetője lett. 1932-ben fejezte be egyetemi tanulmányait,

előtte egy évig teológiai egyetemre járt. 1945 májusában igazságügyi szolgálatba lépett, népbíróági jegyző volt. 1946-ban a Budapesti Népbürokrácián népbürokrát, 1948-ban a Budapesti Államügyészségen dolgozott, 1949-től 1952-ig a Gyulai (majd Szegedi) Államügyészség vezetője. 1952. októbertől a Legfőbb Ügyészségen teljesített szolgálatot, 1955. augusztus 3-tól a legfőbb ügyész első helyettese. A Nagy Imre-perben ő képviselte a vádat. 1960. június 12-től 1963. március 20-ig az igazságügyi miniszter első helyettese volt, majd kinevezték a Legfelsőbb Bíróság elnökévé. Tisztségét 1968. március 30-ig töltötte be. 1947-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba, MDP-, majd MSZMP-tag. 1979-ben hunyt el.

- 5 Vlagyimir Iljics Lenin: *A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége.* Budapest, Kossuth, 1971, 154. „A proletariátus diktatúrája talaján hosszas harcban kell átnevelni magukat a proletárokat is, akik saját kispolgári előítéleteiktől nem egyszerre, nem csoda útján, nem a Szűzanya parancsára, nem valami jelszó, határozat vagy rendelet parancsára szabadulnak meg, hanem csak a kispolgári tömegbefolyás ellen folytatott hosszú és fárasztós tömegharc útján.”
- 6 Marx–Engels–Lenin: *A sajtóról*, Budapest, Kossuth, 1974, 33.

10. B terv Tokmakban: egy állítólagos szökési terv Kínába

- 1 Ténylegesen 1962 szeptemberében.
- 2 Tokmak a tárgydőszakban 30 ezer lakosú település, 1927-től város, járási székhely közigazgatási egységként Szovjet–Kírgíziában.
- 3 A Kínai Népköztársaság miniszterelnöke 1949 és 1976 között, egy ideig külügyminiszter is.
- 4 <http://vpk-news.ru/articles/33620>, Opublikovano v vipuske № 44 (659) za 16 nojabrja 2016 goda. Megjelent 2016. november 16-án, a 44. (659) lapszámban.
- 5 Fciltl István: *A bukott Rákosi*, 64.; valamint Rákosi levele Csorcpa Teréziának, lásd: Politikatörténeti Levéltár, VI., 686. fond 163. öe.
- 6 Bíró Eugénia: *Száműzetésben*, 61.
- 7 <http://puerrtto.livejournal.com/770617.html> orosz nyelvű, részletes útleírása 2015-ben került fel a világhálóra. A 3000–4000 méter magasságban kanyargó szerpentin műúton az utolsó lakott kírgiz településtől négy óra alatt lehet elérni a kínai határt. Ötven-hatvan évvel ezelőtt éjszakai „hálóbúson” lehetett megtenni ezt az utat 10–12 óra alatt.
- 8 Bíró Eugénia: *Száműzetésben*, 103.

12. Miért éppen 1969-ben jutott eszébe Rákosi Mátyásnak a nyugdíja?

- 1 Pünköszt Árpád: Rákosi mentében. In: *Forrás* 33. évf. 5. sz. 2001, 13.
- 2 Bíró Ferenc Rákosi Mátyás testvére, a szerző Bíró Eugénia férje.
- 3 Bíró Eugénia: *Száműzetésben*, 91.
- 4 Rákosi saját maga így írta felesége becenevét. Magyarországon a „Fényecska”, illetve „Fényicska” alak terjedt el.

5 Lásd a 11. fejezetben.

- 6 Lásd Németh Péterné: *Az MSZMP apparátusának összetétele és szervezeti felépítése Szabolcs–Szatmárban. 1956–1957-ben.* Nyíregyháza, 1999, 141–142. „Az MSZMP [Szabolcs] Megyei Intéző Bizottságát a pártapparátusban maradó káderek »nem megfelelő kiválasztásáért« kemény kritika érte a KB illetékes osztályai – a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) és az 1957 februárjától felállított Káderosztály részéről. 1957 március–áprilisában a Központi Bizottság megbízásából egy öttagú brigád (Szabó Sándor PTO vezetője, Uzsocki István, Szatmári István KB Párt- és Tömegszervezetek osztályának munkatársai...)”
- 7 Bíró Eugénia: *Száműzetésben*, 99.

13. Rákosi levele Bíró Zoltánnak

- 1 Népbiztosok Tanácsa, 1919. március 20., 231. sz. dekrétum az állami jelentőségű üdülőhelyekről: „...a gyógyhelyek vagy üdülotelepek, a [...] Köztársaság bármely területén és bárkinek a tulajdonában is legyenek, valamennyi felszerelésükkel és ingóságokkal, amelyek korábban az üdülést szolgálták, s az üdülőhelyhez telekkönyvileg tartozó, azzal egybefüggő helyen vannak, a köztársaság tulajdonát képezik és gyógycélokra használatnak.” Forrás: Szobranijje uzakonyenyij i raszporjazsenij pravityelsztva za 1919 g. Upravlenijje gyelami Szovnarkoma SZSZSZR M. 1943, 320–322. Online közzététele: <http://istmat.info/node/37912>.
- 2 Lásd a 264. számú jegyzetet.

14. Pártszerű diéta és életrend 1953-ban és 1956 októberében

- 1 Lásd Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 68–71.

15. Hatalmat érő Rákosi-idézet Hruscsovtól 1953-ban

- 1 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956*, II. kötet, 909. Itt kezdődik a „Küzdelem és bukás. 1953–1956” című fejezet, amelyben a szerző mintegy száz oldalon át lényegében a moszkvai megbeszélések miatti sértettséget és Nagy Imre iránti ellenszenvét részletezi. Rákosi Mátyás teljes pontossággal idézte fel a Moszkvában 1953. május végén elhangzottakat: „Javasolták, hogy a párt főtitkára és a Minisztertanács elnöke ne legyen egy személy, nem jó túl nagy [ha]talm egy kézben.” (910.) Majd: „megírtam, hogy Nagy Imrét kora miatt nem tartom alkalmasnak. Most minden indoklás nélkül megtudtam, hogy nem a Minisztertanács elnöke, hanem első titkár maradok. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Berija a Minisztertanács elnöki posztját fontosabbnak tartotta, mint az első titkárt. Ezen a megbeszélésen ki is fejtette, hogy [a] pártnak

- az legyen a feladata, hogy végezzen jó agitációt és propagandát, s emellett támogassa a kormányt intézkedéseinek végrehajtásában. Én erre a szokatlan fogalmazásra azonnal felfigyeltem, s kértem, hogy ezt talán fejtsse ki részletesebben. Berija azonban igen durván elutasított.” (916.)
- 2 A Hruscsov által felidézett szöveg eredetijét 46 évvel később (1999) gyorsírással rögzített dokumentumként adták közre Moszkvában. Lásd *Laurentij Berija. 1953. Sztjenogramma ijulszkogo plenuma CK KPSZSZ i drugije dokumenti*. Pod red. akad. A. N. Jakovleva; szoszt. V. Naumov, Ju. Szigacsev. M.: MFD, 1999 – sztr. 87–218 (Rosszija. XX vek. Dokumenti).
- 3 Jozsef Borat: „Segítünk a magyar testvéreknek...”, in: *ZN,UA*, 1998. január 1. (Az ukrán online oldal orosz nyelven: http://old.gazeta.zn.ua/SOCIETY/pomozhem_vengerskim_bratyam.html. „Azt, hogy mi történt konkrétan Ungváron, dokumentálhatóan a mai napig nem ismerjük. Kádár Jánost feltételezhetően az a Leonid Brezsnyev »dolgozta meg«, aki éppen azokban a napokban került be a legfelsőbb szovjet vezetésbe.”)
- 4 Leonid Mihajlovics Mlecsin: *Jurij Andropov. Poszlednyaja nagyezsda rezsima*, 44.; http://royallib.com/book/mlechin_leonid/yuriy_andropov_poslednyaya_nadegda_regima.html.
- 5 Borbándi János.
- 6 Harangozó Szilveszter.
- 7 Nincs pontosítva, hogy mely ország párt- és kormányzati tisztségviselőiről van szó.

16. Rákosi hitvese, a két testvérpárt közös bosszújának áldozata

- 1 Rákosin kívül egyetlen embert, Vas Zoltánt engedték akkor szabadon.
- 2 Valójában a szabadságharc leverésekor, a cári seregek által zsákmányolt 1948-as zászlók átadásáról volt szó.
- 3 Vlagyimir Krjucskov: *Licsnoje gyelo. Csaszty 1*. Moskva, Ekszmo, 1996, 47.
- 4 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 54. Nyilvánvalóan a sztálinista pártellenzékekkel szembeni állambiztonsági intézkedések eredménye volt, hogy 1961 végén felfigyeltek Rákosi Mátyásné Magyarországra írt, hivatalos csatornákat elkerülő leveleire. A levélfelügyelés abban az időben felölelte a küldő és a (lehetséges) címzett kör levelezésének operatív ellenőrzését, egészen pontosan a levelek felbontását, tartalmuk részleges vagy teljes lemásolását, illetve annak elemzését. „1962 első napjaitól a titkosszolgálat emberei szorgalmas olvasói lettek Fenyicska írásainak és a neki küldött válaszoknak, aminek során kiderült, hogy itt politikai tárgyú információ- és véleménycseréről is szó van. A KB Titkársága január 22-én Rákosinéra is kiterjesztette azt az előírást, hogy kizárólag a moszkvai nagykövetségen keresztül bonyolíthatja le levelezését.”
- 5 Feitl István: *A bukott Rákosi*, 60. „Ekkor [1962] végre kiderült, hogy Rákosi Mátyásné 1958-tól nem tagja a Magyar Szocialista Munkáspártnak. [...] Arról egyébként nem tudunk, hogy Rákosi Mátyásné kizárták volna a Szovjetunió Kommunista Pártjából.” A szerző e párttagságra vonatkozó utalását nem dokumentálja. Az idézetben megjelölt dátumra (1958) vonatkozóan nincs bizo-

- nyosság, hiszen maga a szerző az idézett tanulmánya 48. oldalán így fogalmaz: „Időközben [1960] Fenyicska már a szovjet fővárosba utazott, és azonnali találkozót kért a nagykövetség és a magyar kolónia, tehát saját és férje párttitkárától, Mácsay Tivadartól. A találkozó 1960. június 15-én jött létre.” A fentiek logikája mentén, ha Fenyicska 1958 óta nem volt MSZMP-tag, akkor 1960-ban nem találkozhatott a „saját” párttitkárával. Rákosi Mátyás azonban 1957-től egy ideiglenes pártigazolvány birtokosaként 1962-ig bizonyossággal tagja volt az MSZMP-nek. Pünkösti Árpád könyvében (*Rákosi bukása, száműzetése és halála*, 284.) pontosítja a dátumot: „1962. augusztus 18-án a krasznodari pártbizottságon Sándor József (Barinkai Oszkár társaságában) egyszerű hírhozóként felolvasta Rákosinak a határozat rá vonatkozó pontjait, a kizárást, s hogy a körülményei megváltoznak. A kizárás ellen a kongresszushoz fellebbezhet.”
- 6 A „Drága föld, szülőhazámnak földje” kezdetű dalból Moszkvában a brezsnyevi korban is sokszor, sóhajtó beletörődéssel idézett, igencsak többértelmű szavak. A továbbiakban a szöveg: „Nincs a Földön gazdagabb, szebb ország, minden ember érzi, hogy szabad...”
- 7 Roman Andrejevics Rügyenko (1907–1981) ügyészként a sztálini megtorlások egyik felelőse. A nürnbergi perben (1945–1946) fővádlóként képviselte a Szovjetuniót. 1953. június 26-tól a Szovjetunió főügyésze. 1961-től az SZKP Központi Bizottságának tagja. A Sztálin idejében történt megtorlások áldozatainak szelektív rehabilitációját vezette.

század egyik meghatározó magyar történelmi személyisége
Mátyás, neve egy egész történelmi korszakot fémjelez – ame-
gül az 1956-os forradalom söpört el. 2016-ban egy véletlen-
összönhetően Ungváry Krisztián hozzájutott Rákosi irathagyaté-
több mint háromszáz darabos kollekciójához. Ennek eredetéről
össze annyit tudunk, hogy egy műbőr táskába csomagolva ke-
ő Ciprus szigetén egy szállodai szobából.

az izgalmas és olvasmányos kötet erre a különleges iratanyag-
naszkodik, bepillantást engedve egy olyan ember mentalitá-
és döntéseibe, akitől egy egész ország sorsa függött. A most
ágra került személyes dokumentumok – többek között Rákosi
nata-útlevele, szovjet tartózkodási engedélye, Hruscsovhoz,
nyevhez, a magyar párt- és állami vezetőkhöz, valamint egyéb
lkedő személyiségekhez írott levelei – és ezek értő elemzése köze-
ozza a történelmi emlékezetben inkább csak mitikus alakként élő
it. Személyiségén keresztül jobban megérthetjük azt a kommu-
szubkultúrát is, amely Rákosi számára magától értetődő közeg
és amely oly hosszú időn át nyomta rá a bélyegét Magyarország
elméire.

ÁRY KRISZTIÁN (1969) történész fő érdeklődési területe
orban a 20. század politikai és hadtörténete, illetve az emberek
ya saját történelmükhöz. Számos nagy visszhangot kiváltott
eti munka szerzője. *A Horthy-rendszer mérlege* című akadémiai
értációjával elnyerte az MTA doktora címet.

JK JÓZSEF (1948) a szovjet-orosz valóságot egy napilap ál-
moszkvai tudósítójaként az 1970-es években ismerte meg.
vjet deszanterők 1956-ban történt magyarországi bevetéséről,
4-es szovjet távolsági bombázók Corvin köz elleni kivezéséről
mulmányai tényfeltáró munkáinak legutóbbi állomásai.

3990 Ft

39634 751038

RÁKOSI MÁTYÁS ELTITKOLT SZOLGÁLATAI

UNGVÁRY KRISZTIÁN – MERUK JÓZSEF

RÁKOSI MÁTYÁS ELTITKOLT SZOLGÁLATAI

EGY SZTÁLINISTA DIKTÁTOR BÖRTÖNEN,
JÓLÉTBEN ÉS SZÁMÚZETÉSBEN

Jaffa
Kiadó